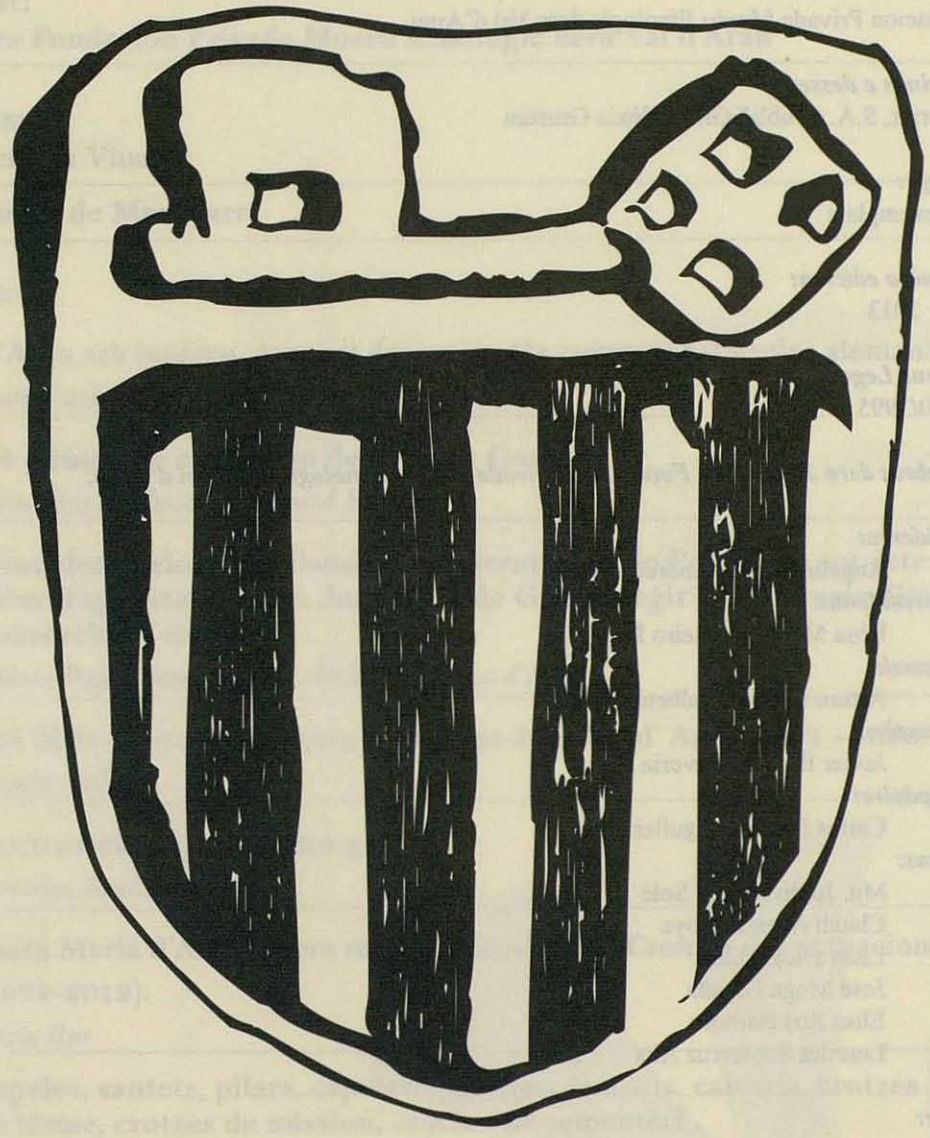
Tèrra Aranesa

IJ Epòca - nº 12 - 2013

Tèrra Aranesa

II Epòca - nº 12 - 2013

Direccion:
Ròsa Maria Salgueiro Pujós

Correccion:
Ròsa Maria Salgueiro Pujòs, Angelina Cases Andreu, Lourdes Santacruz Alis

Difusion:
Mn.Jusèp Amiell, Javier Bordes, Arturo Calbetò, Angelina Cases, Lissa Escala, Ròsa Maria Salgueiro, Lourdes Santacruz.

Edite:
Fondacion Privada Musèu Etnologic dera Val d'Aran

Imprimís e dessenh:
Norprint, S.A. / Publi&Graf. Alèxia Grustan

Tiratge:
500 exemplars

Prumèra edicion:
Junh 2013

Depaus Legau:
L-470/1995

Membres dera Junta dera Fondacion Privada Musèu Etnologic dera Val d'Aran:

Presidenta:
Angelina Cases Andreu
Vicepresidenta:
Ròsa Maria Salgueiro Pujós
Secretari:
Arturo Calbetò Calbetò
Tresaurèr:
Javier Bordes Claveria
Compdaire:
Carlos Fañanas Aguilera
Vocaus:
Mn. Jusèp Amiell Solé
Claudi Aventin Boya
Lissa Escala Lara
José Moga España
Elisa Ros Barbosa
Lourdes Santacruz Alís

Edite:

FONDACION MUSÈU ETNOLOGIC DERA VAL D'ARAN

Tamb eth supòrt deth:

Conselh Generau d'Aran

Somari

Presentacion:

Sindic dera Val d'Aran 9

Presidenta dera Fondacion 11

Activitat:

Era Fondacion Privada Musèu Etnologic dera Val d'Aran 15

Seccions:

Lengua Viua 19

Amics de Montgarri 21

Articles:

D'Aran ath lunfèrn. Aranesi deportats tàs camps d'extermini alemans.
Juan Carlos Riera Socasau 25

Un relòtge de campanau de 1714 en Garòs.
Elisa Ros Barbosa e Howard Bradley 65

Libre deth Prior dera Consòrcia e Germandat de Pujòlo, en tot èster Prior d'aguesta eth Rnt. Juan Pònt de Gessa elegit pes frairs de dita Consòrcia en an 1691.
Maria Pau Gómez Ferrer. Archiu Generau d'Aran 75

Eth libre d'actes dera junta d'alcaldes dera Val d' Aran. 1937 - 1965.
Artuto Calbetò 81

Era tradicion musicau des gòis
Lourdes Santacruz Alís 89

Santa Maria d'Arties: dera roeina ar esplendor. Cronica des actuacions (1972-2012).
Elisa Ros 93

Capèles, santets, pilars, capeletes-hornet, oratòris, calvaris, crotzes de tèrme, crotzes de mission, crotzes de cementèri .
Mn. Jusèp Amiell Solé 113

Es patzeries ena Val d'Aran en epòca modèrna: es relacions transfronterères araneses dempús dera patzeria deth Plan d'Arrem (1513)[1]
M. Àngels Sanllehy Sabi 123

Dus politics aranesi: Eduardo Aunòs e José Mª España.
Gabriel Solé Villalonga. Universitat Autonoma de Madrid 133

Pes marrècs de Sant Joan d'Arròs.
Lourdes Santacruz 143

Es opinions expresades enes articles son exclusives des sòns autors.

1. Resum dera conferéncia hèta damb eth madeish títol eth dia 20 d'abriu de 2013 en Hòs, en marc dera commemoracion deth 500au aniversari dera signatura deth tractat deth Plan d'Arrem. Eth tèxte complèt se publicarà ena pròplèu *Revue de Comminges*, amassa damb es autes intervencions dera jornada..

Presentacions

PRESENTACIONS

Damb es ans Tèrra Aranesa s'a convertit, sense dobte, en recuelh de documentacion de recèrca periodica, sus era Val d'Aran, mès importanta. De an en an damb un compliment fòrça exaustiu, recebem er amàs d'estudis que de forma generosa apòrten diuèrses persones ligades ara Val d'Aran, que l'elabòren damb eth solet interès dera contribucion ath coneishement.

Eth motiu d'estudi ei diuèrs, complèt e exaustiu . Des des capèles e capeletes que tant ben mos aufrís Mossen Amiell, Crotz de Sant Jòrdi dera Generalitat, enquiar apregondiment en aspèctes identitaris dera nòsta istòria que mos apòrte era insigne investigadora Maria Angels Sanllehy damb es patzeries o er estudi des libres d'actes per Arturo Calbetò, passant pera recèrca istorica des aranesi deportats enes camps d'extermini nazis, frut deth trebalh deth prolific Joan Carles Riera, o er apregondiment ena vida de Eduardo Aunós e José Maria España per Gabriel Solé. Es trebalhs apòrten lum en diuèrsi camps, coma era que pòt aufrir era tecnica expèrta en patrimòni deth Conselh Generau d'Aran Elisa Ros, quan mos hè era cronica des actuacions en Santa Maria d'Arties des darrèrs quaranta ans o quan mos descriu eth relòtge deth campanau de Garòs amassa damb Howard Bradley, o es dus trebalhs aportats per Lourdes Santacruz en referéncia as marrècs de Sant Joan d'Arròs o ara musicalitat des gòis, o era informacion que mos aufrís Maria Pau Gomez, archivèra dera Casa deth senhor d'Arròs, damb era sua transmission des hèts que se relaten en Libre deth Prior de Pujòlo en sègle XVII.

Sonque mos quede que reconéisher as autors eth sòn formidable trebalh. Gaudiram dera aportacion e mos enriquiram damb era.

Carlos Barrera
Sindic d'Aran

Presentacion "Tèrra Aranesa 12"

Se tostemp ei un gòi presentar-vos un nau exemplar de Tèrra Aranesa, enguan que celebram es 40 ans dera constitucion dera Fondacion Musèu Etnologic dera Val d'Aran, eth 15 de mai de 1973, ei un doble plasèr contunhar tamb es objectius dera Fondacion:

- Arremassar e sauvar toti aqueri elements referents ath passat : istòria, arqueología, costums e lengua pròpria d'Aran.
- Promòir tota sòrta de manifestacions dera cultura pròpria d'Aran e dera sua lengua e sauvar eth sòn patrimòni artistic e documentau.

Ath long d'aguesti 40 ans, cossent tamb er esperit dera Fondacion auem amiat a tèrme:

- Restauracion dera glèsia de Sant Joan d'Arties entà hèr exposicions..
- Organizacion des prumèrs concorsi literaris en aranés: 1976 en Vilac, 1978 en Les e 1980 en Salardú.
- Publicacion dera revista Tèrra Aranesa a compdar der an 1977 onze numèros dera prumèra epòca e dotze numèros dera dusau epòca, tamb articles d'investigacion.
- Creacion deth Musèu dera Val d'Aran signant un acòrd tamb era Conselheria de Cultura dera Generalitat eth 24 de gèr de 1983 cedint er edifici tamb era unica condicion qu'era Fondacion i auesse era sua sedença.
- Acuélher coma seccions dera Fondacion a: Amics de Montgarri, que s'encuede dera restauracion e conservacion deth Santuari e dera rectoria, e Lengua Viua que promò er emplec sociau der aranés.
- Organizacion d'exposicions en Sant Joan d'Arties e publicacion des corresponents catalògs.

Voi hèr reconeishença a Ròsa Maria Salgueiro, vicepresidenta dera Fondacion, eth sòn remirable trabalh entara coordinacion e revision dera revista.

Ena prumèra part dera revista traparatz un explic dera Fondacion e, des dues seccions: Amics de Montgarri e Lengua Viua. Era dusau part ei formada pes articles de persones coneishedores dera istòria deth nòste país: D'Aran ath lunfèrn. Aranesi deportats tàs camps d'extermini alemans de Juan Carlos Riera Socasau.

- Un relòtge de campanau de 1714 en Garòs d'Elisa Ros Barbosa e Howard Bradley.
- Libre deth Prior dera Consòrcia e Germandat de Pujòlo, en tot èster Prior d'aguesta eth Rnt. Juan Pònt de Gessa elegit pes frairs de dita Consòrcia en an 1691 de Maria Pau Gómez Ferrer, responsabla der Archiu Generau d'Aran.
- Eth libre d' actes dera junta d' alcaldes dera Val d'Aran. 1937 – 1965 d' Artuto Calbetò.
- Era tradicion musicau des gòis de Lourdes Santacruz
- Santa Maria d'Arties: dera roeina ar esplendor. Cronica des actuacions (1972-2012) d' Elisa Ros.

- Capèles, santets, pilars, capeletes-hornet, oratòris, calvaris, crotzes de tèrme, crotzes de mission, crotzes de cementèri de Mn. Jusèp Amiell Solé.
-Es patzeries ena Val d'Aran en epòca modèrna : es relacions transfronterères araneses dempús dera patzeria deth Plan d'Arrem (1513) de M. Àngels Sanllehy Sabi.
- Dus politics aranesi: Eduardo Aunòs e José Mª España de Gabriel Solé Villalonga.
- Pes marrècs de Sant Joan d'Arròs de Lourdes Santacruz.

En nòm dera Fondacion voi balhar es gràcies a totes es persones qu'an collaborat d'ua forma altruïsta en tot aportar-mos es sòns coneishements reflectidi enes articles d'aguesta revista, sense eth sòn supòrt non aurie estat pas possible era sua edicion.

Passejar peth passat ena lectura d'aguesti articles compòrte eth plasèr deth rebrembe, dera recuperacion des hèts des que viueren en aguesta tèrra barrada ath long deth temps entre nautes serrades qu'an servit entà sauvaguardar e mantier era personalitat d'Aran, bastida de signes tan significatius coma ei era lengua e cultura sociau pròpria e diferenciada.

Feliciti ara maxima institucion deth nòste país, eth Conselh Generau, peth sòn interès entara recuperacion e promocion der auviatge culturau dera nòsta tèrra e arregraïsqui eth sòn emparament e ajuda entara publicacion d'aguesta revista.

E entà acabar encoratgi e convidi a toti es aranesi, qu'estimen era Tèrra, a formar part dera Fondacion, a aportar-mos es sòns coneishements tara sua difusion, tà que cada viatge pogam conéisher mielhor es aspèctes fondamentaus dera personalitat deth nòste país.

Angelina Cases Andreu
Presidenta dera Fondacion
Privada Musèu Etnologic
dera Val d'Aran

Activitat

Era Fondacion Privada Musèu Etnologic dera Val d'Aran

Angelina Cases
Presidenta Fondacion Privada Musèu Etnologic dera Val d'Aran

"Cabanes comunaus dera Val d'Aran" siguec eth títol dera exposicion, organizada pera Fondacion Privada Musèu Etnologic dera Val d'Aran, en Sant Joan d'Arties deth 29 de junhsèga enquiath 30 de seteme de 2012 a on i auie un centeat de fotografies que metien en valor totes es cabanes comunaus dera Val d'Aran, un auviatge public que pòt èster usat per toti es que viuen ena Val d'Aran, a compdar dera nòsta Carta Magna, era Querimònia, autrejada peth Rei Jaime II en data 14 d'agost de 1313, que balhaue era possession des montanhes, des peisheus, bòsqui, etc as vesins d'Aran eth sòn aprofitament enquiàs nòsti dies.

Hònt: Núria Sanjuan. Conselh Generau d'Aran.

Eth dia dera sua inauguracion, eth 8 de junhsèga tanben se presentèc **Tèrra Aranesa nº 11** per part dera vicepresidenta dera Fondacion e responsabla dera revista Sra. Ròsa Maria Salgueiro. Tar acte qu'auec lòc tàs 19 ores siguec presidit peth Mgfc. Sr.Carlos Barrera Sánchez e compdèc tamb era preséncia, de diuèrsi conselhèrs e bailes, membres dera Fondacion e de nombrosi amigues e amics aranesi.

Hònt: Núria Sanjuan. Conselh Generau d'Aran.

Comencèc tamb es paraules dera presidenta qu'en sòn parlament remerquèc qu'era intencion dera exposicion ère dar a conéisher ua part deth nòste patrimòni lèu desconeishuda e pòc avalorada per trapar-se naut des montanhes e qu'auem volut restacar deth sòn desbrembe, pr'amor que mos parlen deth trabalh des nòsti pair-sénhers quan en ostiu se trasladauen tàs montanhes tamb eth bestiar a on trapauen es peishius, e d'autes a on abitauen es pastors.

Eth Sindic d'Aran, Sr. Carles Barrera Sánchez, barrèc era inauguracion arregraïnt ara Fondacion eth sòn trabalh pera lengua e cultura d'Aran.

Era exposicion a estat visitada pendent es mesi de junhsèga (920), agost (2.302) e seteme (527) per 3.749 persones. Es visitants an avalorat plan positivament eth contengut d'aguesta exposicion

Hònt: Núria Puyol

Eth dia 4 de gèr de 2013 era Fondacion presentèc eth libre **"Estudi deth nòm e plaçament des cases de Vielha, 1850-1950"** en Musèu dera Val d'Aran des autors Arturo Calbetò e Enrique Vidal, dus membres dera Fondacion des sòns inicis estant, que s'inscriu pleament en camp dera etnologia e dera recèrca istorica, e mos apròpe a un coneishement mès apregondit sus eth caplòc dera Val d'Aran, era vila de Vielha. En aguest trabalh i traparatz ath delà des nòms des familhes restacades as cases, eth sòn aspècte en aquera epòca e d'autes referéncies as familhes usatgères, entà que coma diden es sòns autors, deishar constància d'aguestes donades, cada dia mès desconeishudes pes naues generacions.

Hònt: Fondacion Musèu Etnologic dera Val d'Aran

Era **Fondacion a deishat era exposicion "Es cabanes comunaus d'Aran" ar Ostau Comengés pendent eth mes de març.** Entre es actuacion qu'a participat subergessen:

· Ena Comission de Patrimòni deth Conselh Generau d'Aran .

· Ena contunhacion, amassa tamb eth Conselh Generau d'Aran e era Fondacion Pere Tarrés, deth Programa Universitari entara Gent Grana.

· En toti es actes culturaus promoigudi peth Conselh Generau d'Aran e pes Ajuntaments aranesi.

Vos rebrembi que toti podetz consultar era pagina web dera Fondacion : Eth domini ei **fondacion.org** tamb link tàs dues seccions: Lengua Viua e Amics de Montgarri.

Era Fondacion ei dubèrta a toti es que vòlen trabalhar pera cultura e patrimòni dera nòsta Tèrra.

Demoram poder contunhar trabalhant tamb fòrça illusion entà amiar endauant es objectius dera Fondacion:

· Remassar e sauvar toti aqueri elements referents ath passat: istòria, arqueologia, costums e lengua pròpria dera Val d'Aran.

· Possar era organizacion d'actes culturaus, estudis e trabalhs de caractèr scientific e publicacions relacionades tamb era Val d'Aran.

Seccions

Activitats deth **Collectiu Lengua Viua** 2012/13

Lissa Escala Lara
Membre dera Junta deth collectiu Lengua Viua

Eth color grana, aqueth que mos represente coma país, eth color deth drapèu, des pendons, se hec a veir ena plaça dera Glèisa de Vielha entara corsa deth 2012 qu'artenhie era sua edicion numèro dètz-e-nau. Siguec eth color deth diboish guanhador en concors tath dessenh dera samarreta dera corsa, que hè dus ans que s'amie endeuant en tot coïncidir damb era diada de Sant Jòrdi. Er objectiu ei de daurir-lo atau ara participacion de toti. Guilhèm Vilches, que ne siguec eth guanhador, la dessenhèc damb un des simbèus mès relheuanti dera Corsa. Era clau diboishada damb era frasa deth Nobel Occitan de Literatura, Frederic Mistral, " *Qui ten era lengua ten era clau* " emblèma dera Fondacion deth Musèu dera Val d'Aran, qu'a a Lengua Viua coma ua des sues branques, n'aucupaue era sua part frontau e en un des lateraus dera esquia se completaue damb era crotz occitana. Era dotacion economica deth prèmi deth concors, que se coneish en tot coïncidir damb era lectura publica qu'eth collectiu amie endeuant entà Sant Jòrdi ena plaça deth Conselh, s'a establit en 400 euros. Dejà er an passat se liurèc pendent es actes de desvolopament dera Corsa Aran per sa Lengua e atau a quedat fixat d'ara enlà.

Hònt: Anna Fuentes

Hònt: Anna Fuentes

Ei atau donc qu'un an mès es assistents ara lectura publica de Sant Jòrdi coneisheren qu'eth guanhador deth concors dera samarreta dera Corsa 2013 ère enguan Pep Casasayas. Eth sòn dessenh e eth dera auta quinzea de participaires presentadi, se pòden veir en Facebook Lengua Viua que difon tanben es fòtos dera lectura. Er anonci deth guanhador servic tanben t'auançar, que damb motiu deth vintau aniversari dera Corsa, eth prèmi deth concors d'enguan lo liurarà eth dessenhaire, dera escultura aumenatge ara lengua e cultura araneses que bastic eth collectiu, André Ricard.

Era Corsa de 2012 tornèc a amplir era plaça dera Glèisa de Vielha damb lèu un milenat de persones que ne poderen veir era sua arribada tan plan nombrosa, especiaument enguan, des deth Baish Aran.

Hònt: Anna Fuentes

Eth parlament deth collectiu persutèc en besonh deth desvolopament dera Lei der occitan, aranés ena Val aprovada peth Parlament catalan en 2010 tà arténher eth finançament de besonh tath desvolopament de Politiques Linguistiques en favor dera lengua pròpria d'Aran.
Eth prèmi Lengua Viua, creat tà guardonar as persones, collectius o institucions que defensen era lengua, lo artenhec en 2012 era escrivana e directora de teatre en aranés, Manuela Ané, pera sua difusion e prestigi dera lengua a trauès des sues òbres.
Eth collectiu tornèc a demanar era collaboracion e es suggeréncies de toti tara edicion numèro vint en 2013 quan auancèc que preveiguie de hèr actes desparièrs pendent es dus dies dera dimenjada. Se desvelhèc qu'entad aquera edicion era samarreta serie nera talament coma siguec tath detzau aniversari dera Corsa.
Eth concèrt deth grop Nadau tornèc a meter-i eth bon fin finau ara Corsa.

Tà començar ben er an 2013 Lengua Viua a tornat a editar enguan un nau calendari de taula que, a diferéncia deth der an passat que contenguie fòtos dera Corsa e arrepervèris en aranés, remassaue es prèmis Lengua Viua e un eveniment istoric per cada mes der an.

Damb un temps tan plan soleienc era lectura de Sant Jòrdi de 2013 compdèc un viatge mès damb ua quarantia d' alumnes de siesau deth Collègi Public Garona de Vielha que liegeren era òbra d'Eisharc Jaquet " *Es montanhes de Nargüic*" tant qu'es sòns companhs de 4au e 5au les escotauen seigudi ena plaça. Entàs adults se triguèc era lectura des vint-e -dus capitols dera Querimònia en tot hestejar-se'n enguan eth sòn 700 aniversari.

Hònt: Ròsa Maria Salgueiro

Hònt: Ròsa Maria Salgueiro

En moment dera gessuda d'aguesta revista eth collectiu premanís dejà es activitats dera vintau Corsa que començaram damb jòcs e condes tara mainadera ena plaça deth Conselh eth maitin deth dissabte 27 de junhsèga. Entath vèspe d'aqueth madeish dia ei previst que s'i represente tanben, ena madeisha plaça, ua òbra de teatre ena lengua pròpria d'Aran. Londeman dia 28 de junhsèga era Corsa Aran per sa Lengua 2013 se desvoloparà coma ei dejà tradicion, dilhèu en tot cambiar d'endret, e tornarà a compdar damb eth grop Nadau tà cantar tanben, un an mès e dejà ne hè vint, ena lengua que mos ei pròpria.

Hònt: Ròsa Maria Salgueiro

Amics de Montgarri

Jusèp Moga España

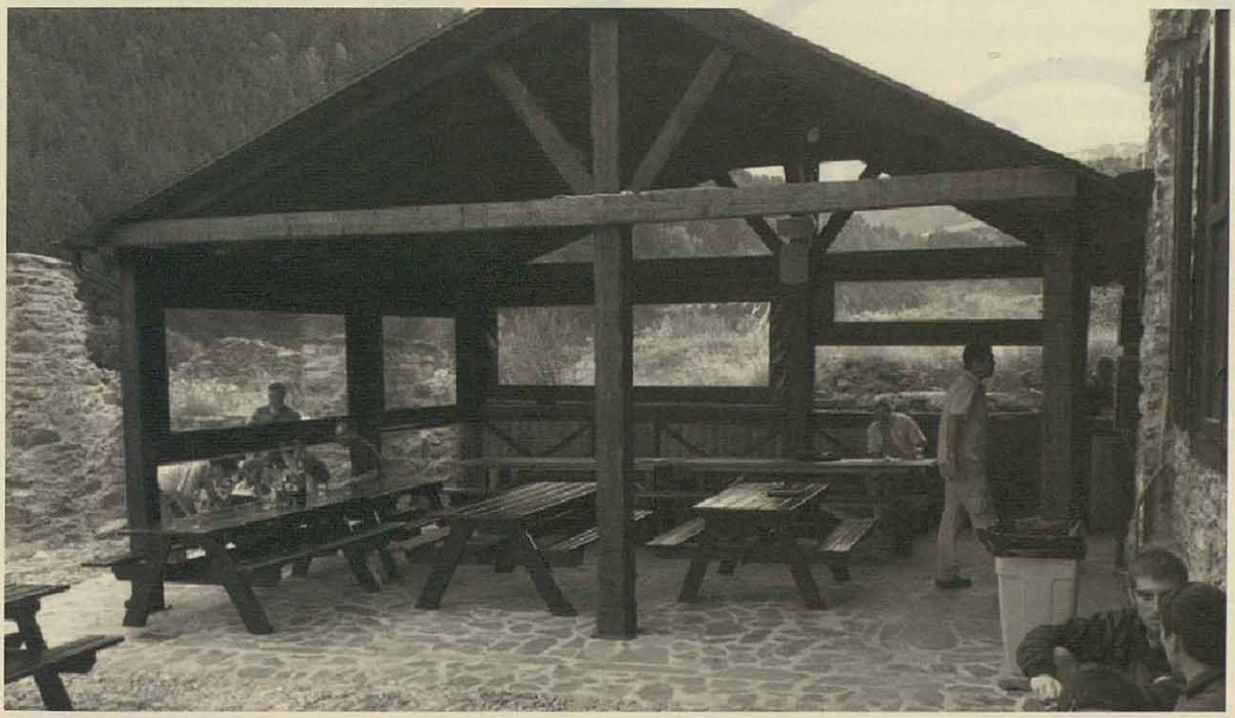
UN SHINHAU CADA AN aguest poderie èster eth lèma d'Amics de Montgarri

Pendent eth darrèr an es Amics de Montgarri an apraiat un aute tròç der empeirat dera plaça deth Santuari, tot just ath deuant dera Rectoria.

Entà ampliar es servicis deth Refugi e crear un nau espaci de acuelhuda tàs visitants deth Santuari e tàs excusionistes que visiten Montgarri, en tot bastir un cubèrt ara esquerra deth refugi , damb estructura tradicionau de husta cubertat damb lòsa.

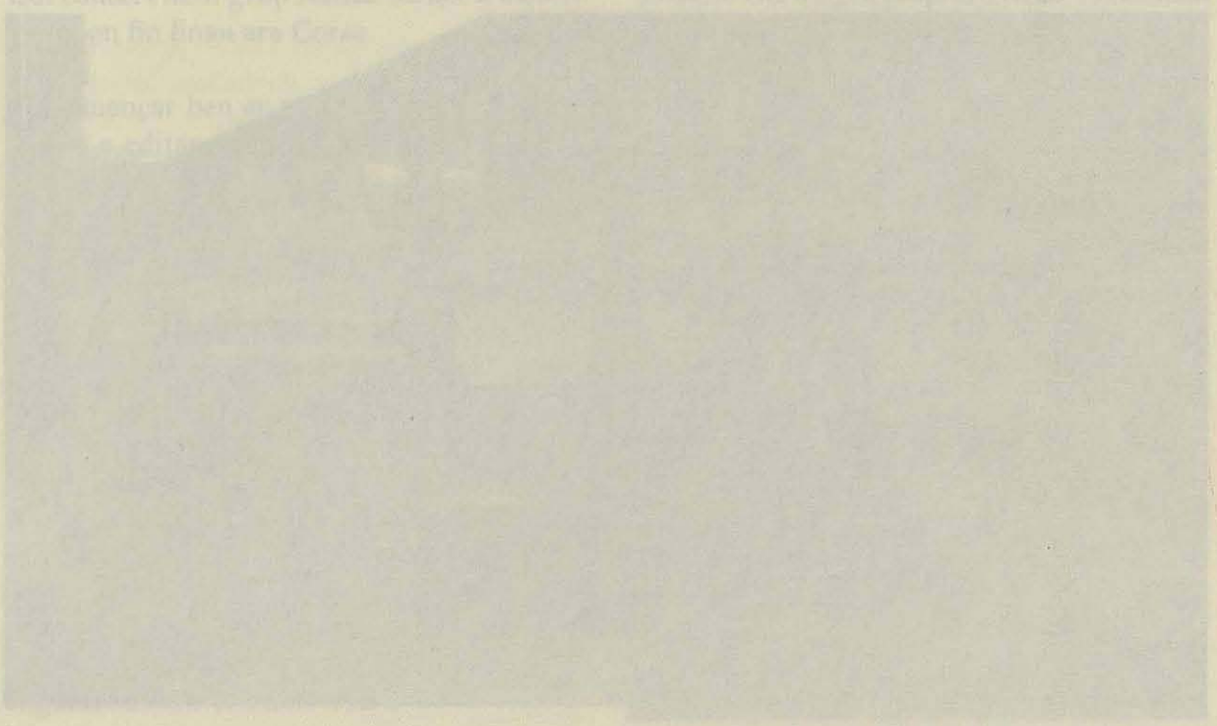
Com cada an, aunçada era primauera es Amics de Montgarri an retetat es cubèrtes deth Santuari, dera Rectoria e deth com dera entrada ath recinte, totes ères fòrça maumetudes pes rigorositats der iuèrn ad aqueres nautades.

Tot açò a estat possible gràcies as benefactors de Montgarri, qu'un an ath darrèr der aute crompen era Loteria de Nadau des Amics de Montgarri; sense eri eth nòste prètzhèt, non serie pas possible. Les ac arregraïm e les desitjam fòrça sòrt

Hònt: Amics de Montgarri

Articles

D'Aran ath lunfèrn.

Aranesi deportats tàs camps d'extermini alemans

Juan Carlos Riera Socasau

Introduccion

Es aranesi non escapèren dera tragèdia dera deportacion tàs camps d'extermini, sèt son es aranesi localizadi que sigueren enviadi ad aguesti camps se plan i pòt auer bèth aute amagat entre es fòrça cognòms damb reminiscéncies araneses que s'an trobat enes listres des convòis des deportats qu'eth sòn lòc de neishença o non cònste o ben figure damb ua toponimia deth tot inexistenta. Ad aguesti sèt aranesi s'a hijut a Paul Sacau, que se non ei originari d'Aran donc que neishec en Fos, òc que siguec deportat amassa tamb eth sòn pair, Manuel Sacau.

Eth punt de partida entar inici d'aguest procès d'investigacion a estat era basa de donades elaborades per Benito Bermejo entath Ministèri de Cultura, era basa PARES de *"Victimas y Represaliados de la Guerra Civil"*, a on apareishien enes pòbles analisadi eth nòm e localitat d'origina d'aguesti aranesi, encara qu'en bèth un, cas de Francisco Cuny, tanpòc i apareishie era sua origina, en tot constar sonque coma Val d'Aran? damb interrogacion, ne nomentant-se tanpòc eth camp ath que siguec deportat. Contactat damb er autor dera basa de donades, Benito Bermejo facilitèc eth possible, sonque possible, destinacion de Cuny tà Sachsenhausen, destinacion que dempús siguec confirmada.
Un còp localizat eth camp de destinacion eth següent pas siguec contactar damb era *"Fundation pour la Memoire de la Deportation"*, damb eth *"Bureau des Archives des Victimes des Conflicts Contemporains de Caen"*, damb eth *"Service Historique de l'Armèe de Terre del Chateaux de Vincennes de Parìs"* e damb es diferenti Memoriaus e Archius de cada camp entà poder obtier donades d'aguesti aranesi, Dachau, Buchenwald, Sachsenhausen e Neuengamme. Era *"Fundation pour la Memoire de la Deportation"* possedís enes sòns archius eth listat complèt, damb nòm e cognòms, nacionalitat, data de neishença e en escadences lòc de neishença, des deportats que gesseren en toti es convòis que partiren enquiàs camps d'extermini des de França. S'a repassat d'un per un eth listat de deportats d'aguesti trens, en tot cercar eth lòc de neishença, non era nacionalitat ja que, coma succedís damb bèri uns d'aguesti deportats, en ocasions se nacionalizèren francesi. Possiblaments i a bèth aranés mès deportat, i a cognòms Faure, Tersa, Busquet, Dedieu, mès sonque s'an cercat aqueri qu'es cognòms podessen auer ua origina aranesa e enes qu'ath madeish temps non constèsse eth lòc de neishença o que constèsse damb cèrta similitud ara toponimia aranesa. En *"Bureau des Archives des Victimes des Conflicts Contemporains de Caen"* se conserven es qüestionaris que s'aumpliren entà poder obtier era atribucion en qualitat de *"Dèportè Rèsistant, la Demande d'Attributionn du Titre de Dèportè Rèsistant"*, entà poder auer accès as ajudes e pensions qu'eth govèrn de França autrejaue as deportats qu'auien collaborat damb era Resisténcia. Aguesti documents sigueren ramplits ben pes familhes en cas des mòrti o ben per eri madeishi; non i a constància des documents de Cuny e Busquets, mès òc que s'a recebut d'aguest Bureu bèra donada restacada ad eri. En *"Service Historique de l'Armèe de Terre del Chateaux de Vincennes de Parìs"* se recuelhen es dossièrs entà obtier era condicion d'apertenença as *"Forces Françaises de l'Interieur"*, FFI, non i a donades en aguest archiu de Busquet, Cuny o Puyol.

Era notificacion des Archius e des Memoriaus convergie en un punt, en *"International Tracing Service de Bad Arolsen"*, en Alemania; enes sòns archius se consèrve, de manèra centralizada,

era informacion des deportats localizada enes diferenti camps. Contactat aguest centre de *Bad Arolsen* e dempús d'ua serie de longui tramits administratius-burocratics, s'obtenguec era informacion sollicitada des donades d'aguesti aranesi que se conservauen en aguest archiu. D'aguesta forma se podec conéisher e confirmar, enes cassi qu'existissen, es sues dates d'arribada en camp, es sues condicions d'arribada, qué portauen damb eth, quina siguec era sua destinacion, e ena ficha deth sòn registre d'entrada ua donada cruciau, a on siguec detengut, en tot cridar era atencion era meticulositat alemana, autant en registre des convòis de deportats coma enes fiches de cada camp de concentracion. Ahíger coma donada importanta recebuda dera *International Tracing Service* qu'enes casi de Sarriu e Puyol se consèrven en aguest archiu efèctes personaus d'aguesti dus deportats, en tot sollicitar ath madeish temps ath Centre que remetie era informacion que s'informèsse as familhars d'aguesti deportats dera existéncia d'aguesti objèctes personaus. Ath madeish temps se contrastèren es dates de neishença e es lòcs que se mencionauen, tant enes documents recebudi coma ena basa de donades de Benito Bermejo, en tot recórrer as partides de baptisme "in situ", en tot auer entad açò era complicitat des rectors de Bossòst e de Vielha, en tot poder plan confirmar-se en ocasions es donades recebudes o ben verificar coma eth lòc e era data non coïncidien en ocasions damb era documentacion recebuda.

En tot conéisher, pes donades recebudes des diuèrsi archius, eth lòc a on residien e a on sigueren detengudi, eth següent pas siguec contactar damb aqueri municipis e damb es diferenti Archius Departamentaus, a compdar d'aguest punt era documentacion e era responsa recebuda a estat variabla; en cas de Sacau pair e hilh arregraïr ath Baile de Hòs, Mr. Lafont, era amabilitat e era collaboracion obtenguda, tant entà parlar damb eth coma entà facilitar documents o inclús entà concertar ua entrevista damb Paul Sacau, entrevista que non se podec realizar peth defuntament deth Sr. Sacau mentre se realizaue aguesta investigacion. Actitud totauments opausada era mostrada per Ajuntament de Tarbes, en relacion a Torres o eth de Gabarret, en relacion a Sarriu e Puyol, non an responut n'as diuèrsi e-mails enviadi, n'as corrèus postaus; mercés ath contacte realizat damb Henry Portes, des Landes franceses, s'a pogut obtier bèra donada de Puyol e Sarriu. De Francisco Busquet s'an obtengut interessantes donades gràcies ara collaboracion de Stephane Capot, director des Archius Departamentaus de Lot et Garonne e Stephanie Brouch, secretària d'aguesti Archius.

Fin finau s'a realizat era recèrca des familhars des deportats entà agranir donades en relacion ath sòn exili en França e ara sua deportacion. Aguesta recèrca s'a amiat a tèrme en tot contactar damb es ajuntaments, sense resultat, e en tot remèter corrèu postau a totes aqueres persones damb eth cognòm Cuny en Bordèus, Torres en Tarbes e Pujol en Mont de Marsan. Non s'a localizat eth cognòm Sarriu en Gabarret n'en Mont de Marsan. En cas de Tersa a estat eth pròpri Archiu Departamentau qu'a facilitat eth contacte damb es familhars. Damb es familhars de Sarriu s'a pogut establir contacte gràcies ara informacion facilitada peth Sr. Juan Amiell e era sua hemna de Bausen. Atau donques s'a parlat damb es familhes de Sarriu, Puyol, Torres,Tersa e Cuny. Mencionar que de Francisco Cuny ei de qui mens donades se coneishen, tant pera sobrietat des documents recebudi coma peth gran desconeishement que represente era sua vida a compdar deth moment qu'abandone Aran.

Es sèt aranesi que patiren era deportacion tàs camps d'extermini alemans sigueren:

FRANCISCO BUSQUET JAQUET, neishut en Mont en 1920, deportat tà Buchenwald, mòrt just dempús d'èster liberat, en París.

MANUEL SACAU REDONETS, neishut en Canejan en 1887, deportat tà Buchenwald, mòrt en aguest camp en 1944, as 57 ans.

JOAQUIN TERSA LEJA, neishut en Arties en 1888, deportat tà Dachau, mòrt en aguest camp en 1945, as 57 ans.

ENRIQUE TORRES MARQUÈS, neishut en Canejan en 1920, deportat tà Dachau, liberat en 1945, as 25 ans.

ARMANDO SARRIU ESPANHA, neishut en Bausen en 1921, deportat tà Neuengamme, mòrt en camp en 1945, as 24 ans.

ISIDORO PUYOL BENOSA, neishut en Bausen en 1910, deportat tà Neuengamme,

mòrt en subcamp de Wobbelin en 1945, as 35 ans.
FRANCISCO CUNY PINOS, neishut en Betren en 1920, deportat tà Sachsenhausen, liberat en 1945, as 25 ans.

D'aguesti aranesi deportats quate moriren enes camps d'extermini, Manuel Sacau, Joaquìn Tersa, Isidoro Puyol e Armando Sarriu, un ac hec pòc dempús d'èster liberat, Francisco Busquet, e sonque dus suberviueren, Enrique Torres e Francisco Cuny.
Entà acabar aguesta introduccion sonque ues paraules; a estat mès d'un an de contactes, d'experiéncies compartides, d'acuelhs en casa de gent desconeishuda, mesfidança en un prumèr moment, perque non didé'c, de qüestions sense responsa, d'emocions, de rencontres damb un passat que dilhèu volien desbrembar, o non, de facilitar er accès a uns objèctes personaus, de daurir uns sentiments intims, de rememoriar ues experiéncies, ues vivéncies familhars, en fin , non cau guardar aguest estudi coma ua recèrca despersonalizada, cau lieger-lo damb sentiment, damb eth sentiment d'aqueth èster estimat, benvolut, que vedec troncada era sua vida per ua guèrra e ua deportacion injusta, en tot deféner es sòns ideaus era majoritat des còps, ideaus que li portèren a ua mòrt luenh deth país, Aran, a on neisheren, luenh deth país que l'acuelhec en uns moments malaisidi, França, e çò qu'ei mès important, luenh des sòns èsters estimadi, era sua familha. D'aciu estant eth mèn arregraïment mès sentut ara familha Torres de Tarbes, a Christine Pujol de Mont de Marsan qu'a pogut recuperar eth relòtge de pòcha deth sòn pair, a Maria Josè Lo Re, ara sua fraia Danièle mòrta recentaments victima d'ua fatau malautia contra era que lutèc damb valor enquiath darrèr moment, ath sòn òme Pierre Robin, a Eladia Sarriu, tia d'Armand, qu'expliquèc, damb lèrmes enes uelhs, coma detengueren ath sòn nebot, a Paquita Cuny, a Mossen Amiell que cerquèc e proporcionèc donades de vitau interès des archius parroquiaus, as rectors de Bossòst e Vielha pera sua confidança e tanben d'auti qu'an collaborat en aguesta analisi des deportats, mès especiaument ara mia hemna, Reme, per acompanhar-me en aguesta recèrca

COMPIÈGNE

Royaliueu en Compiègne, a 65 quilomètres al nòrd de París, entre es arrius Oise e Aisne, se convertiguec en seteme de 1940 en *"Fronstalag 170 KN 654"*, un camp de presoèrs militars, soldats britanics e francesi, qu'auien estat hèts presoèrs en junh d'aqueth an pes tropes alemanes. A comptar de junh de 1941 enquiath 26 d'agost de 1944 ei coneishut coma *"Fronstalag 122"*; utilizat pes alemans coma un des principaus camps de transit en França. Eth 22 de junh de 1941 centenats de comunistes son arrestats pes alemans e peth govèrn de Vichy en França; uns dies despús sigueren transferits tath camp de Compiègne, en tot convertir-se en punt de convergéncia tàs comunistes detenguts en divèrsi punts de França, qu'escalonadament anèren arribant en camp; en principi s'assignen toti ath sector A del camp.
En ua estenuda de 16 ectares se distribuïen 25 barracons de 60 mètres per 15 d'ample, disposadi en forma d'U e divididi en diuèrses seccions:
Camp A: 12 barracons destinadi as presoèrs dera resisténcia francesa.
Camp B: Anglosaxons e bèri presoèrs alemans.
Camp C: Albergaue a russi, a hemnes, e dempús de deseme de 1941 enquia junhsèga de 1942 as judius, separadi des auti reclusi.
Es presoèrs politics èren era majoritat des detenguts; per aguest camp passèren espanhòus, bèlgues, alemans, russi, italians, olandési...enquia completar mès de cinquanta mil detenguts; entà fòrça d'eri aguest camp de transit se convertic ena avantcambra dera deportacion tàs camps de concentracion e extermini en Alemania o enes païsi annexats peth Tresau Reich, ua deportacion dera que fòrça non ne tornèren. Abans d'abandonar eth camp, en agost de 1944, es alemans destruïren es archius des presoèrs.
De Compiègne partiren diuèrsi convòis tàs camps d'extermini nazis, eth prumèr ac hec eth 27 de març de 1942 tà Auschwitz; ad aguest li seguiren uns auti, enquia completar 28 convòis, 39950 deportats; sigueren es sues destinacions Buchenwald, Mauthausen, Ravensbruck, Dachau, Neuengamme, Sachsenhausen, Birkenau.

Francisco Cuny abandonèc Compiègne en direccion entà Sachsenhausen eth 28 d'abriu de 1943.
Manuel Sacau partic de Compiègne, ath cant deth sòn hilh Paul, eth dia 17 de gèr de 1944, en direccion entath camp d'extermini de Buchenwald.
Armando Sarriu e Isidoro Puyol partiren en madeish convòi, eth dia 21 de mai de 1944, en direccion entath camp de Neuengamme.
Joaquín Tersa e Enrique Torres tanben partiren amassa de Compiègne, en madeish convòi, eth dia 18 de junh de 1944, en direccion entath camp d'extermini de Dachau.
Francisco Busquet non siguec en aguest camp, siguec detengut en camp de Noé entà dempús d'aquiu èster transportat tà Tolosa de Lengadòc e eth 31 de junhsèga de 1944 portat tà Buchenwald.

BUCHENWALD

FRANCISCO BUSQUET JAQUET
MANUEL SACAU REDONETS

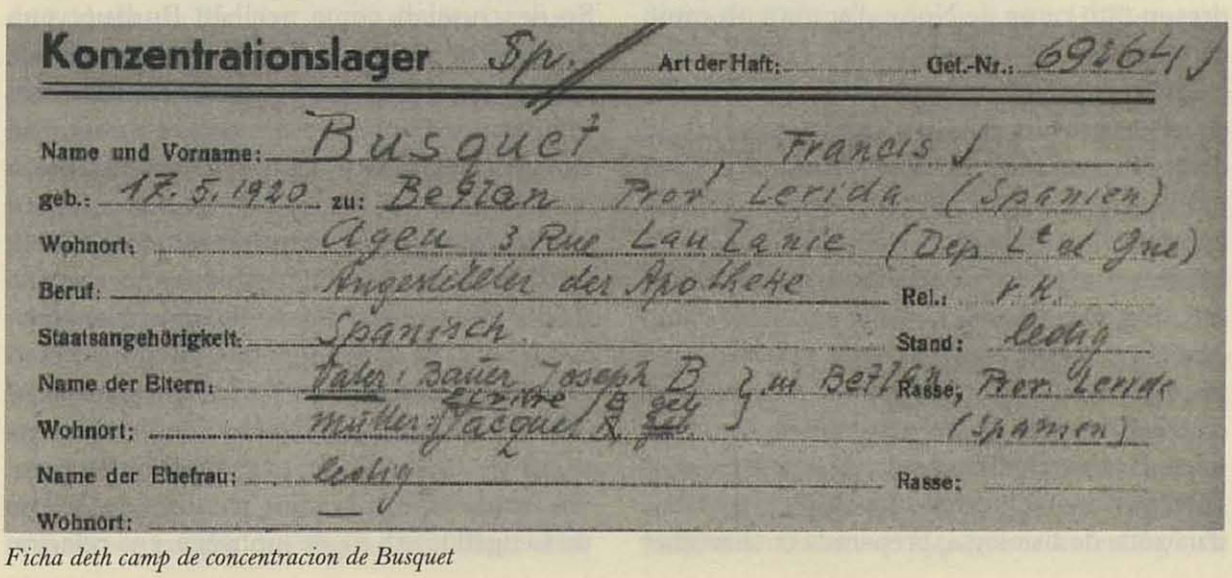
Ena Alemania Orientau, apròp dera ciutat de Weimar, en ticolet d'Ettersberg se creèc eth camp de Buchenwald en junhsèga de 1937. Eth dia 15 d'aqueth mes e an, arribèren es prumèrs 149 presoèrs, proviegen de Sachsenhausen. Pendent es següentes dues setmanes anèren arribant, procedents des dissolvudi camps de Sachsenburg e de Lichtenburg, presoèrs dera resisténcia, criminaus, omosexuaus e Testimònis de Jehová. Se les empleguèc en bastiment deth camp; eth nau camp nomentat "*K.L. Ettersberg*" siguec renombrat eth dia 28 de junhsèga damb eth nòm de "*Buchenwald*". Eth 1938 arribèren es prumèrs presoèrs judius. Aucupat iniciaments per presoèrs òmes, es hemnes non formèren part d'aguest camp enquia 1944.
Eth camp principau ère entornejat d'un brescat de pues electrificada a 380 vòlts, talaies e ua cadea de sentinèles equipadi damb armes activades automaticaments. Era preson, coneishuda coma eth *Bunquer*, se trobaue ena entrada deth camp principau; es fusilhaments s'amiauen a tèrme enes bòrdes. En 1940 s'inicie eth bastiment deth crematòri, començarà a foncionar dempús der estiu d'aqueth an. Apròp de 250.000 presoèrs sigueren reclusi en aguest camp; se calcule en 56.000 eth nombre de victimes pes malauties, era tortura, es trabalhs forçadi, es fusilhaments e es experiments medicaus.
Buchenwald siguec utilizat pendent era guèrra entara indústria bellica, en 1943 era fabrica d'armament Gustloff-Werk II, ath cant deth camp, inicie era sua produccion mercés ara man d'òbra presoèra; tanben en aqueth an s'inicie eth bastiment d'ua linha de camin de hèr que junhie eth camp damb era pròplèu ciutat de Weimar, es detenguts la finalizèren en tres mesi. Ara estacion de Weimar arribauen es trens de deportats abans d'èster dirigidi tà Buchenwald; es trens qu'anauen e viegen d'Auschwitz tà Buchenwald passauen per aguesta estacion que servic de punt de partida de toti aqueri que non èren boni entà trabalhar s'envièren tà Auschwitz. Era linha de camin de hèr servie tà provedir de man d'òbra as fabriques d'armament de Leipzig, era d'avions Junkers de Schonebeck e es fabriques Rautal de Wernigerode. En junh de 1943 arribèc eth prumèr convòi procedent deth camp de transit de Compiègne.
Eth 6 d'abriu de 1945 es oficiaus alemans deth camp dèren era orde, deuant der auanç des tropes aliades, d'enviar as presoèrs as nomentades "marches dera mòrt", 28.000 presoèrs deth camp principau e 10000 presoèrs des subcamps de Buchenwald sigueren evacuadi tà Dachau e tath *gheto de Theresienstadt*. Un tèrç moriren d'esgotament en camin o sigueren fusilhats. Eth dia 11 d'abriu es presoèrs de Buchenwald assautèren es tors en tot préner eth contraròtle deth camp, aguest madeish dia era 6au. Division de Blindadi deth Tresau Exèrcit american liberèc Buchenwald; trobèren mès de 20000 persones en camp.
Jorge Semprun, ministre de Cultura en govèrn de Felipe González siguec un des deportats ad aguest camp. Ad aguest camp arribèren Francisco Busquet e Manuel Sacau.

FRANCISCO BUSQUET JAQUET

Toti es documents consultadi en un inici en relacion ara filiacion de Francisco Busquet, es procedenti de *Gedenkstatten Buchenwald und Mittelbau-Dora*, es dera basa de donades deth Portau d'Archius Espanhòus, PARES, deth

Ministèri de Cultura, era relacion de deportats en transpòrt Tolosa de Lengadòc-Buchenwald deth 31 de junhsèga 1944 o es recebudi de Bad Arolsen mencionen eth pòble de Betlan coma era origina de Francisco Busquet; maugrat açò en repassar er Archiu Parroquiau de Vielha, a on se consèrve eth libre de baptismes dera parròquia de Betlan non s'a pogut trobar arrés damb aguest nòm neishut en aguesta poblacion. Eth cambiament ena recèrca se produsís en recéber es donades der Archiu d'Agen, deth cens de 1936, e es donades der Archiu de Caen, a on se reflèxe eth nòm complèt deth sòn pair José Busquet Cuny, en aguesti documents apareish un nau lòc a on cercar era sua neishença, eth pòble de Mont. Mercés a Mossen Amiell s'a trobat era sua partida de baptisme en aguesta poblacion aranesa.

Francisco Busquet neishec en realitat eth 14 de mai de 1920 en Mont, coma rebat er Archiu de Caen, non eth dia 17 com an anat recuelhent toti es auti documents, en tot èster cristianat ena Glèisa Parroquiau eth dia 23 de mai. De "Casa Carlos", se li imposèren es nòms de Francisco, Manuel, Juan. Sigueren es sòns pairs José Busquet Cuny de Mont e Elvira Jaquet Gisbert, de Gessa. Pair-sénhers paterns Francisco Busquet Pena, de Mont e Rosa Cuny Bernadets, de Montcorbau, defunta. Pair-sénhers mairaus Manuel Jaquet Barra, defunt, de Gessa e Antonia Gisbert Amiell, viuent, de Gessa. Aguesta acta de baptisme la signe Juan Salse, rector.
En obtier es donades que hèn referéncia ara sua arribada en camp de Buchenwald, se nomente era sua darrèra abitança en Agen, en numèro 3 deth carrèr Laulanie. Contactat damb er Ajuntament d'Agen se recep responsa des Archius d'Agen, qu'envien dus listats, un de 1936 e un aute de 1946, que contien es donades des abitants deth carrèr Laulanie. Ena prumèra relacion, de 1936, apareishen en numèro 3:
- Antoinette Nart, an de neishença 1857, en Agen, nacionalitat "F", "chef", "s.f".
- Nart, Marie, neishença en 1886 en Mont, nacionalitat "F", "fille", "commerciante", "Patron".
- Busquet, François, neishença en 1920 en Mont, nacionalitat "Espagnol", "neveu", "s.f".
- Massip, François, neishença en 1913 en Mont, nacionalitat "Espagnol", "cousin", "chaudronnier", "Granz".
Francisco Busquet viuie en 1936 en Agen, auie 16 ans, damb era sua tia mair-sénher Antònia, "Antoinette" Nart, de 79 ans e damb era hilha d'aguesta, era sua cosia, María. Antoinette Nart, Busquet de soltèra, ère era fraia deth pair-sénher de Francisco. Ena dusau relacion censau recebuda, era de 1946, apareishen en numèro 3 deth carrèr Laulanie quate persones, totes damb eth madeish cognòm, ABOS, ja non apareishen es Nart.
Corsèc bèri estudis en Agen donques que sabie liéger e escríuer en èster deportat e posterioraments trabalhèc en ua farmacia. Eth dia 7 d'abriu de 1943, as 23 ans, ei detengut pera Brigade de Suretè de París, BDS, per cométer un delicte de panatòri e ocultacion; eth jutge d'Instruccion d'Agen ordene eth sòn ingrès ena preson. Er agent de policia Boulin

Konzentrationslager Sp. Art der Haft: Gef.-Nr.: 69164
Name und Vorname: Busquet Francis
geb.: 17.5.1920 zu: Betlan Prov. Lerida (Spanien)
Wohnort: Agen 3 Rue Laulanie (Dep. Lot et Gne)
Beruf: Angestellter der Apotheke Rel.: r.k.
Staatsangehörigkeit: Spanisch Stand: ledig
Name der Eltern: Vater: Bauer Joseph B. Betlan Rasse: Prov. Lerida
Wohnort: Mutter: Jacquet B. Agen (Spanien)
Name der Ehefrau: ledig Rasse:
Wohnort: —

Ficha deth camp de concentracion de Busquet

custòdie e liure ena preson a Francisco Busquet, soltèr, de religion catolica e damb un nivèu d'instruccion que li permet liéger e escríuer, coma rebat era sua ficha d'entrada ena preson; en aguest document tanben se recuelhen es sues donades fisiques, 168 de nautor e d'autes biometries, cap, aurelhes, nas, sense barba, faciès ovau, semble èster qu'auie esclafada era 3ª falange en èster liurat ena casa de justícia. Eth dia deth sòn ingrès ena preson portaue ua camisa grisa, ua giqueta marron e uns pantalons de raies.

Es documents des Archius Departamentaus d'Agen orienten a ua deportacion e empresonament non per causes politiques, maugrat çò que pòt constar ena ficha d'ingrès deth camp de concentracion, *"Político-Español"*, Francisco Busquet siguec detengut e deportat per un delicte comun, per panatòri e ocultacion. Condemnat a quinze mesi de preson, en jutjament que se celebrèc eth 28 de junhsèga de 1943, Francisco Busquet inicièc eth compliment dera sua condemna eth dia 7 d'abriu de 1943. Busquet finalize eth sòn empresonament eth 7 de junhsèga de 1944, maugrat açò non ei metut en libertat, ei transferit tath camp de Noé, damb ua anotacion qu'inscriu *"Dossier d'expulsion tramis le 14-4-44"*, Busquet partic tara deportacion tà Buchenwald eth 31 de junhsèga de Tolosa de Lengadòc estant. Ei significatiu qu'en sòn expedient cònste que *"Mr Le Prefet de Lot-et-Garonne a demandé le 30-9-50 qui avait fait interner Busquet"*, se demanen explicacions, ans mès tard, en relacion ath sòn ingrès en camp de Noé. Busquet passèc eth 7 de junhsèga dera preson tath camp de Noè e d'aquiu tath camp d'extermini.

Eth Camp de Noé siguec creat eth 7 de hereuèr de 1941 peth Govèrn de Vichy, ja eth 1 d'abriu d'aqueth an i auie 1536 persones, 701 èren judius. Se tractaue d'un camp espitau destinat entà acuélher as majors de 60 ans e as malauts, bastit sus un terren de 15 ectares qu'apartiegen ara *"Defense Nationale"*. Auie servit de camp de refugiats entà judius e de presoèrs que procedien des camps de Gurs e d'Agde, atau coma entàs republicans espanhòus , membres dera Rèsistence francesa e des Brigades Internacionaus, herits o malauts. Disposaue d'ua zòna de tisiologia, preparada entà recéber 150 tuberculosi, zòna isolada dera rèsta deth camp; tanben compdaue damb 2 infermèrs e un pabelhon de farmacia, sala de cures e consulta e es burèus deth mètge e deth cap d'infermèrs. Eth personau siguec aumentat enquia arribar a compdar damb 27 sanitaris fixi, 1 mètge, ua cap d'infermères, e 25 infermères ajudades per bèri mètges. Es condicions deth camp, bones en principi, s'anèren deteriorant pera escassetat tant de personau sanitari coma de neurituds, era quau causa motivèc que fòrça malauts siguessen trasladats entà èster espitalizadi en Tolosa de Lengadòc. En deseme de 1941 era infermeria se barrèc e es tuberculosi trasladadi tath *Sanatorium Surveille de la Guiche.* Es batudes de 1942 ena zòna sud provoquèren era arribada en Noé d'un nombre important de judius. En agost e seteme de 1942, 540 d'aguesti judius formèren part de quate convòis, que damb un totau de 4000 judius partiren de Drancy tà Auschwitz. Es intèrns de màger edat e es malauts mès grèus que se trobauen en Noé en seteme de 1942 sigueren dirigidi tàs espitaus dera zòna. A compdar d'aguesta epòca eth Camp de Noé deishèc d'existir coma camp-espitau; 307 intèrns moriren en aguest camp. Francisco Busquet auie arribat en Noè eth 7 de junhsèga e eth 31 d'aguest madeish mes partic dera estacion de tren de Tolosa de Lengadòc tà Buchenwald, transpòrt numèro I.252, auie 24 ans. Èren 1088 òmes e 103 hemnes. Es hemnes e mainatges sigueren portats tà Ravensbruck, a on arribèren eth dia 7 d'agost, mentre as òmes se les portèren tà Buchenwald, a on arribèren eth dia 8 d'agost. Se desconeish coma arribèc Busquet ena estacion de Tolosa de Lengadòc, non cònste que i auesse, atau coma succedic damb es auti deportats aranesi un pas prealable per Compiègne, Busquet partic de Noé tà Tolosa de Lengadòc.

En aguest convòi se junheren mès de 28 nacionalitats, era majoritat francesa, 915 presoèrs; eth grop d'espanhòus lo formauen 85 deportats. Des deportats en aguest tren tornèren 695, moriren 275, 35 son citadi coma desapareishudi, un presoèr s'evadic e de 185 d'eri se desconeish era sòrt qu'aueren. En listat de presoèrs que partiren de Tolosa de Lengadòc eth 31 de junhsèga, ena relacion

que hè referéncia a Busquet se pòt liéger ath cant dera sua data e lòc de neishença, 17-05-1920 en Betlan, e eth sòn numèro de matricula en camp, eth 69264, un acotament que comente *"DCD peu aprés le retour"*, siguec liberat mès moric pòc dempús.

Francisco Busquet arribèc en Buchenwald eth dia 6 d'agost de 1944, de religion catolica-romana, ena ficha d'entrada en moment dera sua arribada en camp s'enregistre qu'es sòns pairs residien en Betlan, eth sòn pair "Josep B." ère agricultor e era sua mair Elvira Jacquet poirie èster qu'auesse ja mòrt per ues anotacions que i a ath cant deth nòm dera sua mair en registre d'entrada deth camp. Liurat pera B.D.S. de París per *"Político-Español"*. De 170 cms de naut, constitucion prima, uelhs marrons, damb era fauta de dus dents, er idioma qu'enregistre ei eth francés. En aguesta ficha s'inscriu un triangle, sense acolorir, damb era letra S coma presoèr politic espanhòu. I a ua auta ficha, de pariones caracteristiques, ena que signe coma "Busquet, Francis". Ara sua arribada siguec adjudicat ath blòc 51. Era ròba de Busquet que demore enregistrada en Buchenwald eth 26 d'agost de 1944, liurada ena tenda de ròba deth camp, ei ua giqueta de liròt, uns pantalons tanben de liròt, ua camisa, ua casqueta, ròba interiora, un justet de lan, uns michons cuerti, ua hlatsada, uns guants e un parelh de sabates.

Siguec destinat tath camp satellit de Lagenstein-Zwieberge B II eth 25 de seteme de 1944. Es documents que se consèrven non apòrten informacion sus era sua estança en Lagenstein-Zwieberge. Se consèrve era carta de trabalh de Busquet, a on s'enregistre era sua gessuda tath subcamp de Malachit. Eth camp de Lagenstein-Zwieberge BII formaue part des subcamps de Buchenwald, creadi ath torn deth pòble de Lagenstein, en un airau nomentat Zwieberge, localizada en ua val isolada. Eth major d'aguesti camps recebec eth nòm de Landhaus o BII pes SS o Malachit peth Ministèri d'Armament deth Reich.

Siguec creat en abriu de 1944 e era sua foncion siguec era de fabricar armament entàs tropes nazis. Eth bastiment acabèc en junh de 1944, en hereuèr de 1945 existien 16 barracons de presoèrs e encara que siguec planificat entà albergar 2000 presoèrs arribèc a auer enquia 10000 deportats quan en abriu d'aqueth an absorbic as detenguts de d'auti subcamps. Es presoèrs catèren tunèls entà bastir armes protegides des atacs aeriani, part des avions Junkers e des V-2 se bastiren ací; entre 30 e 40 presoèrs morien diariaments, victimes des trabalhs forçadi e mautractaments. Apròp deth 50-70 % des 10000 presoèrs que passèren per aguest camp moriren, includidi es que moriren pendent era darrèra marcha dera mòrt. Ar èster considerat aguest camp de naut secret es SS ordenèren a 22 presoèrs destruïr toti es documents abans d'èster evacuadi. Deuant er auanç des aliadi, eth 9 d'abriu de 1945, 3000 subreviuents sigueren obligadi a partir en sies colones, forçadi a realizar 300 quilomètres en 12 dies, ua colona siguec totauments aniquilada, ua auta arribèc en Berlin damb sonque 18 òmes, unicaments 500 des 3000 suberviueren. Pògui dies dempús dera marcha dera mòrt tropes deth 399 Batalhon dera 8au Division Armada e 83 Infanteria dera armada USA entrèren en BII eth dia 11 d'abriu. Trobèren entre 1400 e 1600 presoèrs, malauts, qu'auien demorat en camp, abandonadi, Francisco Busquet entre eri. Bèri dies dempús es ambulàncies militars les transportèren tà Halberstad, 144 deportats moriren en aguest espitau, victimes de tuberculosi, meningitis, desnutricion; sigueren enterradi en massa en cementèri de Halberstad.

Busquet siguec ingressat ena infermeria deth camp de concentracion deth 3 ath 10 d'abriu, en tot èster posterioraments transportat, dempús dera desliurança deth camp en París, dempús d'un prumèr pas per Halberstad. Francisco Busquet non suportèc mès dempús de tantes vexacions, e pòc dempús d'èster liberat moric, as 24 ans, liure, en Parìs. Enes donades que se consèrven en Archiu Departamentau d'Agen, en archiu deth burèu dera prefectura relativa as demandes d'indemnizacion des persones deportades, era tia de Busquet, era Sra. Nart, hec ua peticion de pension en 1949. Tanben segons aguestes donades Francisco Busquet moric, dempús dera sua desliurança, en un Espitau de París. Aguest archiu envie mès documentacion en relacion ad aguesta sollicitud, eth 5 de gèr de 1949 eth *Directeur Départementale Chef du*

Service des Pensions escriu a *Mr. Le Prefet de Lot-et-Garonne* tà que li pregunte a Mme Nart en relacion ath sòn nebot Francisco Busquet, mòrt en un Espitau de París dempús dera sua repatriacion dera deportacion, aguestes indagacions an d'èster enviades ath Comissari dera policia d'Agen. Eth 7 de hereuèr d'aguest madeish an eth *Directeur Départementale* escriu ath comissari de policia d'Agen tà que pregunte, ar efècte dera pension sollicitada per Mme Nart, tia de Francisco Busquet, a M. Calbetò, sabatèr, domiciliat en carrèr Richard Coeur de Lion numèro 32, d'Agen, se Francisco Busquet a signat entà optar *"pour la France"* ena comissaria de policia d'Agen a inicis de 193? e a M. François Massip, chofer en casa deth Dr. M. Esquirol, en carrèr Lafayette 24 d'Agen entà saber se Busquet passèc *"le Conseil de Revision au Lycée de Garçons"* en hereuèr de 1940. François Massip ère eth que viuie damb Mme Nart, era tia de Busquet, e damb eth madeish en numèro 3 deth carrèr Laulanie d'Agen.

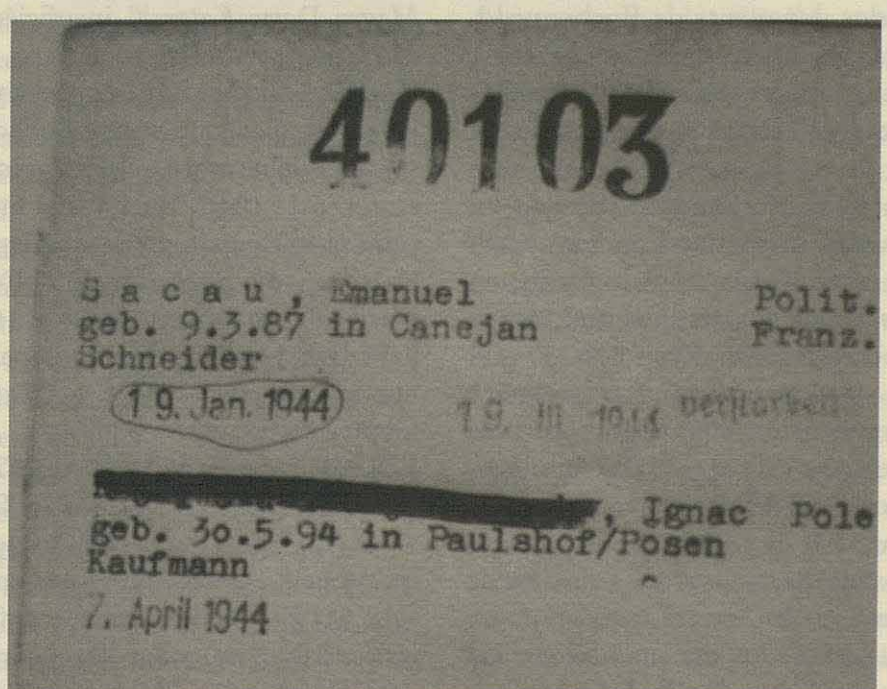
MANUEL SACAU REDONETS

Manuel Sacau non neishec en 1888 coma recuelh era base de donades PARES, neishec en Canejan tàs ueit dera tarde deth dia 8 de març de 1887. Hilh de Francisco Sacau e Mariana Redonets, andús de Canejan. Siguec cristianat ena Glèisa Parroquiau d'aguesta localitat eth dia 9 de març. Se li meteren es nòms de Manuel, Esteban, Remigio, coma recuelh era sua acta de baptisme, signada per Francisco Sabi, Rector.

I a ua anotacion recuelhuda ena sua inscripcion deth baptisme, en marge, a on s'anòte peth mossen rector Daniel Sopena que contractèc matrimòni eth dia 12 de junh de 1911 damb Maria Bonneau de Hos, en aqueth municipi a on passèren a residir , en carrèr Jean Jaures, en tot trabalhar coma sarte Manuel e coma brodadora era sua hemna e a on neisheren es sòns tres hilhs, un d'eri, Paul Sacau, neishut eth dia 14 de seteme de 1919, siguec deportat ath cant deth sòn pair, prumèr tà Dachau e dempús tà Flossenburg. Manuel s'auie naturalizat francés eth 16 de seteme de 1927. Ara fin de 1942 inici de 1943 Manuel comence era sua activitat ena Resisténcia, auie 57 ans; era sua activitat demore plan rebatuda ena documentacion recebuda der Archiu de Caen e deth SHAT de París, en era era sua hemna, Marie Pierrette Andrèa Sacau, qu'ère brodadora, trace eth 17 de gèr de 1952 era biografia deth sòn òme ena Resisténcia e es motius dera sua detencion. Manuel Sacau, e eth sòn hilh tanben possiblaments, hège part deth hilat "Alphonse Buckmaster"; Buckmaster siguec un jornalista anglés, cap pendent era Dusau Guèrra Mondiau dera seccion F deth servici secret britanic, Special Operations Executiva, SOE, seccion que s'aucupaue des sabotatges e de sostier ara Resisténcia francesa. Era seccion F deth SOE envièc tà França diuèrses missions que sigueren es origines deth hilat Bukmaster. Era composicion basica ère un cap organizador, un operator de ràdio entà assegurar eth contacte damb Londres e un corrèu que distribuïe es messatges as auti membres deth hilat. Un d'aguesti grops creadi en hilat siguec eth nomentat "Alphonse Bukmaster", assignat ath movement de resisténcia francesa *"Liberer et Federer"*, qu'auie coma mission principau eth camoflatge d'armes e materiau e eth pas clandestin pera termièra damb Espanha de persones perseguides pes alemans (judius, aviators aliadi, membres dera Resisténcia...)

Manuel exercitèc eth cargue enes FFC, es Fòrces Françaises Combattantes, que reagropen es FFL, Fòrces Françaises Liures e es hilats de Resisténcia Interiora. Aucupe dempús deth 1 de gèr de 1943 enquiath 2 d'abriu d'aqueth an eth grad d'Agent P1, omologat a sotstinent, en tot èster designat des deth 3 de març de 1943 coma Agent P2. Es categories que s'establien en Decrèt d'apertenença as FFC èren Agent "O", membres qu'auien ua activitat puntuau ena Resisténcia, quauquarrés que prestaue ocasionaument eth sòn camp entad aterratge per exemple; Agent "P1", membres qu'auien ua activitat contunha ena Resistance camuflada jos ua aucupacion personau e Agent P2, membres que dedicauen era totalitat deth sòn temps ara Resisténcia, en tot someter-se a ua disciplina totau, tant per çò qu'ei ath lòc coma eth tipe d'activitat a realizar ena Resisténcia. Manuel ena sua casa recebie frequentes visites de gent qu'entà era sua hemna, coma era

madeisha referís, li èren desconeishudes, en tot complir era mission que li auien assignat ena zòna de Hòs. En 1948 i a un certificat d'apertenença as FFC de Manuel Sacau, en aguest document se hè a constar coma Sacau signèc un contracte de compromís en aplicacion deth decrèt 366 deth 25 de junhsèga de 1942, "reseau Alphonse Buckmaster", tanben afirme qu'es servicis complidi coma agent P2 computen a compdar deth 3 d'abriu de 1942 era qualitat de "Chargè de mission de 3 classa". Grad corresponent omologat: *"Sous-Lieutenant"*. En 1946, eth 25 d'abriu, Achille Auban, Conselhèr Generau deth Haute Garonne e que serie posterioraments Secretari deth Ministèri der Aire francés expedís un certificat que s'includís en dossièr de Caen, en tot justificar era sua apertenença ara Resisténcia dempús de junhsèga de 1940:
"En octubre de 1941 establecí contacto con Manuel Sacau, no dudando nunca en cumplir con coraje y abnegación todas las misiones que le he encomendado. Ha participado en la difusión de la prensa clandestina, sirviendo de enlace y guía en los traslados a España, escondiendo armas en su domicilio, que nunca le fueron encontradas a pesar de los múltiples registros efectuados en su casa. Desde el primer momento fue un ejemplo de valor cívico y de resistencia al fascismo y a los alemanes".
En semblats tèrmes s'exprimís eth 25 d'abriu de 1946 Gilbert Kaksas, Deputat de Haute Garonne, en tot ratificar es paraules d'Achille Auban, en tot ahíger bèth comentari en relacion a Paul Sacau.
Pair e hilh convertiren era sua abitança dempús der inici dera invasion alemana en lòc d'amassades clandestines, en centre d'acuelh des hugidi, eth depaus d'armes. Andús s'aucupèren de facilitar eth transit pera termièra des que hugien dera persecucion nazi e deth govèrn de Vichy, eri sigueren es encargadi deth pas des persones per aguest punt des Pirenèus. Es dus sigueren detengudi per apertier as FFC; era data de detencion, pera Kripo-Stapo, era Kriminalpolizei alemana, ei deth 15 de noveme de 1943, segons documentacion recebuda de *Gedenkstatten Buchenwald und Mittelbau-Dora*; era sua hemna referís qu'era detencion deth sòn òme e deth sòn hilh s'amièc a tèrme eth 24 de noveme, tàs 8 deth maitin, en Hòs, en tot èster testimònis d'aguesta detencion toti es abitants deth pòble. Era Gestapo anèc dirèctaments a cercar as Sacau, era sua detencion non formèc part de cap batuda collectiva. Eth motiu basic dera detencion siguec "Propagande comuniste". En Hòs pendent eth govèrn de Vichy se placèc de forma establa era Policia Alemana de Termières, formada per òmes practicaments en edat de jubilar-se fòrça d'eri e qu'arribèren aconfraternizar damb era poblacion, coma se didie, en paraules der actuau baile Mr. Lafont, *"n'etaint pas mechants"*, arren a veir damb era actitud des membres dera Gestapo.

40103
Sacau, Emanuel Polit.
geb. 9.3.87 in Canejan Franz.
Schneider
19. Jan. 1944
[redacted], Ignac Pole
geb. 30.5.94 in Paulshof/Posen
Kaufmann
7. April 1944

Ficha de Manuel Sacau deth camp de concentracion, a on apareish eth sòn numèro de presoèr, 40103

De Hòs sigueren transportats pair e hilh tà Luchon a on demorèren enquiath 27 de noveme, dempús se les emportèren tà Tolosa de Lengadòc, tara preson de St. Michel, a on sigueren sometudi a multiples interrogatòris, enquiath 23 de deseme de 1943, en tot èster transportadi aqueth dia tà Compiègne enquiath 16 de gèr de 1944. De Compiègne partiren Manuel Sacau e Paul Sacau eth dia 17 de gèr de 1944 tà Buchenwald.

Eth transpòrt lo formauen 1944 presoèrs, sonque òmes, aguest naut nombre de presoèrs mercaue ua acceleracion ena deportacion en massa. Aguest convòi se caracterizèc pes nombroses parades realizades, ocasionades pes temptatives d'evasion. Coma represalha es guàrdies alemans deth convòi ordenèren despolhar-se a un vagon sancèr e transportèren ad aguesti presoèrs a un aute vagon ja aucupat. Pendent es tres dies de viatge sonque se distribuïc as deportats ua racion de sopa, pendent ua parada que se hec es Treves.

Era màger part de deportats d'aguest convòi sigueren arrestadi per hèts restacadi damb era Resisténcia, sustot eth Seine et Oise o en Amiens. Auti presoèrs èren victimes des batudes en cors des represalhes amiades a tèrme pes alemans, entre eri 396 persones detengudes en Grenòble e uns auti ena Universitat de Clermont- Ferrand.

Ua part des presoèrs d'aguest convòi siguec transferida a d'auti camps de concentracion o tàs Kommandos depenents de Buchenwald. Un prumèr transpòrt portèc enquiath subcamp de Dora a tres cents presoèrs; d'auti presoèrs sigueren portadi tà Flossenburg e uns auti tà Mauthausen.

En aguest convòi se junheren mès de 28 nacionalitats, era majoritat francesa, 1509 presoèrs; eth grop d'espanhòus lo formauen 230 deportats. Des deportats en aguest tren se sap que tornèren 945, moriren 679, 57 son citadi coma desapareishudi, 10 presoèrs s'evadiren, tres sigueren liberadi pes autoritats alemanes e de 250 d'eri non se sabec bric mès.

Ena lista de deportats deth convòi numèro I.171 figure eth numèro de matricula de Manuel Sacau, "Emmanuel Sacau", era sua data e lòc de neishença, en Canejan encara que se cite en Departament francés 33, era sua nacionalitat francesa e era sua data e lòc de defuntament.

Emmanuel Sacau arribe en Buchenwald eth dia 19 de gèr de 1944 ath cant deth sòn hilh Paul, en tot assignar-li eth numèro de presoèr 40103 e ath sòn hilh eth 40104. Siguec enregistrat coma presoèr politic francés e destinat en principi ath blòc 62, ath costat deth sòn hilh. Ara fin des sòns dias Manuel Sacau siguec ingressat en blòc 56, a on moririe. Maridat, damb tres hilhs, ère sarte de profession.

Ara sua arribada portaue ua petita valisa, ua giqueta, ua capa, dus pantalons, dus tricòts, ua casqueta, dus parelhs de michons, ròba interiora e uns papèrs. Eth madeish signe coma E. Sacau eth liurament des sues apertenences. De 162 cms de nautor, constitucion fèbla, uelhs grisi, peu canós, idioma francés; en arribar se li merquèc damb un triangle vermelh damb era F en sòn interior, presoèr politic francés.

Desafortunadament se desconeish que li succedic en arribar en Buchenwald; i a ua nòta deth camp de 9 de hereuèr de 1944, en relacion ara destinacion de trabalh de Sacau, a on se pòt liéger *"solo para trabajos ligeros"*, tanben apareish en aguesta nòte eth nòm deth sòn hilh Paul.

Manuel Sacau moric eth 19 de març de 1944, tàs 2'15 ores, ena infermeria des presoèrs deth camp de Weimar-Buchenwald; aqueth madeish dia moriren d'auti 22 presoèrs. Era causa oficiau dera sua defuncion siguec *"Herzschwache bei Magen-Darm-Katarrh"*, insuficiéncia cardiaca damb gastroenteritis.

Dera sua mòrt siguec testimòni Louis Dusastre, perruquèr de Louchon, companh sòn en Buchenwald que declarèc en Louchon en març de 1946, "auer vist a morir ath mèn camarada Emmanuel Sacau, deportat politic en camp de Buchenwald, blòc 56, n° de matricula 40103, en març de 1944 – da era data deth 26- d'ua congestion paumonara per manca d'atencion e dempús des mautractaments recebudi".

Eth 2 de hereuèr de 1947 eth *"CHEF du 2ème BUREAU DE L'ETAT CIVIL DEPORTES"* se dirigís per carta ath baile de Hòs tà qu'anóncie, *"avec menagements"* ara familha de SACAU Emmanuel, eth sòn defuntament. A eth privilègi de poder hèr a constar ena sua acta de defuncion *"Mort pour la France"*.

Eth 1949 se li ratifique des de París era omologacion en grad de "*Sous-Lieutenant au titre posthume*", damb data de prenuda de reng eth dia 1 de març de 1944.
Eth 17 d'abriu de 1952 s'emet er informe favorable entara obtencion deth *Titre de Deportè Resistant* peth *Ministère des Anciens Combattants et Victimes de Guerre* e eth 14 d'octobre d'aqueth an se li notifique ara sua hemna en Hòs. En monolit erigit deuant der Ajuntament de Hòs, en rebrembe des mòrti pera Pàtria, s'inscriuec eth sòn nòm.

PAUL SACAU

Se ben Paul Sacau non neishec en Aran s'a creigut oportun includir-lo ací pera sua relacion filiau damb Manuel Sacau. Neishut en Hòs eth 14 de noveme de 1919, soltèr, trabalhaue tanben coma sarte e residie ena abitança des sòns pairs, en carrèr Jean Jaures.
Andús, pair e hilh, sigueren detengudi en Hòs, semble èster qu'ua delacion siguec era causa, en noveme de 1943, pera BDS París e trasladadi tà Louchon, ara sedença dera Gestapo, d'aquiu tà Compiègne a on partiren, amassa, tà Buchenwald, en tot compartir andús era tragica destinacion.
Gessec de Compiègne eth dia 19 de gèr de 1944, damb eth sòn pair, en arribar en Buchenwald se li assigne eth numèro 40104 e sigueren andús destinadi tath blòc 62, en registre dera sua detencion figure coma presoèr "Politic francés"
Eth dia 22 de hereuèr de 1944 Paul Sacau siguec assignat tath camp de Flossenburg, non tornarie a veir mès eth sòn pair que moric un mes mès tard.
En aguest transpòrt tà Flossenburg partiren damb Paul auti 100 presoèrs, d'eri 33 èren detenguts "Politics Espanhòus".
Eth camp de Flossenburg ei citat soent coma eth camp "desbrembat", es sòns presoèrs procedien ben de d'auti camps o ben des presons deth Reich, non i auec cap transpòrt que partisse dirèctaments de França tà Flossenburg. En 1938 un Kommando procedent de Dachau inicie eth bastiment deth camp, que se plan siguec concebut entà albergar 1600 detenguts ara fin de 1944 èren 15.000. Era majoritat de detenguts proviegen de convòis arribadi de Buchenwald en hereuèr e en mai de 1944, Paul arribèc en hereuèr, e de Dachau en junhsèga e agost de 1944. Eth 20 d'abriu de 1945 eth camp ei evacuat, deuant era proximitat des tropes aliades, es quate colones qu' amassen 14.800 detenguts, 7000 moriren e era rèsta siguec liberat eth 23 d'abriu de 1945.
Paul Sacau arribèc en Flossenburg eth 22 de hereuèr, procedent de Buchenwald, a on se li assignèc eth numèro 6817, en tot èster catalogat coma presoèr politic francés jos custòdia, "Meerschaum". Destinat as blòcs 20 e 21 siguec pòc de temps en aguest camp, Flossenburg auie assignadi mès de 95 Kommandos, 69 en Alemania e 26 en Checoslovàquia, a un d'aguesti darrèri, Hradischko, siguec destinat Paul eth 3 de març de 1944, a on demorèc enquiath 26 d'abriu de 1944, qu'inicièc era marcha pera evacuacion deth camp. Siguec liberat pes tropes russes eth 8 de mai de 1945 apròp de Krumeau e repatriat eth 24 d'abriu tà Checoslovàquia Eth camp de Hradischko, coneishut pera administracion SS coma eth "camp de Beneschau", se trobaue en aguesta poblacion, a 40 quilomètres de Praga. Dubèrt en noveme de 1941, s'espandic contunhaments en amplor, en junhsèga de 1942 sigueren evacuadi es 17600 abitants de 62 pòbles pròplèus entà poder aumentar era grandària deth camp, a on sigueren establidi diuèrsi camps d'entrenament des SS. Pòc a pòc eth camp passèc d'èster basa d'entrenament a camp de reclusion, en noveme de 1943, enquia aquiu sigueren portadi es presoèrs, era majoritat procedents de Flossenburg. en març de 1944 arriben en camp 325 presoèrs procedenti de Flossenburg, Paul Sacau entre eri. Aguest grop ère format majoritàriaments per francesi, encara que tanben i auie espanhòus, italians, russi e polonesi. Es presoèrs se n'encuedèren d'abilitar eth camp, clavegueram, cavar trencades e grani horats, 19 presoèrs moriren entre eth 20 e eth 26 de març pes dures condicions de trabalh, privacions de neurituds, e fauta totau de igiène. En abriu de 1945 comencèren es execucions sistematiques en camp, deuant er auanç des tropes russes de liberacion. Eth comandant SS de Hradischko ordenèc ath cap deth camp Kus era evacuacion

des presoèrs; eth camp siguec dissolvut eth 26 d'abriu de 1945 e es presoèrs embarradi en vagons de bestiar en direccion entà Praga. Es presoèrs sigueren obligadi a abandonar eth tren apròp d'un bòsc ath sud de Janowitz; es SS dauriren huec contra eri, sonque suberviueren 170 des 1000 presoèr deth camp.

Paul Sacau moric en Tolosa de Lengadòc en hereuèr de 2012.

DACHAU

JOAQUIN TERSA LEJA
ENRIQUE TORRES MARQUÈS

Plaçat apròp dera part nòrdèst deth pòble de Dachau, en Bavièra, ath sud d'Alemania, e a uns 16 quilomètres de Munich eth camp d'extermini se lheuèc sus ua anciana fabrica abandonada de municions. Acabèc eth sòn bastiment eth 22 de març de 1933. Gerit dempús de 1934 pes SS alemanes, eth sòn director Theodor Eicke, nomentat dirèctaments per Himmler, siguec eth responsable dera consideracion des judius coma èssers infraumans, enemics der estat, en tot someter-les a puniments devastadors, tant fisics coma psicologics. Eicke se convertic en inspector cap de toti es camps nazis. A compdar de 1941 Dachau se convertic en camp d'extermini.

En principi siguec creat entà albergar as opausants deth regim nazi, comunistes alemans, sociaudemòcrates, mès damb eth temps sigueren recludits tanben gitans, judius, omosexuaus, asociaus e criminaus abituaus. Dachau servic tanben entà albergar presoèrs religiosi; segons donades dera Glèisa Catolica aumens 3000 religiosi sigueren embarradi entre es sòns murs, èren catolics, protestants, ortodòxi e musulmans. En aguest camp perderen era vida 1034 religiosi.

Dachau ère eth camp d'entrenament entàs SS que s'anauen a aucupar d'auti camps; era sua organizacion e rotina siguec considerada modèl. Se dividie en dues seccions, airau deth camp e airau de crematòris. Format per 32 barraques, includida ua entath clergat e ua auta entàs experiments medicaus, en Dachau s'amièren a tèrme centenats d'experiments medicaus inumans, restacadi damb era ipotèrmia, damb era malària e era tuberculosi. Compdaue damb bugaderia, codina, doches e talhèrs e un blòc de preson. Eth pati entre era preson e era codina s'utilizaue entara execucion somaria de presoèrs. Entornejaue eth camp ua cleda electrificada de hèr blanc, ua rasa e un mur damb sèt tors de vigilància.

Uns 200.000 presoèrs de mès de 30 païsi passèren per Dachau; 30.000 sigueren assassinadi e fòrça auti moriren victimes des dolentes condicions de vida a que se vederen sometudes.

Es presoèrs sigueren utilizadi entà realizar non sonque eth bastiment deth camp mès tanben d'auti trabalhs, bastiren carretères, drenèren paluns e trabalhèren es peirères de graua atau coma ena produccion armamentistica.

En estiu de 1944 se creèren apròp des fabriques de guèrra camps satellits d'intèrnament qu'èren jos era direccion de Dachau, mès de 30 subcamps enes que 30000 presoèrs trabalhauen exclusivaments ena indústria bellica.

A mesura que s'apropauen es fòrces aliades es alemans inicièren eth traslat de presoèrs entà evitar era sua liberacion. En Dachau anèren arribant convòis procedenti de d'auti camps. Eth 26 d'abriu, dies abans dera desliurança deth camp, es alemans trasladèren de Dachau a Tegernsee a mès de 7000 presoèrs, fòrça d'eri moriren en aguesta marcha, de hame, heired, esgotament o fusilhats pes alemans. Dachau siguec liberat eth 29 d'abriu de 1945 pera 20ª Division Blindada e era 45ª Division d'Infanteria deth *Séptimo Ejército de los Estados Unidos*; abans dera arribada des tropes es vigilants deth camp auien ja hujut, era bandèra republicana espanhòla e era austriana des Brigades Internacionaus ondejaven en camp quan arribèren es americans; siguec eth dusau camp d'extermini liberat pes tropes britaniques-nòrd-americanes. A principi de mai sigueren liberadi es subreviuenti dera marcha de Dachau a Tegernsse.

En camp de Dachau aueren notícies dera entrada des maquis ena Val d'Aran, Operacion Reconquesta. Aguesta notícia, segons conde Joan Martorell, deportat tanben en Dachau eth sòn testimoniatge demore recuelhut en *http://bteysses.free.fr/pages_temoignages_espagnol.htm* les dèc ua "injeccion d'esperança entà

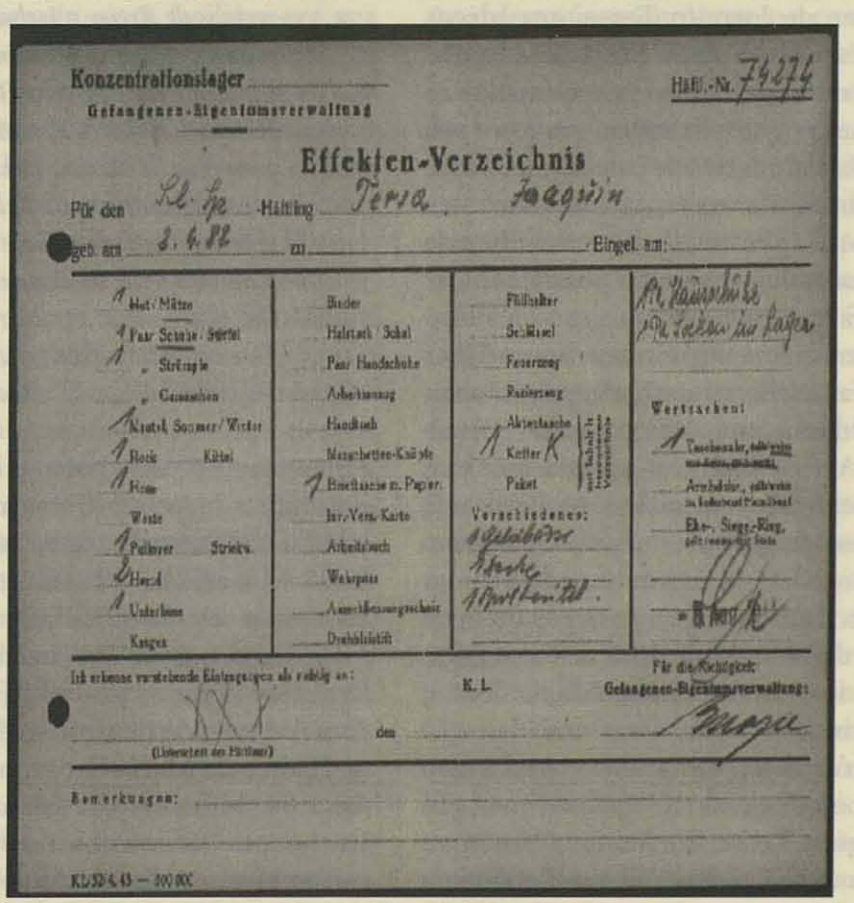
subervíuer". En assabentar-se deth fracàs dera operacion, contunhe comentant Martorell, non ac comentèren ara rèsta de presoèrs.

En aguest camp arribèren Joaquín Tersa e Enrique Torres

JOAQUIN TERSA LEJA

En practicament toti es documents recebuts autant deth camp de concentracion de Dachau, deth *Service Historique de l'Armèe*, com deth *Centro de Bad Arolsen* relacionats tamb Joaquín Tersa, e en aqueri d'auti que s'an podut consultar, listes de transpòrts de deportats, etc... era data de neishença e eth lòc concòrde en toti, Joaquín neishec, tostemp segon aguesta documentacion, eth dia 2 d'abriu de 1888 en Arties, en tot híger en bèth document "Lérida", semble existir consens sus eth lòc de neishença, Arties, Lhèida. Sonque i a tres documents que citen eth sòn lòc de neishença en Bordeaux, un ei eth que hè mencion ara lista de deportats que gesseren de Compiègne, un aute ei eth document que remet eth "*Ministere des Anciens Combattants et Victimes de Guerre*" en tot notificar eth sòn defuntament e eth tresau ei eth recebut de Caen, er expedient que sollicite era sua veuda eth 23 de noveme de 1955, domiciliada en 25 rue Fon de Rache d'Agen, era *Demande d'Attributionn du Titre de Dèportè Rèsistant.* Ara ben, consultadi es libres de baptisme dera parròquia d'Arties, non apareish cap neishença en aguesta poblacion, n'en aguest dia e an n'enes precedents que hèsquen mencion a Joaquín Tersa; tanpòc apareish eth sòn nòm en d'auti libres consultadi de poblacions qu'apertenhien ath Naut Aran.

Era darrèra abitança coneishuda ei era que se hè a constar en registre d'entrada de Joaquín Tersa en Dachau, domiciliat en Figeac. Contactadi es Archius Municipaus de Figeac, Christophe Galinon, an facilitat uns documents, damb interessanta informacion, enes que se plan se mencione que Joaquín ei neishut en França tanben se remet era acta de defuntament deth sòn hilh, Daniel Tersa, a on se rebat que neishec en Arties eth 4 de mai de 1920, hèt aguest qu'apuarie era idèa qu'eth sòn pair, Joaquín Tersa, tanben neishec en Arties.

Konzentrationslager
Gefangenen-Eigentumsverwaltung
Häft.-Nr. 74274
Effekten-Verzeichnis
Für den Häftling Tersa Joaquin
geb. am 2.4.88 zu Eingel. am:
Hut/Mütze
Paar Schuhe/Stiefel
Strümpfe
Gamaschen
Mantel/Jacke Sommer/Winter
Rock Kittel
Hose
Weste
Pullover Strickw.
Hemd
Unterhose
Kragen
Binden
Halstuch/Schal
Paar Handschuhe
Arbeitsanzug
Handtuch
Messer/Gabel/Löffel
Briefumschl. m. Papier
Ausweis/Karte
Arbeitsbuch
Wehrpass
Arbeitsbescheinigung
Bleistift
Füllhalter
Schlüssel
Feuerzeug
Rasierzeug
Aktentasche
1 Koffer K
Paket
Verschiedenes:
1 Geldbörse
1 Brieftasche
1 Portemonnaie
Wertsachen:
1 Taschenuhr
Armbanduhr
Ehe-, Sieger-Ring
Ich erkenne vorstehende Eintragungen als richtig an:
(Unterschrift des Häftlings)
K. L.
den
Für die Richtigkeit:
Gefangenen-Eigentumsverwaltung:
Bemerkungen:
KL/SD 4.43 – 100 000

Ficha realizada a Joaquín Tersa ena sua arribada en camp de concentracion en tot descríuer era suaròba e es pertenéncies

Entre aguesti documents recebudi de Figeac s'includís un listat de 54 persones, "raflées a Figeac", detengudi en Figeac, eth dia 12 de mai de 1944. En aguest listat figure "Tersa Leja, Joaquim". Hig eth Sr Galinon qu'ère hustèr, se en Dachau cònste coma obrèr, e qu'auie dus hilhs. Er aute document aportat ei d'eth "*Ministere des Anciens Combattants et Victimes de Guerre*" en que se sollicite ath baile de Figeac, damb data 19 de junh de 1948, qu'ena acta de defuntament de Monsieur Tersa-Leja, Joaquín, que se li envièc eth 3 de març de 1948 hige era mencion "*Mort pour la France*"; ací ei a on se cite era sua neishença eth dia 2 d'abriu de 1888 en Bordeaux e non en Arties e mòrt en Dachau eth 6 de març de 1945. Fin finau eth tresau document recebut ei era acta de defuntament deth sòn hilh, Daniel Tersa, eth dia 1 de noveme de 2005, en Agen, hilh de Joaquín Tersa e d'Isabelle Vigata. Eth hèt caracteristic d'aguesta acta de defuntament ei que Daniel Tersa cònste neishut en Arties eth 4 de mai de 1920.

Mès non sonque apòrte documents er Archiu Municipau de Figeac, Christophe Galinon apòrte ua donada preciosa entara recèrca d'informacion de Joaquín Tersa, era adreça dera sua arrèrhilha, era Sra. María José Lo Re. Establit eth contacte damb era mos apòrte es donades qu'an pogut rebrembar, era e era sua fraia Danièle, tant deth sòn pair-sénher coma deth sòn pair. Sense era bona memòria e era accessibilitat d'aguestes dues arrèrhilhes de Joaquín Tersa non auesse estat possible traçar ua linha dera sua vida.

Es arrèrhilhes de Joaquín afirmen desconéisher donades dera neishença deth sòn pair-sénher, dera sua joenessa, an tostemp pensat qu'auie neishut en Arties, maugrat açò era sua acta de defuntament rebat que neishec en Bordeaux, encara qu'eres afirmen qu'eth, Joaquín, tostemp referie auer neishut en Arties, a on auie viscut e trabalhat damb es sòns pairs, qu'èren proprietaris d'ues tèrres agricòles e de ua finca. De hèt es dues arrèrhilhes, María José e Danièle, rebremben qu'era sua mair les auie comentat qu'eth sòn pair-sénher parlaue mau eth francés, e qu'eth sòn arrèpair-sénher, eth pair de Joaquín Tersa, ère hustèr. Comenten tanben coma alavetz fòrça aranesi anauen a trabalhar en França, en Agen, en Bordeaux, en Tolosa de Lengadòc. Apòrten ua donada interessanta, qu'eth sòn pair se maridèsse en Vielha eth dia 9 de noveme de 1915, damb Vicenta Vigata Espanha, tanben d'Arties a on viuie damb es sòns pairs. E ací ei a on apareish ua donada cruciau, era referéncia as nòces de Joaquín Tersa.

Contactat damb Mossen Amiell, a trobat enes Archius Parroquiaus, mès non de Vielha, senon d'Arties, tant era acta de matrimòni de Joaquín Tersa coma era de baptisme deth sòn hilh Manuel / Daniel e ua hilha, ena Glèisa d'Arties:

> "*Tomo III , folio 17. Al margen: Casa Vicenta. Joaquin Tersa Leja con Vicenta Bigatá Espanya. Asistió el Juez. "En la iglesia parroquial de Santa Maria de la villa de Arties, Diócesis de Urgel, dia trece de noviembre de mil novecientos quince: Yo el infrascrito Ecónomo interino, previos los requisitos canónicos y los que exige la ley civil, dispensadas los dos proclamas de las tres que prescribe el S. C. de Trento, asistí al matrimonio celebrado entre Joaquin Tersa Leja, soltero, natural y vecino de Arties, hijo legitimo de Francisco Tersa y de Manuela Leja, vivientes y vecinos de Arties; e Isabel Bigatá y España, soltera, natural y vecina de Arties, hija legitima de Antonio Bigatá, natural de Rialp y de Maria España, los dos vivientes y vecinos de Arties. Prestaron sus mutuos consentimientos por palabras de presente, siendo testigos: Esteban Vilanova y Francisco Riu, los dos de Arties. Dia quince del mismo mes recibieron las velaciones Buenaventura Roca, Economo interino. Rubricado*"

Aguesta acta de matrimòni ei clau entà esclarir era origina de Joaquín Tersa, neishec en Arties, eth dia 2 d'abriu de 1888, "naturau d'Arties" quan se maridèc, eth dia 13 de noveme de 1915, non eth dia 9. Hilh de Francisco Tersa e de Manuela Leja, que demorauen en Arties. Era sua hemna, Isabel "Bigata", tanben demoraue en Arties, hilha d'Antonio Bigata, de Rialp e de María Espanha.

Auec dus hilhs, atau ac declare quan entre en Dachau, andús neishudi en Arties, ua hilha neishuda eth 23 d'agost de 1916, Marie Louise, e un hilh, eth pair de Marie-José e de Danièle,

neishut eth 4 de mai de 1920, coma reflèxe era sua acta de baptisme

> *"Tomo III. Folio 64. Al dorso: "Casa Vicenta. Tersa Vigatá Manuel.*
> *Confirmado, 28 junio 1921, En la iglesia parroquial de Santa Maria de Arties, obispado de Urgel, provincia de Lérida, dia catorce de mayo de mil nueve cientos veinte, el infrascrito bauticé solemnemente, según prescribe el Ritual de la Diócesis, a Manuel, Antonio, Francisco, que nació a las siete de la mañana del dia cuatro, hijo legítimo de Joaquin Tersa e Isabel Vigatá, de ésta. Fueron padrinos: Manuel Vidal y Aurora Tersa, solteros y de esta. Abuelos paternos: Francisco Tersa y Manuela Leja, de ésta; maternos: Antonio Vigatà, de Rialp y Maria España, de ésta. Francisco Barrau, Parroco"*
> *(Rubricado)"*

Eth hilh de Joaquín siguec cristianat damb es nòms de Manuel, Antònio, Francisco, en tot passar a cridar-se mès en dauant Daniel. Aguest cambi de nòm siguec realizat, coma comente Pierre Robin, òme de Danièle, arrèrhilha de Joaquín, entà facilitar era sua integracion ena societat francesa, es immigrants non èren plan ben acuelhudi per ua bona part d'era. A compdar deth moment qu'era familha renóncie a tornar definitiuaments tà Espanha, Manuel decidís hèr un cambi en sòn nòm, se diderà Daniel. Tanben era sua mair e hemna de Joaquin, Isabel Vigatà, cònste ena documentacion recebuda de França coma Vicenta Vigatà. Pierre Robin, òme de Danièle Robin, arrèrhilha de Joaquín Tersa ei istoriaire, a centrat es sòns estudis ena istòria sociau, politica e economica, ponent e director de nombrosi collòquis e estudis sus eth sindicalisme en França, responsable dera editoriau *"Editions D'Albret"* e autor de *"Memoires et traditions ouvrières"*, entad aguesta òbra entrevistèc ath sòn suer, Daniel Tersa, e gràcies ara collaboracion de Pierre s'an pogut obtier mès donades de Joaquín Tersa.

Com afirmen es arrèrhilhes de Joaquín e eth madeish Pierre Robin era familha Tersa, coma tantes d'autes familhes araneses, emigrèren enes ans 1920 tà França, uns tà Tolosa de Lengadòc, uns auti tà Bordeaux, uns auti tà Agen. Joaquín ère hustèr, constructor de tets, qu'auie aprenut eth sòn mestièr en tot trabalhar en Aran, mès aquiu eth trabalh auie amendrit plan e es tèrres èren insufisentes entà trèir tà deuant ua familha de quate membres, en tot decidir emigrar.

Era prumèra ciutat ara qu'arriben era familha Tersa-Vigatá ei Tolosa de Lengadòc, mès era ciutat se li hè grana, Joaquín se trobaue, en paraules de Pierre Robin *"completement perdu"*. Aconselhat per d'auti aranesi partís tà Agen, poblacion mès petita; aquiu tròbe trabalh en ua hustaria, a on ja trabalhauen d'auti sèt hustèrs, e amasse ara sua familha en aguesta localitat; s'installen en carrèr Fon -de-Raché. Es inicis dera integracion non sigueren faciles, era dificultat der idiòma ère constanta, Joaquín sonque parlaue un shinhau de francés, e siguec damb era ajuda deth sòn hilh, en tot estudiar en Agen, que parlaue e comprenie eth francés, quan podec verificar, mès tard, qu'eth salari que recebie non s'ajustaue ad açò pactat, qu'es sues huelhes de paga non li èren corrèctaments pagades; Joaquín auie confiat erronèament ena bona fe deth sòn patron.

Ans dempús crompèren ua casa en centre d'Agen. Joaquín contunhaue trabalhant de hustèr, activitat que compaginaue damb era de tratant de shivaus entre es Pirenèus e Aurillac, mentre Manuel, eth sòn hilh, estudiaue en collègi tecnic, a on obtenguec eth grad de tornèr-fresaire tath 1935 o 1936. Era familha Tersa, de condicion umila, ja hège ans qu'ère en Agen quan esclatèc era Guèrra Civiu en Espanha, maugrat açò es periòdes vacacionaus les passaue Manuel/Daniel en Arties, coma rebremben es sues hilhes, "en tot parlar aranés".

En aguesta epòca, contunhen dident es arrèrhilhes, i auie fòrça grèves en França, enquia Agen auien arribat es refugiats republicans dempús dera "Retirada"; eth sòn pair, trabalhador qualificat en fabriques locaus prumèr e dempús emplegat ena enterpresa aeronautica, immergit en mon deth ciclisme organizaue carrères ciclistes pes entorns de Figeac, Manuel/Daniel se maridèc en 1940 damb ua gojata francesa. "I auie fòrça gent dera Val d'Aran en Agen". "Es nòms de Joaquín e Manuel ja apareishen enes archius.

Departamentaus, ath costat de d'auti obrèrs estrangèrs que passèren a èster susvelhadi e controtladi pera policia e era gendarmería francesa".

Eth 1930 Joaquín participe ena grana grèva deth bastiment d'Agen organizada peth sindicat *Confederation Generale du Travail Unitaire, C.G.T.U.*, assistís as amassades ena *Bourse du Travail*, a on se tròbe damb d'auti trabalhadors, obrèrs, hustèrs, plastraires, que com eth participen ena grèva, en tot ignorar qu'ei susvelhat coma es auti estrangèrs; eth madeish ause a préner era paraula enes assemblades des grevistes, en un francés *"approximatif"*, coma eth sòn hilh Daniel descriuec a Pierre Robin. Fichat pera policia coma instigador dera grèva e membre dera C.G.T.U. , Sindicat influenciat peth Partit Comunista, eth sòn nòm apareish, segons es estudis realizadi per Pierre Robin enes Archius Departementaus, entre aqueri estrangèrs, espanhòus e portuguesi, qu'era Prefectura consideraue entà èster expulsadi per auer participat coma instigadors ena grèva, per *"troubles a l'orde public"*. Dera sua afiliacion ena C.G.T.U. se dedusís que Joaquín ère simpatizant deth Partit Comunista. Era fin dera grèva se saldèc damb quauqui licenciaments, non arribant a complir-se era menaça d'expulsion tà Espanha.

En 1932 Joaquín dèishe ath sòn patron e anèc de nau contractat en ua auta hustaria, era sua hemna, Vicenta, trobèc trabalh coma assistenta, *"femme de menage"*, es hemnes espanhòles èren fòrça ben considerades entad aguesti mestièrs, en casa d'ua farmaceutica d'Agen, paulatinament es condicions de vida dera familha anèren mielhorant e poderen aquerir un nau abitatge; mès en aguest madeish an se produsís ua catastròfa naturau en Agen, era creishuda deth Garona compòrte era practica inondacion dera poblacion. Era familha Tersa pèrd ua bona part des sòns bens ena catastròfa, era compensacion qu'arreceben ei ridicula era comparança tamb era que receberen d'autes familhes.

Pera sua part Manuel/Daniel, eth hilh de Joaquín, trabalhèc prumèr ena fabrica metallurgica Granges, en Agen; membre enes sòns inicis laboraus des joenesses radicaus se convertic, en 1935-1936, as tèsis comunistes jos era influéncia des sindicalistes d'Agen. Partic tà Lot entà trabalhar ena fabrica Ratier de Figeac, a on se maridèc, en tot installar-se en aguesta ciutat enquiara sua mòrt. Joaquín se separèc dera sua hemna damb qui conviuie en Agen, auie perdut eth sòn trabalh e se trobaue sense aucupacion, per tot açò se trasladèc a víuer en Figeac, apròp deth sòn hilh; mentretant era sua hemna se quedèc a víuer tà tostemp en Agen, a on moric. Joaquin formaue part deth *Groupe Franc de Figeac deth Mouvement Unis de Resistance, MUR*, qu'englobaue es diferenti hilats dera Resisténcia dera Zòna Sud de França, Henry Vayssetes, excap de MUR e des Maquis de Lot certifique eth 8 d'agost de 1955 que *"Joaquin Tersa, miembro de los Groupes Francs de MUR Secteur de Figeac, participó en la Resistencia desde el 1 de diciembre de 1943, distribuyendo folletos, asegurando los enlaces y participando en diversas operaciones de sabotajes en las vías férreas en el sector de Figeac."*

La grande rafle du 12 mais 1944: Figeac, por Garrigou Xavier.

En abriu de 1944 es autoritats alemanes decidissen organizar ua operacion policiau de grana envergadura tà desmantellar era Resisténcia ena region de Figeac e semiar eth panic entre era poblacion civiu. Aguesta operacion siguec encargada as tropes dera division alemana "Das Reich".

Aucupat pes tropes nazis a compdar de noveme de 1942 eth Departament de Lot vedec coma s'estructurauen es fòrces dera Resisténcia que lutauen contra eth govèrn collaboracionista de Vichy. Era orografia de bères zònes d'aguest Departament aufrie possiblilitat de ressec ara Resisténcia, damb espessi bòsqui impenetrables as blindadi alemans. Era Resisténcia trobèc ací un bon lòc entà implantar-se, refortilhada en 1943 damb era arribada de joeni hujudi deth STO (Servici de Trabalh Obligatòri). Existien zònes avientes entara caiguda des paracaigudes que pòrten òmes e materiau entara Resisténcia. Es maquis s'acorròpen en 1944 enes FTTP (Franc Tireurs et Partisans Français), creada en Lot per Jean-Jacques Chapou, "Capitaine Philippe", en tot passar a constituïr era principau fòrça armada deth Departament, en tot amiar a tèrme diuèrsi

atemptadi contra es trens e es transpòrts militars. Es obrèrs que trabalhauen ena fabrica Reiter, Daniel Tersa, hilh de Joaquín entre eri, sabotejaven es elices des avions alemans que se fabricauen en aguesta fabrica, en tot arténher qu'es avions falhèssen en plen vòl, segons descriuen es arrèrhilhes de Joaquín Tersa; eres madeishes contunhen dident que "en gèr de 1944 ua terribla explosion, "*plastic*" metuda pera net pera Resisténcia de Saint-Cerè destruïc totaments eth talhèr de fabricacion d'aguestes elices, damb era subsequent furia des alemans. Daniel e era sua hemna collaborèren actiuaments damb era Resisténcia. Era division "Das Reich", creada en octobre de 1939 e cristianada atau en octobre de 1940, auie participat ena invasion d'Iogoslavia en abriu de 1941 e en atac contra Rússia en junh de 1941, ena batalha de Stalingrado e en Koursk. Abandonèc de forma definitiva eth *Frente del Este* en 1943, en tot patir importantes baishes. Se en principi ère constituït unicaments per alemans posterioraments, entà corbir es baishes patides, s'enrolèren enes sues hilères soldats estrangèrs e des territòris annexats (Alsace-Lorraine). Èren soldats d'un fanatisme extrèm, damb un rigorós entrenament e demostradament brutaus en entrar en combat. Aguesta situacion, junhuda a un armament modèrn les hège mès eficaci e temudi.

Reorganizada coma division blindada en Alemania dempús deth sòn abandon deth *Frente del Este* era 2ª SS Panzer Division "Das Reich" siguec destinada en 1944 tath Sud de França, en tot arribar en Bordeaux en hereuèr de 1944 en tot installar era sua casèrna generau posterioraments en Montauban; la formauen 18000 òmes e 1500 veïculs damb 200 tancs. Comandada per Heinz Lammerding auec coma un des sòns objectius assegurar eth contraròtle dera region deuant dera Resisténcia; entad açò se manèc a un des regiments dera division, era *2ª Panzer Grenadier Regiment der Fuhrer*, era repression e era luta contra es partisans; es objectius èren determinadi pera Gestapo damb era collaboracion des agents francesi, èren convençudi qu'era Resisténcia compdaue damb era ajuda des autoritats locaus, des gendarmes e dera poblacion que les amagaue Jos era direccion d'agents dera Gestapo era division "Das Reich" formèc grops e se distribuïc es objectius, en tot recéber era orde de decapitar tota era resisténcia armada ena comarca de Quercy e Segala. Gesseren era net deth 10 de mai e es dues colones principaus se junheren ena RN 140, apròp de Lacapelle-Marival, centenats de soldats e desenes de veïculs blindats assolèren era region. Era orde de mission ère detier a toti es òmes deth departament de Lot entà èster interrogadi individuaument.

En tot seguir era metodica aprenuda en frente rus es SS entornegen es poblacions, en tot préner as autoritats locaus jos eth sòn contraròtle, ordenen acorropar as òmes de 8 a 60 ans, en tot procedir a realizar execucions somàries, violacions, sacatges, crèma des cases en tot sollicitar tanben era lista des judius de cada poblacion. Eth 11 de mai assauten e saquegen diuèrsi nuclèus abitadi e aguest madeish dia pera tarde arriben en Figeac e enes sòns entorns, en tot iniciar es detencions. De maitiada deth diuendres 12 de mai de 1944 es tropes alemanes entornegen totaments Figeac, contròtlen es sues vies d'accès, metralhadores pesades susvelhen es sòns carrèrs. Se comunique ara poblacion que toti es òmes entre 16 e 60 ans an d'anar tara comissaria entà procedir a ua verificacion dera sua documentacion, era majoritat anèren, es mesfisants, damb rason, procurèren escapar. Es alemans rastregèren es cases e es carrèrs un per un pr'amor qu'arrés deishèsse d'anar tara comissaria, plaçada ena plaça de Carmes. Practicaments toti es òmes s'auien amassat en pati d'aquera bastissa ath meddia deth dia 12, a on se n'encuedèren que non se tractaue d'ua inspeccion de documentacion rutinària, qu'ère un shinhau mès grèu eth motiu d'auer-les amassat. Es SS liberèren, s'ac podien demostrar, as trabalhadors deth sector public, policies, emplegadi d'aigua, gas e electricitat, des camins de hèr, trabalhadors de pompes funèbres, obrèrs dera fabrica Ratier (que bastien es elices des avions alemans Heinkel) e trabalhadors des supermercats. Posterioraments sigueren liberadi es màgers de 60 ans, entre es que se podec colar bèth un de cinquanta e mès camuflat. Demorèren uns 450 detenguts en pati dera comissaria, mès 20 qu'auien estat hèti presoèrs eth dia anterior e que se trobauen en otèl Tillet. Eth temor d'ua deportacion

aquerie aspèctes de realitat entre es detenguts; ara seguida sigueren portadi tath *Lycèe des Garçons*, en carrèr Anjau. Eth dia 13 de mai 800 detenguts de Lot son transportadi en trenta dus camions tà Montauban; en numèro 3 Faubourg du Mustier auie era sedença era Gestapo, enes sòns sosterranhs s'interrogaue e torturaue as detenguts. En aguesta poblacion es 800 detenguts de Lot son embarradi ena casèrna Doumerc, casèrna des Dragons de Montauban, actuau sedença deth 17 Regiment Paracaigudista.

Es condicions de vida se tornèren malaisides pendent fòrça dies, sense minjar e pòga aigua, jos es menaces e es interrogatòris dera Gestapo tà sostrèir donades dera Resisténcia; es detenguts sonque portauen damb eri aquerò qu'auien quan sigueren detengudi, es sues familhes non poderen dider-les adiu. Es SS sagèren per toti es mejans crear ua atmosfèra de terror entre es detenguts tà que se delatèssen entre eri, entà obtier nòms a escambi dera libertat, se comencèc a crear un clima de mesfidança entre es presoèrs, de mesfidança, donques que s'auien introdusit delators entre eri.

Es SS sagèren ua darrèra accion entà sajar descorbir as integrants dera Resisténcia o collaboradors, obliguen a passar as 800 presoèrs per deuant es cadavres de quate joens assassinats pes alemans eth dia 16 de mai.

A miejan de mai de 1944 es presoèrs sigueren sometudi a ua pseudo visita medicau, que deuie definir es consideradi boni o non entà eth trabalh, era realitat discriminaue entre es qu'anauen a èster enviadi tà Alemania coma "trabalhadors liures" entàs fabriques deth Reich e es qu'anauen a èster "deportats politics" tàs camps de concentracion; es "mètges" encargadi dera visita non èren mès que SS enfondats en bates blanques.

Ena "visita medicau", que se passaue *"era linha, tors despulhat"* es detenguts èren sonque inspeccionadi visuaument e eth personau *"medico"* se limitaue a atribuïr-les un numèro, er un, eth dus o eth tres. Atau demorèren divididi es tres grops que mercarie era sua destinacion, acorropadi en tres convòis. Dus d'eri, damb "trabalhadors liures" se dirigiren tà París, eth prumèr partic damb 300 presoèrs eth dia 18 de mai dera estacion de Montauban, eth dusau ac hec eth dia 20, damb uns auti 300 presoèrs. Des de París, reagropats ena casèrna dera Pepinière, apròp dera estacion Saint-Lazare sigueren enviadi tà Alemania coma man d'òbra forçada entàs fabriques. Eth tresau convòi partic tà ua destinacion mès tragica, es camps de concentracion e extermini, prumèr sigueren enviadi tà Compiègne 180 òmes entà èster deportats tà Neuengamme eth 4 de junh. Eth dia 3 de junh arriben en Compiègne auti 20 òmes que sigueren deportats tà Dachau eth dia 18 de junh, en aguest grop i ère Joaquín Tersa. Fin finau eth dia 2 de junhsèga 20 hemnes qu'auien estat trasladades tà Saint Michel de Tolosa de Lengadòc sigueren portades tà Ravensbruck.

Entàs nazis er assag d'acabar damb era Resisténcia en Lot siguec un desastre, en tot tier en compde es mejans desplegadi pes alemans era division "Das Reich" non artenhec eth sòn objectiu. Se succediren es actes de sabotatge e es represalhes alemanes enquia que londeman deth desembarcament, eth 6 de junh de 1944 era division recebec era orde de mòir-se tath nòrd, en tot destruïr e saquejant es poblacions qu'anèren trobant ath sòn pas. Era poblacion de Figeac recebec era Crotz de Guèrra damb estèla vermelha *"A subi avec heroisme tous es raids des represailles efectues parelh l'ennemi. Compde 450 deportes dont 145 ne sont pas revenus"*

As 54 ans Joaquín Tersa siguec detengut ena batuda e deportat tà Dachau. Ei possible qu'eth hèt de participar actiuaments ena grèva de 1930 d'Agen e èster fichat pera policia coma "agitador" jogarà un papèr important ena sua detencion e posteriora deportacion mès sense dobte eth hèt principau siguec era sua apertenença ara Resisténcia, as MUR, donc que se trobèc en convòi que li portaue tà Dachau ath cant de d'auti espanhòus, militants politics. Era darrèra abitança coneishuda sua, que cònste ena sua ficha de Dachau, ei en carrèr Colombe de Figeac, en Lot. Segons listat aportat per Archiu Municipau de Figeac, Joaquìn ei detengut eth dia 12 de mai de 1944, ath costat de d'auti abitants de Figeac. Joaquín non podec húger o non volec húger, non arribèc a compréner era fin dera "rafle", maugrat es súpliques des sòns familhars non hugec e quan es SS arribèren en Figeac ja ère massa tard.

Damb era ajuda de tres collaboradors de Figeac ath servici des alemans, "*Hercule, Ivanov y una mujer*" que participèren ena seleccion des detenguts sigueren arrestats toti es estrangèrs. Eth sòn hilh artenhec húger Manuel/Daniel En expedient de Caen se recuelhen mès donades sus era sua detencion e era sua accion contra eth invasor. Era sua veuda Vicenta Bigatà referís qu'en moment dera sua detencion, eth dia 12 de mai se trobaue ena fabrica Reiter e que Joaquín formaue part deth *Groupe Franc de Figeac* deth *Mouvement Unis de Resistance, MUR*, qu'englobaue es diferenti hilats dera Resisténcia dera Zòna Sud de França, era sua situacion en moment d'arrèst cònste coma "*maquisard, liberado de obligación militar*".

Arrestat eth 12 de mai de 1944, ena escadença dera batuda de Figeac organizada tàs 6 deth maitin, Tersa figuraue ena lista especiau de persones a detier en rason dera sua activitat ena Resisténcia". Eth madeish Vayssettes escriu ath director deth *Ministere des Anciens Combattants*, en agost de 1955, entà narrar es condicions der arrèst de Tersa "*El 12 de mayo se procede a realizar una redada en Figeac, solicitada por el agente de la Gestapo Bonel argumentando que la población de Figeac era mayoritariamente simpatizante de la Resistance. La redada se llevó a cabo en dos tiempos; en un primer tiempo se llevó a cabo el arresto en la mañana del dia 12 en su domicilio (Figeac habìa sido rodeada el dia 11 por la noche) de resistentes conocidos tras haber sido denunciados por agentes de la Gestapo. En un segundo tiempo se procedió a reunir, tras la convocatoria realizada por los alemanes, a todos los hombres entre 18 y 60 años. Tersa fue detenido en su domicilio hecho éste que denota que la Gestapo había sido informada de su actividad en la Resistance. No puede ponerse en duda el nexo causa efecto entre la deportación y su actividad como resistente*".

Era adreça qu'apareish en expedient ar èster detengut ei era de 16 Rue Orthabadial de Figeac, eth hèt qu'era sua hemna anòte era fabrica Reiter pòt èster indicatiu que siguesse era sua aucupacion laborau dilhèu. Detengut en Figeac, dempús dera batuda efectuada pes SS alemanes, empresoat en Montauban e portat en Compiègne.

Maridat e pair de dus hilhs quan siguec detengut, ère "*Maurer*", obrèr, de religion "catolica-romana"; en un document cònste coma motiu de detencion: "Presoèr jos custòdia".

Tersa amassa damb un aute aranés deportat, Enrique Torres, partiren de Compiègne eth madeish dia, eth 18 de junh de 1944, aguest convòi ère eth numèro 24 que n'auien gescut d'aguest camp de transit dempús des sòns inicis. Se dirigic tà Dachau e des d'aquiu es presoèrs sigueren distribuïdi, uns tà Buchenwald, uns auti tà Neuengamme, tà Mauthasen, tà Auschwitz o coma en cas de Joaquín Tersa tà Allach. Eth convòi gessec de Compiègne damb 2143 presoèrs en tren, sonque òmes. Se detenguec pendent diuèrses ores en Rems, en tot patir diuèrses parades pr'amor des bombardaments que s'auien amiat a tèrme enes vies pes fòrces aliades. Es guardes que susvelhauen as presoèrs sigueren substituïdi en ua parada realizada en Sarresbourg. Es presoèrs proviegen de totes es presons de França, reagropats en Compiègne entà èster deportats. Era mitat d'eri viegen dera centrau d'Eysses, en Lot et Garonne, detengudi per "arrèst administratiu" peth govèrn de Vichy, Torres entre eri. Era mitat deth convòi deth 18 de junh de 1944 auie estat detengut per activitats comunistes, era rèsta ac sigueren per possession d'armes o per infraccions dera Lei. 953 d'aguesti presoèrs sigueren transferidi as "Kommandos" exteriors de Landsberg, d'Allach, cas de Joaquín Tersa, o tàs de Kempten, cas d'Enrique Torres. Des membres deth convòi sigueren liberadi 1577, moriren 479, un artenhec evadir-se, 22 se dan per desapareishudi en Dachau; era majoritat èren francesi, 1842, en tot èster era dusau nacionalitat mès nombrosa d'aguest tren era espanhòla, 167; era rèsta se repartie entre italians, polonesi, austriacs, romanesi, portuguesi, chècs,.. enquia comptabilizar 23 nacionalitats

Gessec de Compiègne, a on auie arribat eth dia 3 de junh, tà Dachau eth 18 de junh de 1944, en tot passar prumèr per París, en transpòrt numèro I.229. Ena lista de deportats deth convòi figure eth sòn numèro de matricula, era sua data e en sòn lòc de neishença met Bordeaux, era sua nacionalitat francesa e era sua data e lòc de defuntament, citat coma TERSA, Joaquim. Deportat politic.

Arribe en Dachau eth 20-06-1944; se li assigne lo numèro de presoèr 74274. En arribar, en tot seguir era rotina de toti es presoèrs, se hè un inventari peth departament de "*Administración de Propriedades*" deth camp des bens que pòrte damb eth Joaquín Tersa; ua casqueta, un parelh de sabates, un parelh de michons, , ua capa, un tricòt, dues camises, uns pantalons, un calçotets, ua valisa, ua cartèra damb papèrs, un relòtge de pòcha. Eth presoèr signe eth corresponent liurament, en aguest cas i a tres X en lòc dera signatura de Joaquín Tersa. Tanben signe er administrador de proprietats des presoèrs. Joaquín Tersa ei trasladat de Dachau tath subcamp d'Allach, plaçat a dètz quilomètres de Dachau; dedicat aguest subcamp ara fabricacion de porcelana fina des de 1935 era enterpresa siguec crompada pes SS en1936, Himmler vedec en era era oportunitat de fabricar porcelana que representèsse ara cultura germanica. Tanben s'aucupèc aguest subcamp de fabricar e apraiar e de provedir es motors BMW des avions der exèrcit aleman.
Compdaue enquia 3850 detenguts. Mès non sonque s'aucupauen dera indústria der armament, es presoèrs d'Allach sigueren es encargadi de bastir es hòsses comunes quan es alemans non dauen provediment entà enterrar as mòrti, eth heired e es epidèmies contribuïren ara desaparicion des presoèrs. Eth dia 15 de deseme de 1944 ei trasladat de nau tà Dachau, eth sòn nòm figure ena relacion de presoèrs que son trasladadi d'Allach tà Dachau, setze aqueth dia, en cadun d'eri cònste era sua profession, obrèr en cas de Tersa. Ena sua acta de defuntament, obtenguda deth centre de Bad Arolsen e signada peth mètge deth camp de Dachau, se mencione eth sòn ingrès ena infermeria eth dia 1 de març de 1945 e eth sòn defuntament tàs 7.05 deth dia 6 de març, as cinc dies deth sòn ingrès. Eth diagnostic en ingrès siguec de peritonitis e eth motiu eth de mancada cardiaca segondària ara peritonitis, damb era cautèla qu'impòsen es diagnostics de defuntament enes camps de concentracion alemans. Ena data qu'arribe ena infermeria ère destinat en barracon 23. Se hè a constar ena sua acta de defuntament "*Mort pour la France*"
Eth 4 de noveme de 1948 s'emet eth certificat d'apertenença as *Forces Françaises de l'Interieur.*
Eth 24 de noveme de 1955 s'emet er informe favorable entara obtencion deth Titre de Deportè *Resistant pour Ministère des Anciens Combattants et Victimes de Guerre* e eth 3 de junhsèga de 1956 se li notifique ara sua hemna en Agen.
Era hemna de Joaquín Tersa, Isabel Vigatà, moric en Agen en hereuèr de 1957, suenhada peth sòn hilh Daniel.
Joaquín siguec un "*hombre de bien*". Siguec nacionalizat francés eth 1947 "per hèts de guèrra" e semble èster qu'enes moments durs des sòns dies en camp tostemp, procure confortar as auti presoèrs, coma li expliquèc un subrevivent deth camp, en tot demorar de Figeac, as sues arrèrhilhes.

ENRIQUE TORRES MARQUES

Enrique Torres neishec en Canejan eth 20 de junhsèga de 1920 tara ua deth maitin, cristianat eth dia 1 d'agost ena Glèisa Parroquiau de Sant Saturnino Avesque e Martir, d'aguesta localitat, hilh de Maurici dera Torre, obrèr neishut eth Ledanca (Guadalajara) e de Maria Marques, de Canejan. Se li imposèren es nòms d'Aurelio Emilio Ignacio. Es sòns pair-sénhers pairaus, Vicente dera Torre e Francisca Castillo residien en Ledanca, e es mairaus, Francisco Marques Escot e Rosa Ferre Ferre ja defuntats en 1920, èren de Canejan. Sigueren es sòns pairins Miguel Marques Ferre e Luisa Marques Ferre. Signèc era Acta de Baptisme Daniel Cortes, Rector de Canejan.
Cride era atencion eth hèt, non inusuau entre era gent que s'exilièc, deth cambiament de nòm e modificacion de cognòm d'Enrique Torres. Se sap damb certitud que se tracte dera madeisha persona donques qu'aguesta ei ben documentada era sua data e lòc de neishença autant en transpòrt de Compiègne coma enes donades recebudes deth camp de concentracion. Aurelio dera Torre cambièc eth sòn nòm e modifiquèc eth sòn cognòm, en tot passar a cridar-se Enrique Torres.

Tamb era sua familha s'a establit contacte en Tarbes, es sòns hilhs an facilitat informacion e donades deth sòn pair. Son eri es qu'esclarissen qu'eth cambiament de cognòm de "dera Torre"

a "Torres" siguec amiat a tèrme per un foncionari francés damb era fin de facilitar mès era sua acceptacion ara vida sociau francesa; ei exactaments eth madeish cas deth cambiament de nòm deth hilh de Joaquín Tersa. En relacion ath cambiament de nòm, siguec cristianat coma Aurelio, Emilio, Ignacio era explicacion l'apòrten es sòns familhars, eth pair volie que se cridèsse Aurelio mès era mair volie que se cridèsse Enrique e siguec era decision dera mair era que prevalec, tostemp siguec coneishut e enregistrat coma Enrique, Henry; encara que se cristianèsse damb d'auti nòms siguec enregistrat en registre civiu de Canejan eth dia 22 de junhsèga coma Eusebio Enrique. Eth sòn pair, jornalèr, auie 28 ans, coma era sua mair, quan neishec Enrique, en tot residir, segons cònste en Registre Civiu, en carrèr Bordius nº 5 de Canejan. Era familha Torres partic a trabalhar en Tarbes, abans dera neishença d'Enrique, mès era sua mair volec qu'eth sòn hilh neishesse en Canejan e tornèc ada aguesta poblacion, as pògui mesi deth part tornèc tà Tarbes. Enrique corsèc en Tarbes es sòns estudis d'ensenhament primari. En mai de 1931 eth sòn pair Maurici se nacionalize francés, en sòn decrèt de nacionalizacion se hè a constar qu'a tres hilhs, Henri, neishut eth 1920, Justine Emilia, neishuda eth 1922 en Tarbes e Louis, neishut en 1924 en Tarbes.

Enrique trabalhèc d'electricista, prumèr en Tolosa de Lengadòc enquia agost de 1940, en tot passar a trabalhar enquia hereuèr de 191 en Electro Entreprise.

Eth 1941, eth 24 de març, Torres ei reclutat pes *Chantiers de Jeunesse*, ena Agrupacion 36 "*Montcalm*" de Casteljaloux, en Lot et Garonne, organizacion paramilitara francesa que suplie eth suprimit servici militar obligatòri. Les calie demorar ueit mesi en aguesti Chantiers, que se plaçauen en zònes boscoses.

En aguest informe dera Agropacion se hè a constar que "*Ha servido con valentía, en espíritu de equipo con sus camaradas por el honor de la Jeunesse Française. Destacando por su ardor y su buen humor en el trabajo. Aptitudes: Ideal: Normal, Espíritu de iniciativa: Grande, Lealtad: Buena, Voluntad: Normal, Influencia sobre sus camaradas: Sin influencia, Inteligencia: Normal, Instrucción general: Media, Diploma: C.E.P.-C.A.E.P., Atletismo: Fuerte, Marcha: Muy bueno, Natación: Sabe nadar, Resistencia a la fatiga: Resistente, Agudeza visual: Muy buena, Agudeza auditiva: Muy buena, Trabajo de la madera: Ha mostrado disposición, Electricista: Obrero calificado*". En finalizar era sua estança en aguesta Agropacion Enrique auie d'incorporar-se en STO, *Service de Travail Obligatoire*, servici que se creèc ena França aucupada pes nazis, entà destinar man d'òbra tà Alemania entà participar ena maquinària bellicista alemana. Coma d'auti Enrique decidic non participar e s'enrotlèc, en deseme de 1941, ena Resisténcia francesa, "*joven, osado, rebelde, orgulloso de pertenecer a la Resistencia, como afirman sus hijos*". Eth sòn frair Louis ja formaue part dera Resisténcia, en tot auer participat en diuèrsi sabotatges. Es donades dera sua detencion e era sua activitat ena Resisténcia s'an obtengut des documents facilitadi pera sua familha, deth *Service Historique de l'Armèe* e der expedient dera *Demande d'Attributionn du Titre de Dèportè Rèsistant* qu'eth pròpri Torres tramitèc en Aureilhan, era qualitat de deportat, eth 14 de hereuèr de 1952; en moment dera tramitacion Torres viuie en 74 Avenue des Sports d'Aureilhan, a on trabalhaue coma electricista. S'auie nacionalizat francés eth 15 de mai de 1931.

Quan s'integrèc ena Resisténcia viuie en Rue Blaise Pascal de Tarbes, ère soltèr, trabalhaue coma teulissèr; pòga pòc anèc aquerint responsabilitats ena Resisténcia, siguec nomentat sergent en tot comandar un grop de dotze òmes, amiant a tèrme accions de sabotatges e atacs contra es fòrces alemanes d'aucupacion.

Torres hège part deth *Franc Tireueurs et Partisans Français, FTPF*, dempús deth dia 1 de gèr de 1943 enquiara sua detencion, atau ac afirme, en 1952 des de Bagneres de Bigorre, Jean Toujas, capitan ena resèrva, ancian responsable des FTPF de *Hautes et Basses Pyrenees*, "*Torres ha pertenecido a los primeros maquis FTPF constituidos en el Departamento de Hautes Pyrenees, que después de múltiples acciones fue detenido el 23 de mayo de 1943 y deportado a Alemania*"; tanben eth generau d'Anselme, comandant dera V region militara certifique en Tolosa de Lengadòc eth 24 d'agost de 1948 que Torres a servit enes FFI, Groupe

Jannot, a compdar dera 1 1 de gèr de 1943. Eth sòn nòm en clau ère BEBERT. Era sua detencion tanben se recuelh ena sua ficha d'ingrès, en Dachau. I a un aute document en eth que se cite coma causa dera sua detencion: *"Prisionero bajo custodia"*.

Dera sua activitat ena Resisténcia era sua familha consèrve eth document d'omologacion de grad FFI. En aguest document se detalhe que formèc part deth 1 de gèr de 1943 ath 28 de mai de 1943 deth FTPF, Cdt Richon ex.Janot, Cdt De Groupe de Maquis, enes Maquis de Lasponne-H.P. Cdt Richon. 100 òmes. Designat prumèr coma "Xef de Groupe" damb eth grad de *"Sergant"* e damb 10 òmes jos eth sòn comandament siguec nomentat en març de 1943 en Lesponne peth CM de Tolosa de Lengadòc *"Responsable des Groupes"*, damb eth grad de *"Lieutenant"*, en tot auer 40 òmes jos eth sòn comandament. Formèc part dera constitucion deth grop de maquis de Lesponne, coma responsable de grop. Dempús der inici d'aguesta agropacion, mantenguec ua intensa activitat, en tot efectuar *"golpes de mano"* e sabotatges contra es tropes d'aucupacion e era Milícia en diuèrsi punts deth Departament, mès que mès ena region de Vic e Maubourguet. Coma cap de seccion prenec part en totes aguestes accions, mès que mès es tres sabotatges realizadi sus eth camin de hèr en Capgers en mai de 1943, sabotatge dera linha de nauta tension en Aurignac en tot paralisar damb aguesta accion era peirèra d'Ophite; atac de quate camions alemans en Chateau de Bric-Bigorre en març de 1943, en tot préner materiau e armes; atac d'ua casèrna d'oficiaus alemans e bastissa dera Milícia, damb explosius, en abriu de 1943 en Lourdes, en cors d'un afrontament damb era policia en aguesta darrèra accion ei reconeishuda e identificada per un inspector, en tot auer de cambiar de sector enes sues operacions.

Un d'aguesti sabotatges siguec çò que portèc ara sua detencion, damb d'auti integrants deth sòn grop, Alexandre Marqui e Jean Bhugues entre eri, era net de 11 d'abriu de 1943 placen un artefacte explosiu en barrat metallic qu'entornege era bastissa de *"Propagande du Marechal Petain"*, Torres susvelhe entà non èster susprenuts; mès non pòden alugar era mecha pr'amor qu'eth *"cordon Brickford"*, era mecha der explosiu se desgahete, en tot mancar en sòn assag. Descorbidi pera policia emprenen era hujuda en tot escampilhar-se eth grop pera montanha, en tot acuelher-se Marqui, Bhugues e Torres en ua granja en Puydarrieux, poblacion apròp de Tarbes. Ei en aguesta granja a on eth hilh deth grangèr les denóncie as autoritats en tot èster detengudi es tres pera *"Resistance armèe"* eth dia 28 de mai de 1943, de maitiada, en Puydarrieux, pera BS Milice et Gendarmerie, que lo cercaue per actes de resisténcia; jutjadi eth 24 de junhsèga de 1943 peth tribunau especiau de Pau, presidit per Mr Pouget, sigueren condemnats a 10 ans de trabalhs forçadi per assag de sabotatge damb explosius, tinença d'armes, municions, explosius, associacion de maufactors e projècte d'atemptat e méter en perilh era seguretat der Estat, auie 23 ans.

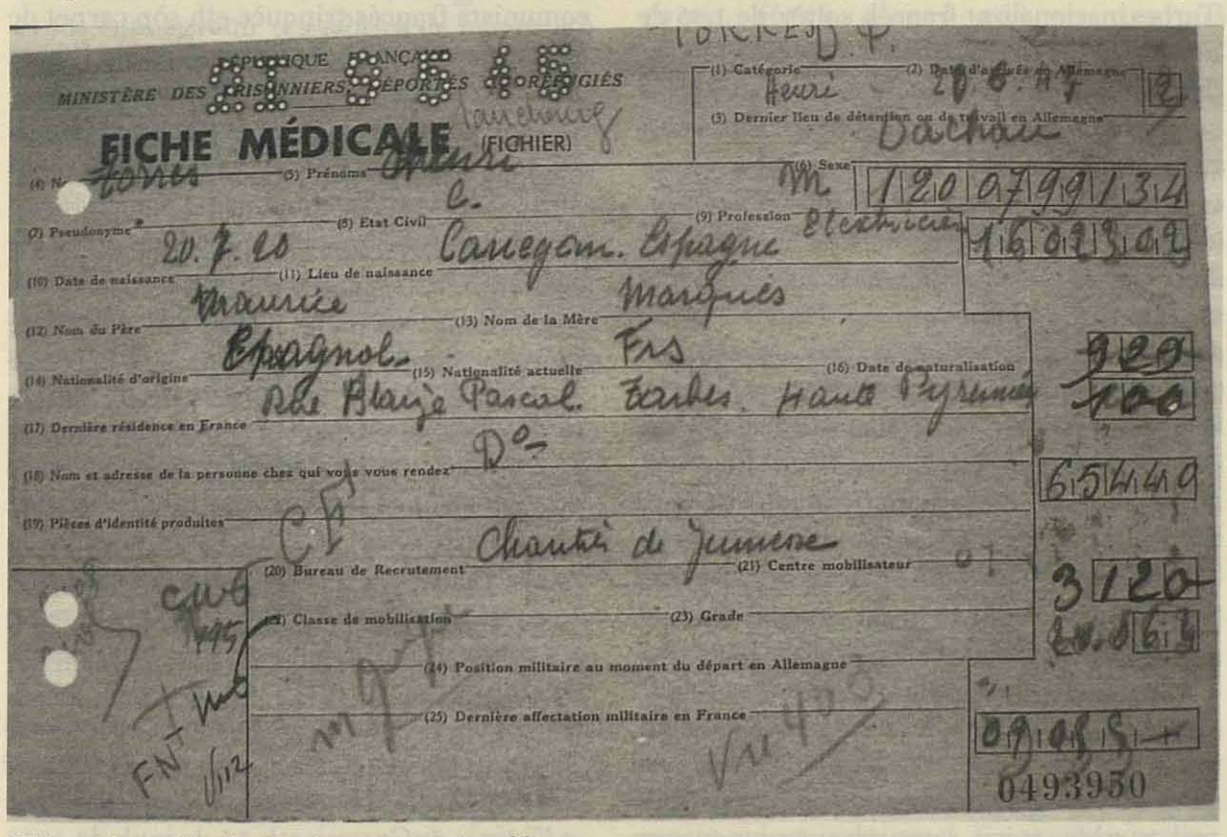
Siguec ingressat ena preson de Tarbes deth 28 de mai ath 20 de junhsèga de 1943; passèc dempús enquia seteme de 1943 tara preson de Pau e en seteme-octobre entrèc ena preson d'Eysses, nº de matricula en aguesta preson 399, enquiath 29 de mai de 1944 que siguec trasladat tà Compiègne d'a on partic eth 18 de junh en direccion entà Dachau. Ena ficha sua dera preson d'Eysses, que pòrte un sagèth L-A se hè a constar que siguec liurat as autoritats alemanes eth 30 de mai de 1944, jutjat peth tribunau CA de Pau condemnat a 10 ans de trabalhs forçadi pera tinença d'armes e explosius.

Enrique Torres siguec ena preson d'Eysses de Villeneuve sur Lot, en aguesta preson sigueren trasladadi un gran numèro de presoèrs politics, per orde deth govèrn de Vichy. Aguesti presoèrs proviegen des petites presons de províncies de Tarbes, Montauban, Nimes, Rennes...; sigueren transportadi tà Eysses entà evitar es evasions frequents en aguestes presons. En aguesta preson s'organizèc era resisténcia damb era arribada des presoèrs politics, en tot centrar-se en un prumèr moment en suprimir es mesures vexatòries que s'infligien segons eth reglament. S'artenhec eth dret ar ensenhament, ara liura circulacion peth pati, ara libertat de recéber e enviar correspondéncia, s'organizèren corsi d'avocacia, d'educacion politica e culturau, etc..

Torres ère er encargat dera educacion fisica des presoèrs, tot s'amiaue a tèrme en tot seguir un orde qu'eri madeishi auien establit, en tot mantier era jerarquia qu'auien ena Resisténcia, s'auien programat es ores e es torns entà totes es activitats; aguest hèt hec que se mantenguesse era organizacion tant en tren que les portèc tà Dachau coma en pròpri camp de concentracion, organizacion que permetec que pòqui des membres d'Eysses deportats morissen. Deth prumèr dia estant sorgic era idèa d'ua evasion collectiva entà formar un batalhon integrat enes Fòrces Franceses der Interior, FFI, destinat a refortilhar as maquis dera Dordogne. Era sua familha consèrve un document deth 25 d'octobre de 1943 mejançant qu'eth director d'Eysses autorize a Madame et Mademoiselle Torres, era sua mair e fraia, a visitar a Torres Henry nº 400 es deluns e es dijaus.

Torres en Eysses s'aderís ath Groupe Guiral (Grop de Resisténcia format pes presoèrs), en tot plaçar-se immediataments jos es ordes de Gabriel Pelouze, en tot repréner era activitat resistenta qu'acabèc ena rebellion des detenguts d'Eysses eth 19 de hereuèr de 1944. En cors d'aguesta accion Torres participe en atac deth *"Parloir"*, de *"l'Infermerie"*, dera *"Lingerie"* e deth *"Mirador"*.

En iniciar-se er an de 1944 se decidic sajar ua evasion en massa en aguesta preson, en tot compdar damb eth supòrt des der exterior e damb es armes qu'auien anat introdusint ena preson, mès era hujuda non prosperèc, eth combat ena preson durèc diuèrses ores enquia qu'es revoltadi sigueren redusidi. Es conseqüéncies sigueren tragiques entàs presoèrs, eth dia 23 de hereuèr dotze d'eri sigueren fusilhats en pati dera preson, entre eri Alexandre Marqui, detengut amassa tamb Torres en Puydarrieux. A compdar d'alavetz s'enduriren es condicions de vida en Eysses, es alemans preneren ath sòn cargue era vigilància deth presidi e eth dia 30 de mai es soldats alemans dera Division "Das Reich" heren a formar as presoèrs, eth "Batalhon d'Eysses", e les pugèren en camions, ath non càber toti, quauqui uns heren eth trajècte a pè, sies quilomètres, enquiara estacion de Penne d'Agenais; dempús d'un terrible viatge de cinc dies es deportats, 120 en cada vagon de mercaderies, arribèren en Compiègne entà que dempús d'aciu partir tà Dachau. Enrique Torres siguec trasladat tà Compiègne damb motiu deth motin dera preson d'Eysses; eth sòn nòm apareish ena *"lista de los presos españoles d'EYSSES de la página Web bteysses.free.fr"*.

Ficha medica realizada a Enrique Torres en èster liberat

Demorèc en Compiègne enquiath dia 18 de junh de 1944. D'aciu estant partic en companhia de Joaquin Tersa, un aute deportat aranés, ère eth convòi numèro 24 que n'auien gessut d'aguest camp de transit des des sòns inicis. Se dirigic tà Dachau e d'aquiu es presoèrs sigueren distribuïdi, uns tà Buchenwald, uns auti tà Neuengamme, tà Mauthasen, tà Auschwitz o sigueren transferidi tàs "Kommandos" exteriors d'Allach, cas de Joaquín Tersa o tàs de Kempten, cas d'Enrique Torres.

En arribar en Dachau, eth dia 20 de junh Enrique Torres auie 24 ans, en tot assignar-li eth numèro de presoèr 74054. Arribe en camp de presoèrs e se hè un inventari peth departament de *"Administración de Propriedades"* deth camp des bens que pòrte Torres que se redusissen a uns pantalons, ua bata de trabalh, ua camisa e uns michons, era acta de liurament e la signe Torres damb eth sòn cognòm, sense rubrica. Enes diferenti documents trobadi se cite coma neishut en Xaldara en uns, Valdara en uns auti (en tot hèr referéncia sense dobte a Val d'Aran) o inclús en Tarbes.

Ena ficha que se li hè ara sua arribada en Dachau se li inscriu cite coma Heinrich Torres, neishut en "Valdara", electricista, resident en Tarbes, nacionalizat francés, soltèr, de 1,65 de nautor, que parle espanhòu e francés; en lòc dera ficha a on s'inscriuen es nòms des pairs sonque cònste eth dera mair, María Márquez, domiciliada en Tarbes, de raça blanca, en tot constar com mòrt eth deth pair.

De Dachau Enrique Torres siguec trasladat tà Kempten, subcamp de Dachau a on fabricauen pèces des avions de combat Messerschmitt. Aquiu siguec liberat eth 29 d'abriu de 1945. I a un document damb eth sòn nòm e eth sagèth *"delivered by U.S.Army"*. En expedient de Caen se hè a constar peth madeish que siguec liberat eth 1 de mai de 1945 pera Armada USA. Siguec repatriat eth 12 de mai de 1945.

Atau coma explicaue Enrique as sòns hilhs en Dachau non sonque calie auer resisténcia fisica e mentau, tanben calie auer sòrt; explicaue coma eth solie jogar a cartes damb d'auti tres presoèrs, un dia es tres non compareisheren ena partida, auien estat gasejats o coma ar èster destinadi as doches ignorauen s'anaue tà emanar aigua o gas letau, Torres passèc per aguest tràngol en tres escadences, en dues d'eres gessec aigua, ena tresau eth mecanisme d'expulsion de gas letau s'estropièc. En èster liberat se li realize ua *"Fiche Medicalë"*, ena que cònste coma francés, de profession electricista, damb era sua darrèra adreça abans dera deportacion en Tarbes, rue Blaize Pascal, soltèr, 1,65 cms de nautor, 60 quilòs de pes, damb bon estat generau, damb fauta de dues pèces dentàries e d'autes dues espatlades, en tot auer patit un aprimament, pendent era sua deportacion, de 4 kgs.

A Enrique Torres li dèren per desapareishut en Tarbes, era sua familha credec qu'auie mòrt en camp de concentracion, enquia qu'un dia apareish ena estacion de tren de Tarbes, en tot comunicar-l'ac ara sua fraia Justine, un amic; era sua mair, expliquen es sòns hilhs, se descoratgèc.

Torres se maridèc en Borderes s/ l'Echez, damb Marie Fontaine, neishuda eth Boulogne s/Mer, en Pas-de-Calais, eth 23 de junhsèga de 1949, trabalhèc en ua fabrica de construccion de Tarbes, e contunhèc e mantenguec contacte damb es subreviventi dera Resisténcia e deth Batalhon d'Eysses. Simpatizant deth partit comunista francés trinquèc eth sòn carnet de militant en conéisher era invasion de Rússia en Checoslovàquia, eth qu'auie ja patit un extrèm, eth nazisme, non ère d'acòrd tanpòc en aute extrèm portat as sues darrères conseqüéncies, eth comunisme. En 1946, 15 de mai, obten era omologacion a grad de Sergent, assignat ara 5ª Region Militara. En 1950, 22 de hereuèr, apareish en expedient de Caen era sua ficha de desmobilizacion, Torres, maridat, trabalhador de MDF Tarbes, se retire a víuer en Aureilhan, 74 rue des Sports, ena sua ficha apareish qu'apertenhec ara Armada FFC, damb eth grad de Sergent FFI, cap de grop des FTPF, hèt presoèr en Puydarrieurs, electricista abans des ostilitats, deportat tà Dachau, matricula 74-054 F; recep era prima de desmobilizacion de 1000 francs. Desmobilizat eth 12 de mai de 1945. Eth 18 de noveme de 1952 s'emet er informe favorable entara obtencion deth *Titre de Deportè Resistant pour le Ministère des Anciens Combattants et Victimes de Guerre* e eth 15 de junh de 1953

se li notifique ath pròpri Torres era concession deth *Titre*; eth 26 de març de 1956 eth sòn certificat de "*Gado de lass FFI*", en tot que se li liure tanben eth diplòma des *Anciens Combattants.*
Enrique Torres moric en Tarbes. Es sòns hilhs an mantengut viua era sua memòria, en tot mantier contactes damb es familhars des presoèrs en Eysses.

NEUENGAMME

ARMANDO SARRIU ESPAÑA
ISIDORO PUYOL BENOSA

Plaçat a uns 15 quilomètres ath sud-èst d'Amborg, apròp der arriu Elba, eth camp de concentracion de Neuengamme se bastic en ua vielha fabrica de maons; ara fin de 1938 es SS transportèren a un centenat de presoèrs dempús de Sachsenhausen enquia aguesta fabrica de maons; ena primauera de 1940 eth camp s'agranic e passèc a depéner dirèctaments des SS, a compdar d'alavetz es condicions de vida des presoèrs cambièren radicauments, se lheuèren es tors de vigilància e es cledes electrificades. Era ciutat d'Amborg concedic es sòs entà agranir era fabrica de maons ath temps qu'es SS facilitèren era man d'òbra de franc atau coma era vigilància des "trabalhadors"; siguec eth foncionament dempús deth 13 de deseme de 1938 enquiath 4 de mai de 1945.
Entre es sòns murs sigueren barradi enquia 106.000 presoèrs, de 28 nacionalitats diferentes, russi era sua majoritat, francesi, alemans, bèlgues, polonesi, italians, olandesi, e 750 espanhòus. Ente es presoèrs tanben s'includien judius, Testimònis de Jehová, comunistes.... Era majoritat de presoèrs sigueren transportadi tad aguest camp pera sua resisténcia ara aucupacion alemana. Ena primauera de 1944 es activitats dera Resisténcia e es assagi d'escapar deth trabalh forçat en Alemania portèren as arrèsts massius e ara deportacion d'un gran nombre de presoèrs tàs camps de concentracion alemans; as pògui mesi milèrs de presoèrs sigueren portadi tà Neuengamme. Fòrça espanhòus hujudi dera Guèrra Civiu sigueren detengudi pes alemans acusadi d'activitats contra eth govèrn de Vichy o entà húger des trabalhs forçadi en Alemania que i auien estat destinadi. Tanben sigueren detengudi brigadistes internacionaus qu'auien defenut era Republica Espanhòla.
De toti eri se calcule que 56.000 moriren victimes de trabalhs forçadi, de tortures, penjats, fusilhaments, experiments medicaus..., damb ua precària alimentacion, mau viuent en ues condicions infraumanes. Es epidèmies de tifus plan dangeroses tàs presoèrs enquiath punt qu'es SS se vederen obligades a bastir un dusau crematòri entà evitar d'auer de transportar eth còs des mòrti tath crematòri d'Amborg. Era mitat dera poblacion reclusa des subcamps depenents de Neuengamme moriren entre 1938 e 1945; entre aguesti subcamps, seishanta distribuïdi per tot eth nòrd-oèst d'Alemania, es mès importants sigueren es de Drutte, ena ciutat de Watenstedt-Salzgitter, a on se plaçauen es talhèrs d'armament, e eth de Bremen. Eth trabalh en camp principau se centrèc ena produccion de maons, en tot includir eth bastiment d'un canau entath transpòrt des maons deth camp principau as diferenti subcamps.
En 1943 arribèren es prumères hemnes en camp, fòrça d'eres anèren dempús escampilhades enes diferenti subcamps femenins, se calcule que i auec 650 hemnes presoères.
Quan es tropes aliades s'aproximauen ath camp de Neuengamme, tara fin d'abriu de 1945, es SS cremèren archius e inicièren era evacuacion forçosa des presoèrs, uns 10.000 sigueren obligadi a iniciar ua "*marcha dera mòrt*" tà Lubeck, uns auti auien estat transportadi tath pròplèu camp de Bergen-Belsen, mès de 8000 presoèrs, era sua majoritat hemnes judives; es presoèrs malauts deth camp principau e es presoèrs dera region de Hannover, sigueren transportadi apilerats en vagons de mercaderies; damb es vies des.hètes pes bombardaments aliadi es trens èren a viatges emplàstics d'arribar enes sues destinacions; fòrça d'eri i moriren, en tot èster enterradi ath costat des vies pendent es parades des viatges. S'es camps èren inaccessibles damb tren se les hège a caminar per pistes impracticables, sense cauçat avient o descauci. Es que non podien

seguir era marcha èren assassinats pes guardians. 9000 presoèrs sigueren portadi tath camp de presoèrs apròp de Sandbostel Bremervorde, era majoritat provenenta de Bremen o de bèth un des camps satellits d'Amborg, 3000 d'eri moriren en aguest camp. Mès de 6000 presoèrs sigueren obligadi a embarcar-se en dus vaishèths, apròp d'Amborg, en evacuar eth camp es alemans; es bombardèrs britanics, en tot desconéisher qu'es vaishèths portauen presoèrs les ataquèren, sonque suberviueren 600 presoèrs.
Eth campament satellit de Wobbelin, apròp de Ludwigslust ère era destinacion finau d'ath torn de 5000 presoèrs, sustot des camps satellits dera region de Braunschwieg-Salzgitter, aguest campament se convertic en un campament dera mòrt, mès de mil presoèrs moriren eth Wobbelin.
Eth camp siguec liberat pes tropes britaniques eth 29 d'abriu de 1945.
Ad aguest camp arribèren Armando Sarriu e Isidoro Pujol.

ARMANDO SARRIU ESPAÑA - ISIDORO PUYOL BENOSA

Armando Sarriu e Isidoro Puyol compartiren amassa era poblacion de neishença, Bausen, era de residéncia, Gabarret, era detencion e era deportacion.
Trobar donades d'Armando e Isidoro prealables ara sua deportacion a estat complicat enquiara recepcion dera documentacion recebuda de Caen; dempús de diuèrsi assagi de contactar damb eth pòble de Gabarret, a on segons referissen eri madeishi, residien en arribar en camp de concentracion, non s'a obtengut responsa. Era unica referéncia, enquia recéber era documentacion de Caen, as espanhòus exiliadi tara region de Landes francesa l'a facilitada eth Sr. Henri Pòrts. A responut en tot díder que dempús de contactar damb un foncionari der ajuntament de Gabarret non i a tralha d'eri en aguest ajuntament, donada curiosa donques que non viuien solets en aguesta poblacion, ac hègen damb es sues familhes. Es donades qu'eth Sr. Pòrts a facilitat son es següents:

"En ese momento los refugiados españoles se encontraron en tres situaciones distintas. Los primeros que atravesaron la red de la policía francesa, encontraron refugio entre los residentes de las Landas, y se convirtieron en trabajadores agrícolas. Cuando la represión nazi y la del gobierno de Vichy se incrementó, algunos se unieron a la resistencia de las Landas. Otros exiliados ya desde su llegada a Francia de inmediato se unieron a los Maquis, participando en los combates y sabotajes que se llevaron a cabo en la región. Otro contingente de exiliados que huyó de España en esa época fueron menos afortunados, detenidos y llevados a campos de internamiento. En el lugar llamado Plaisance, comuna de Losse, cantón de Gabarret, había un campo de internamiento para los refugiados españoles, algunos de los detenidos consiguieron escaparse para unirse a la resistencia, otros fueron detenidos y deportados a Alemania. Algunos fueron detenidos durante la redada devastadora llevada a cabo por los alemanes el 21 de abril de 1944; fue una operación de gran envergadura, con 2.000 detenciones, de las cuales 739 fueron deportados (666 hombres y 53 mujeres). Entre los deportados 332 murieron en los campos, durante la redada fueron asesinadas 21 personas, la cifra oficial no incluye las ejecuciones sumarias y desapariciones de muchas personas. Armando Sarrieu Isidoro y Puyol fueron posiblemente algunos de los muchos refugiados españoles, es por eso que no tienen familia conocida de Gabarret y no se recogen en los censos de la población, pero probablemente deberían estar en las listas del campo de internamiento de Lossais (documentos que han desaparecido). ¿O tal vez se escaparon del campo y fueron detenidos posteriormente en Gabarret?. En este rincón de la resistencia de las Landas habia muchos hombres bien armados, y un escuadrón de franceses y españoles lucharon contra los alemanes en la ciudad de Arx, muchos resistentes fueron muertos en estos combates, entre ellos españoles. Del comando español sigue vivo, anciano, su jefe, quien me ha facilitado los datos sobre la batalla de Arx."

Despús de longues formalitats s'a pogut contactar damb era hilha d'Isidoro, Christianne Puyol, Mont de Marsan e mercés as donades recebudes de Caen e as facilitades peth Sr. Juan Amiell Amiell e era sua hemna, de Bausen s'a podut agranir era biografia de Sarriu e Puyol.

Es alemans organizèren amples batudes contra era poblacion civiu, en Landes, dempús der atac amiat a tèrme contra un tren de combustible aleman ena gara de Bourriot-Bergonce; damb era collaboracion dera milicia francesa, detengueren eth dia 21 d'abriu de 1944 diuèrsi centenats de persones, fòrça d'eres sigueren deportades dempús d'auer estat portades tà Bordeaux, en Fort d'A. Entre eri Armand e Isidoro, dilhèu aguesta ei era explicacion mès plausible dera detencion d'Armand e d'Isidoro, prenudi en ua batuda massiva.

Andús sigueren detengudi en Gabarret, eth 21 d'abriu de 1944, damb motiu dera batuda de Gabarret amiada a tèrme pera Gestapo e es tropes alemanes es dias 21 e 22 d'abriu entà arrestar as membres que collaborauen damb era *Resisténcia* o que formauen part d'era. Armand ère membre deth hilat *Buckmaster Hilaire* e semble èster que siguec eth que sollicitèc a Isidoro d'enrolar-se ena *Resisténcia.* Eth hilat *Hilaire Buckmaster* se formèc damb era arribada en França de George Starr, agent secret britanic deth SOE, eth 14 de noveme de 1942. Era mission d'aguest hilat ère era de coordinar es enviaments eth paracaigudes d'armes e materiau, preparar es camps d'aterratge entà recuélher as paracaigudista, sabotatges, ocultacion d'armes, reclutament e instruccion de "*tropas de choque*", armar e instruir as resistenti.

Aguesta batuda supausèc era detencion de diuèrsi membres deth *Buckmaster Hilaire*, dempús dera informacion obtenguda pera Gestapo des declaracions d'agents qu'auien estat prealablements arrestadi, coma declare Philippe de Gunzbourg. Sarriu siguec detengut per èster un ligam important d'aguest hilat, mentre Puyol militaue enes FFI en *l'Armee Secrete A.S. Groupe Hites.* Ath costat d'eri sigueren detengudi d'auti membres dera *Resisténcia*, Cantal Gabriel, Pierre Fecheme, Robert Barrieu, Dominique Gervais e Louis Daubin. Non s'a artenhut obtier informacion, maugrat auer contactat damb eri ne deth Sr. Andrè Cantiran, President de *l'Amicale de Reseau Buckmaster*, ne tanpòc deth Sr. Albert Cantal, hilh de Gabriel Cantal, detengut ena batuda e tanben deportat. Tanpòc der Oficce *National des Anciens Combattants et victimes de guerre* de Mont de Marsan.

Dempús d'èster detengudi Armand e Isidoro sigueren transportadi tà Bordèus, prumèr tà ua casèrna e posterioraments tath Fort du Ha a on demorèren, en tot èster posterioraments transportadi tà Compiègne.

Gesseren amassa de Compiègne en convòi que partic eth dimenge dia 21 de mai de 1944 en direccion entà Neuengamme, transpòrt numèro I.214. Siguec eth prumèr des quate grani transpòrts en direccion entad aguest camp. Es transpòrts anteriors s'auien dirigit tà Buchenwald e Mauthausen, mès a compdar de mai de 1944 e en tot seguir ordres de Berlin es transpòrts se dirigissen tara zòna d'Amborg; ac hèn moiguts per un condicionament economic-militar, eth centre urban d'Amborg, Bremen, Hannover e Braunschweig, Brunswick, an de besonh man d'òbra en un moment qu'era guèrra pren un aire critic entath Tresau Reich. Per un aute costat eth hèt qu'aguest convòi se parèsse ena gara de Wiemar, apròp deth camp de concentracion de Buchenwald, hè a pensar ena saturacion d'aguest camp coma un aute factor hijut entà dirigir-se tà Neuengamme. Son 2004 es presoèrs que partissen de Compiègne eth 21 de mai, toti òmes; ei un des transpòrts que compde damb mès presoèrs estrangèrs, enquia 17 nacionalitats, era màger part francesa, 1652 deportats, es presoèrs espanhòus èren 194. Eth motiu d'arrèst des presoèrs que compausauen aguest transpòrt ère variat. Un tèrç d'eri sigueren arrestats entre 1940 e 1942, se tractaue sustot de comunistes dera region de París e deth Nòrd Pas de Calais, internadi en Voves e dempús transferidi tà Compiègne; mès era majoria de detenguts ac sigueren en 1944, basicaments en març, en abriu e en mai, es mesi que precediren era gessuda deth convòi. En tota França es sabotatges de fabriques, de camins de hèr e es operacions des maquis contra es invasors s'auien incrementat donques era repression des fòrces alemanes tanben

s'incrementèc, era Sipo SD e era Milícia se tornèc mès activa. Damb era ajuda dera Wehrmacht e des SS se produsiren ample batudes entre era poblacion civiu, mès que mès enes regions deth Jura eth 9 d'abriu de 1944 e enes Landes eth 21 d'abriu d'aqueth an; membres dera "Union Nacionau Espanhòla" formèren part d'aguest transpòrt, membres dera Resisténcia, includit estudiants. des 2004 presoèrs d'aguest convòi 814 sigueren liberadi, moriren 838, a 163 se les da per desapareishudi e en 189 situacions se desconeish que passèc damb eri.
Eth transpòrt arribe en Neuengamme eth dia 24 pera tarde; rapidaments era majoritat de deportats son assignats tàs Kommandos satellits deth camp. Eth 26 de mai un prumèr grop compausat per 500 detenguts, 223 arribadi eth dia 24, son destinadi tà Watenstedt; un dusau grop de 700 detenguts, 429 deth convòi deth 24 de mai, son dirigidi tà Fallersleben e un tresau grop, 189 deth convòi deth 21 de mai, son transportadi tà Bremen Farge entath bastiment d'ua basa submarina. Uns auti sigueren transportadi tà d'auti Kommandos o inclús tà d'auti camps coma Sachsenhausen e Natzweiler.
Armand e Isidoro moriren en camp d'extermini. En *Monument aux Mòrti de Gabarret* figure inscrit Armand Sarriu, Sarrieu, faute Isidoro Puyol. En *Memorial de Neuengamme* figuren andús, Sarrieu e Pujol. Contactat tanben damb eth *KZ-Gedenkstatte Neuengamme*, camp de Neuengamme, an confirmat qu'es SS cremèren ua grana quantitat de documents abans qu'eth camp de Neuengamme siguesse liberat, sonque se consèrven uns pògui documents originaus qu'es presoèrs qu'èren encargadi dera sua destruccion amaguèren en lòc de cremar-les.

ARMANDO SARRIU ESPAÑA

S'eth sòn cognòm ère SARRIU se recuelh ena màger part des documents, inclús en memoriau deth camp de concentracion, coma SARRIEN o SARRIEU. Armand Sarriu auie neishut en Bausen eth dia 3 de deseme de 1921 tàs dues dera tarde. Eth dia 11 se recuelh ena acta deth libre de batialhes dera glèisa parroquiau de Sant Pèir de Bausen eth sòn batieg realizat *"sub conditione"*, formula que s'aplicaue deuant er imminent risc de mòrt deth recent neishut. Se li meteren es nòms de José < Armand> Angel e Gabriel (Se recuelh textuaumente atau ena inscripcion). Hilh de Juan Sarriu Sanglada e "Genobeba" Espanha, pagesi, naturaus e vesins de Bausen. Pair-sénhers pairaus Francisco Sarriu Medan e Francisca Sanglada Bares e mairaus Antonio Espanha Amiell e Antonia Sarriu Sanmarti, de Bausen. Sigueren es sòns pairins Angel Espanha Sarriu e Sofía Sarriu e Sarriu. Aguesta inscripcion la signe Gabriel Sambeat.
Juan Sarriu, jornalèr, auie 30 ans quan neishec Armand, lo inscriuec en registre civiu damb es nòms d'Armamd Angel; viuie damb era sua hemna Genoveva en Carrèr Sant Pèir nº 12 de Bausen, casa Juan Flores

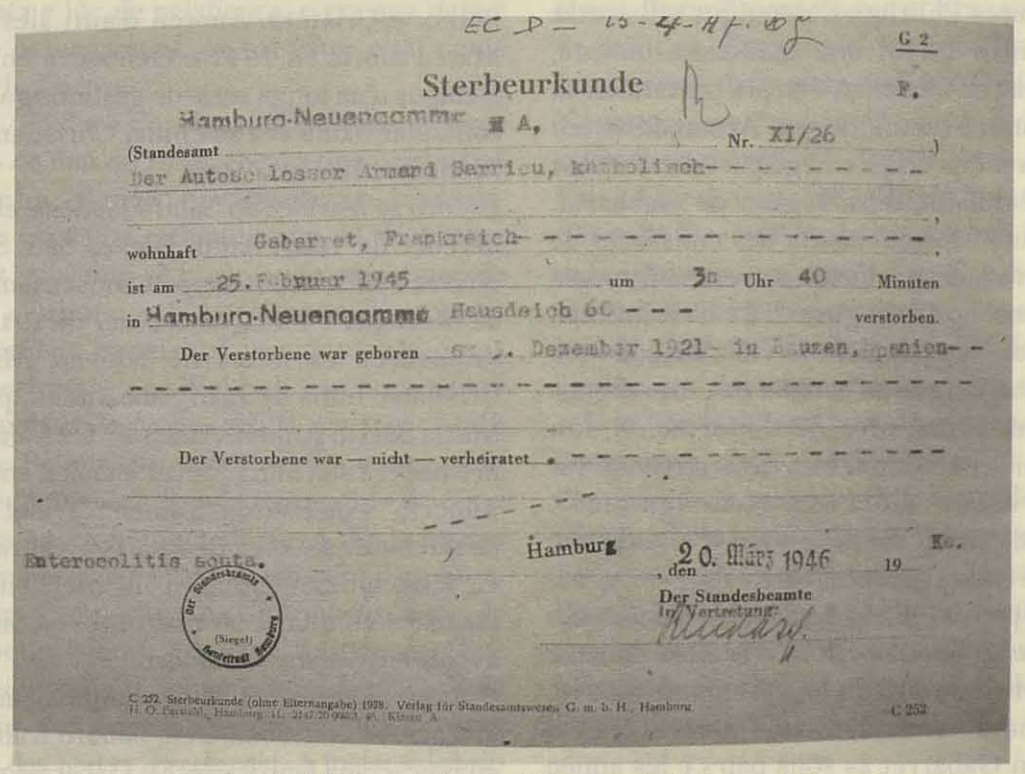
Eth matrimòni Sarriu-Espanha, de çò de Flores e Chisca de Bausen, auien agut ua auta hilha, neishuda en 1919, Aurora Camila Agneta, que moric as sies mesi de vida.
Juan Amiell e Teresa, era sua hemna, de Bausen, facilitèren eth contacte entà trobar ath familhar mès apròp d'Armand, era sua cosia Eladia Sarriu, que viu en Louchon; era ei qui informe com un joen Armand e es sòns pairs, amassa damb eth matrimòni Puyol, companhs mès non pas familha, partiren tà Gabarret a on se les aufrie era oportunitat de trabalhar; en aqueres epòques era emigracion aranesa tà França ère costum abituau. Juan, eth pair d'Armand, ère hustèr e era sua mair, Genoveva, codinèra.
De profession mecanic, siguec nacionalizat francés eth 25 de hereuèr de 1946, dempús deth sòn defuntament. Segontes er informe d'Andrè Saint Aubin, proprietari deth garatge Citroen en Gabarret, Armand Sarrieu siguec en sòn talhèr coma aprenent des deth 20 de junhsèga de 1939 e dempús coma obrèr en sòn talhèr enquiath 21 d'abriu de 1944 data dera sua detencion, en tot realizar un comportament exemplar tant en sòn trabalh coma ena sua vida privada e qu'era sua fidelitat e dedicacion ara causa francesa ère coneishuda per toti aqueri que li èren pròplèus.
Armand Sarriu auec era sua darrèra abitança coneishuda en Gabarret, a on residie damb es sòns pairs Juan e Genoveva, *"Genevieve Sarrieu*

(nòm de soltèra Espania)" e eth Sr. Jean Sarrieu, quan siguec detengut pera Gestapo; de religion catolica e profession mecanic d'automobiles. Sarriu apertiege as *FFC, Reseau Buck Hilaire,* des deth 1 de deseme de 1944, en tot trabalhar coma agent P1 e coma agent P2 a compdar deth 1 de junh de 1944, en qualitat d'encargat de missions de 3ª classa. Membre dera equipa de *"parachutagé"* dera region de Landes, ar èst dera linha de demarcacion, transpòrt e camoflatge d'armes, camoflatge de ràdio, instructor d'armament de guèrra aliada, enlaci,... En 1947 se li omològue a títol de Sous-Lieutenant, subtenent. En 1951 Philippe de Gunzbourg (aliàs Philibert o Edgar) Responsable e *Liquidateur National del Reseau* Hilaire certifique que Sarrieu entrèc a formar part deth *Reseau* en deseme de 1942 e apareish en listat deth *Reseau Hilaire* damb eth numèro 80 coma P2.

Detengut coma s'a dit ena batuda de Gabarret, era sua cosia Eladia compde com anèren a detier-lo es tropes alemanes ena sua casa, de maitiada, en tot pujar enquiara cramba a on dormie entà procedir ara sua detencion; siguec amiat tà Bordèus, prumèr tà ua casèrna e posterioraments tath *Fort du Ha* a on demorèc enquiath 6 de mai de 1944, en tot èster posterioraments trasladat tà Compiègne. Trasladat de Compiègne tath camp de concentracion de Neuengamme, a on arribèc eth 24 de mai de 1944, se li dèc eth numèro de presoèr 30162. Ena lista de deportats deth convòi I.214, citat coma SARRIEU-ESPANA, Armand, figure eth sòn numèro de matricula, era sua data e lòc de neishença, e era sua data e lòc de defuntament.

Eth 20 de junhsèga de 1944 i a ua nòta deth camp de Neuengamme a on se recuelh qu'en un paquet damb eth numèro 45 se depause un didau, de color auriòu, pas valiós e un boligraf, apertenences aguestes que son ratificades peth KZ Gedenkstatte Neuengamme e pera documentacion recebuda deth Servici Internacionau de Recèrques en Bad Arolsen, objèctes qu'auien pertenhut a Armand Sarriu. Armand Sarriu, catolic, mecanic d'automobiles, moric tàs 3.40 ores, de *"enterocolitis acuta"* en camp de Neuengamme eth dia 25 de hereuèr de 1945, en barracon 60; aguest dia moriren 21 presoèrs, d'eri sies moriren aguest dia damb eth madeish diagnostic. Es donades recebudes sòns deth camp deth KZ Gedenkstatte Neuengamme referissen en relacion ath sòn defuntament:

"La causa oficial de su muerte es "enterocolitis acuta" pero tenemos que decir que la SS a menudo elige una causa de muerte de una lista de enfermedades que pueden causar la muerte para ocultar la verdadera causa del fallecimiento."

EC D — 15-4-Hf. 05

C 2

Sterbeurkunde

F.

Hamburg-Neuengamme II A, Nr. XI/26

(Standesamt)

Der Autos Losser Armand Sarrieu, katholisch- - - - - - - - -

wohnhaft Gabarret, Frankreich- - - - - - - - - - - - - - - - -

ist am 25. Februar 1945 um 3n Uhr 40 Minuten

in Hamburg-Neuengamme Neusdeich 60 - - - verstorben.

Der Verstorbene war geboren 6[illegible]. Dezember 1921 in B[illegible]uzen, [illegible]panien- -

- -

Der Verstorbene war — nicht — verheiratet - - - - - - - - - - - - - - -

Enterocolitis acuta.

Hamburg, den 20. März 1946 19 Ke.

Der Standesbeamte
In Vertretung

(Siegel)

C 252 Sterbeurkunde (ohne Eintragabe) 1938. Verlag für Standesamtswesen, G. m. b. H., Hamburg.

C 252

Certificat de defuntament d'Armand Sarriu, expedit peth madeish camp.

Aguest hèt ac corrobore Eladia Sarriu, ath mencionar qu'un luchonés que compartic camp de concentracion damb Armand li auie comunicat qu'auie mòrt pera hame e es patiments patidi en camp de concentracion. En 1946 se li concedís era Medalha dera Resisténcia e en octobre de 1948 se concedís eth grad de Sous Lieutenant a títol postum, en tot hèr constar *Mort pour la France.* En 1946 eth Baile de Gabarret, Mr Dumergue, certifique que dempús de 1938 Jean Sarrieu auie sollicitat ua naturalizacion, mès que non podec pas corsar-se en sòn moment per motius dera guèrra. Hig eth baile qu'en tot auer en compde era aunestetat e es sentiments qu'an tostemp agut eth matrimòni Sarrieu e era activitat qu'an agut ena Resisténcia pera activitat deth sòn hilh Armand Sarrieu membre dera Resisténcia era decision deth Sr. Ministre non pòt pas èster ua auta que favorabla ara familha Sarrieu. En 1946 eth pair d'Armand sollicite qu'ena acta de defuntament deth sòn hilh s'inscriue *Mort pour la France* coma membre des FFI, damb activitat en Reseau Hilaire, en tot dar eth nòm deth cap des FFI Cantal Gabriel, capitan FFI.

Cantal Gabriel, Chevalier dera Legion d'Honneur, Cap dera Resisténcia enes Landes, Conselhèr Generau, President Departamental des Deputes Politiques, detengut ath costat de Sarriu e Puyol ena madeisha batuda, empresoat en Burdeus e deportat tanben tà Neuengamme certifique que "Armand Sarrieu ère jos es mèns ordes e hège part dera equipa de paracaidisme dera region de Gabarret. S'aucupaue especiuaments des emissores de ràdio e era sua aportacion ara causa francesa ei inestimabla. Detengut eth 21 d'abriu coma jo madeish dempús dera terribla batuda dera mia region a agut ua actitud des mès dignes e es sòns camarades de deportacion son testimòni dera rectitud qu'a tostemp conservat enquiara sua mòrt en Neuengamme". Eth 17 de març de 1952 s'emet er informe favorable entara obtencion deth *Titre de Deportè Resistant* peth *Ministère* des *Anciens Combattants et Victimes de Guerre* e eth 27 d'octobre de 1952 se li notifique ath pair d'Armand Sarriu. Era cosia d'Armand, Eladia Sarriu, anèc a cercar en Gabarret as sòns pairs e les amièc damb era tà Louchon, a on moriren, non aueren pas mès hilhs, non demorèc arrés dera sua familha en França. A Eladia se li a pogut comunicar era existéncia en ITS de Bad Arolsen des efèctes personaus deth sòn cosin Armand.
En pòble de Gabarret, en *Monument aux Morts* se tròbe inscrit eth nòm d'Armand Sarriu (Sarrieu)

ISIDORO PUYOL BENOSA

Isidoro Puyol, enregistrat ena majoritat de documents coma Pujol, non pas coma Puyol, neishec en Bausen eth dia 18 d'octobre de 1910, tàs onze dera net, coma se recuelh ena sua acta de batialhes ena glèisa parroquiau de Sant Pèir de Bausen, que signe Joaquim Tellosa. Se cristianèc damb es nòms d'Isidro, non pas Isidoro, Juan e Evaristo. Hilh de Matèu Puyol e de Generosa Benosa. Pair-sénhers pairaus Juan Puyol e Isabel Amiell de Bausen, e mairaus Juan Benosa de Bausen e Isabel Daunes de Tredòs. Sigueren es sòns pairins Antonio Puyol e Isabel Amiell.

Matèu, eth sòn pair, ère pagés, e auie 30 ans quan neishec Isidoro; era sua mair Generosa auie 26 ans. Èren de çò de Betrix e s'auien maridat en Bausen en junhsèga de 1904, çò de Betrix e Cristeta. Aueren d'auti sies hilhs. Matèu moric en 1947 e Genoveva en 1952. Dempús d'ua longa serie de gestions s'a pogut contactar damb era sua hilha Christianne, en Mont de Marsan.
Isidoro se maridèc en Saint Gaudens, eth 7 de hereuèr de 1941, damb Nieves Sabi Sarriu. Nieves auie neishut tanben en Bausen, de çò de Mores, eth dia 12 de hereuèr de 1912, se li imposèren es nòms de Nieves, María e Cristiana, hilha de Juan Sabi Amiell, pagés e Maria Sarriu Amiell. Auien 23 e 21 ans quan neishec era sua hilha Nieves e viuien en carrèr Major nº 4 de Bausen. S'auien maridat eth 25 de seteme de 1909 en Bausen. Nieves trabalhèc en Hòs, en Louchon, en un otèl, en Saint Gaudens, en tot cuedar mainatges en casa d'un avocat e coneishec a Isidoro.
Amassa partiren, damb era familha Sarriu, tà Gabarret a on trabalhèren, Isidoro trabalhaue en bòsc, coma lenhataire. En Gabarret neishec

era sua unica hilha Christianne. E aquiu siguec a on se enrotlèren, Armand e Isidoro, ena Resisténcia enquiara sua detencion. Isidoro referís era sua veuda que neishec eth 17 d'octobre, en Bossens, Espagne, trabalhe de lenhataire, de nacionalitat espanhòla, auie ua hilha Christiane Pujol neishuda eth 12 de seteme de 1943.

Apertiege as *FFC AS* deth 15 de hereuèr de 1943 enquiath 21 d'abriu de 1944, s'aucupaue dera vigilància deth terren de queiguda des paracaigudes e de missions de seguretat. En 1952 eth generau de division Jousse certifique que Pujol, Isidore Jean, a servit enes FFI ena *Armee Secrete* A.S. *Groupe Hitos* des deth 15 de hereuèr de 1943 ath 21 d'abriu de 1944, quan siguec detengut. Leonce Dussarrat, responsable des grops AS Buckmaster des Landes certifique qu'Isidoro Pujol formèc part dera Seccion AS des de hereuèr de 1943, en tot èster detengut pes sues activitats ena Resisténcia. Era detencion s'amièc a tèrme eth 21 d'abriu de 1944 en Gabarret pera Gestapo, eth madeish dia dera detencion de Sarriu.

Amiat tath Fort du Ha en Bordeaux enquiath 10 de mai de 1944 e trasladat tà Compiegne eth 12 de mai enquiath 21 de mai de 1944 quan ei deportat.

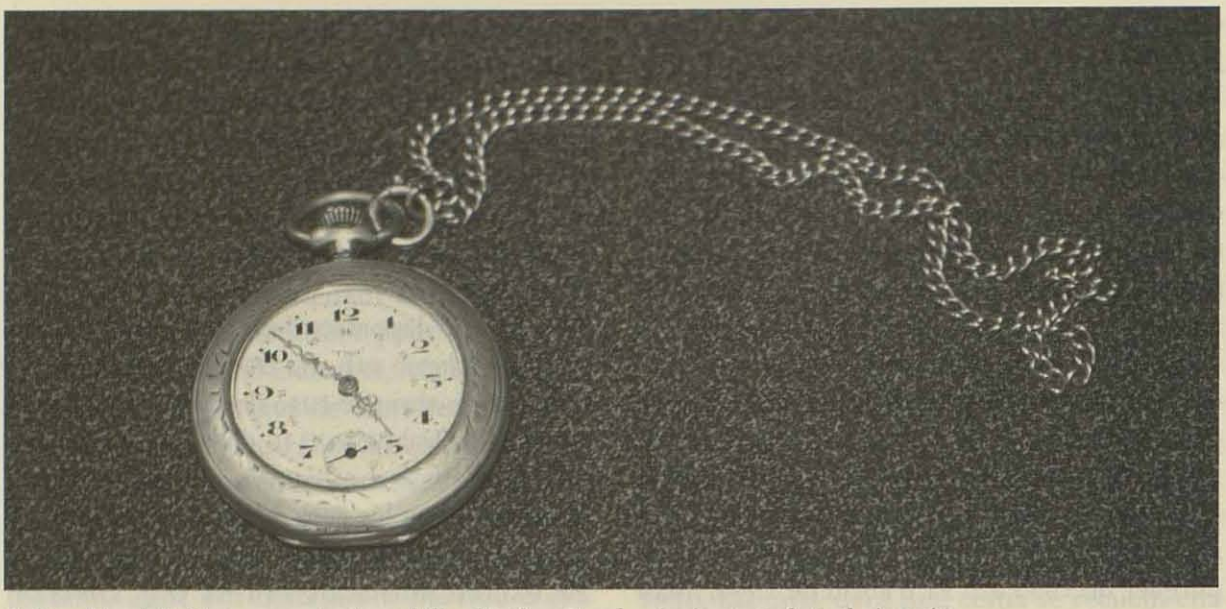
Ena lista de deportats deth convòi numèro I.214 figure eth sòn numèro de matricula, era sua data e lòc de neishença, e era sua data e lòc de defuntament, en tot èster citat coma PUJOL, Isidore.

Isidro / Isidoro Puyol arribe en Neuengamme eth 24 de mai de 1944, encara que neishut en Espanha s'auie nacionalizat francés. Siguec trasladat tath subcamp de Wobbelin, aguest subcamp se creèc quan en seteme de 1944 s'inicièc eth bastiment d'un petit campament coneishut iniciaments coma "Reiherhost", en Wobbelin, a uns dotze quilomètres de Ludwigslust e a trenta tath sud de Schewerin, en Mecklembourg. Eth prumèr transpòrt de presoèrs arribèc en camp eth dia 12 de hereuèr de 1945. Es presoèrs sigueren utilizadi entath bastiment d'un camp mès gran, ère eth camp de concentracion de Wobbelin, damb era finalitat de recéber presoèrs de d'auti camps; ara fin de març i auie en camp 648 presoèrs, segontes informe deth mètge des SS Dr. Trzebinski. A mejans d'abriu nombrosi mejans de transpòrt damb mès de quate mil presoèrs arribèren en aguest camp procedents des camps satellits de Neuengamme e deth camp de Ravensbruck. Eth 1 de mai i auec un assag de transportar as presoèrs de Wobbelin enquia Lubeck, mès eth bombardament des camins de hèr e des pistes ac empediren.

Mès de 500 deportats deth convòi que gessec de Compiègne eth dia 21 de mai sigueren evacuadi en abriu de 1945 des desparièrs camps satellits a Wobbelin, 110 d'eri moriren entre eth 10 d'abriu e eth 2 de mai d'aguest an. Segontes paraules deth *Memorial Wobbelin* ère un camp de extermini finau.

Er exèrcit american, era 82 O.S. Division Aerotransportada liberèc eth camp eth 2 de mai de 1945, mil presoèrs auien mòrt de hame e de heired. Sigueren enterradi en Ludwigslust, en Schwerin e en Hagenow pera poblacion alemana. 36 deportats sigueren ingressats, ar èster liberat eth camp, en espitau american de Ludwigslust, d'eri moriren 35 pr'amor deth sòn precari estat de salut. Eth numèro de mòrti enes setmanes prealables ara desliurança mòstre es condicions extrèmes de vida as que sigueren sometudi aguesti deportats. Puyol moric en aguest camp satellit de Wobbelin en abriu era maitiada deth 21/22 d'abriu der an 1945 tàs 4:20, just uns dies abans d'èster liberat eth camp. Era causa oficiau de mòrt ei "*Phlegmone*", en tot higer-se ena informacion deth camp deth KZ Gedenkstatte Neuengamme "cau èster suenhat damb era causa dera mòrt."

Eth 15 de noveme de 1955 se li autrege eth *Titre de Deportè Resistant.* Gabriel Cantal, detengut amassa tamb Puyol e Sarriu en Gabarret e tanben deportat tà Neuengamme hec de tutor de Christianne, hilha de Puyol e ajudèc ara sua mair, Nieves, que se trobèc soleta, en Gabarret, veuda e sense recorsi economics entà poder tornar tà Bausen. Dempús dera guèrra eth Centre de ITS de Bad Arolsen recuperèc un relòtge de pòcha damb ua cadea qu'auien apartenhut a Isidro Puyol. Aguest relòtge a podut recuperar-lo Christienne en an 2012, dempús d'èster informada dera sua existéncia en Bad-Arolsen, qu'era desconeishie.

Relòtge Puyol: Relòtge que recuperèc era hilha d'Isidoro Puyol, qu'auie apertenhut ath sòn pair

Era sua veuda Nieves Sabi moric en Mont de Marsan en abriu de 2010, auie 98 ans.

SACHSENHAUSEN

FRANCISCO CUNY PINOS

Eth camp de concentracion de Sachsenhausen se trobaue a 35 quilomètres de Berlin. Comencèc a foncionar eth 12 de junhsèga de 1936, ath transferir 50 presoèrs deth camp de Esterwegen ad aguest nau camp; en ua prumèra fasa siguec destinat a presoèrs politics, mès a compdar de 1938 anèren arribant judius, polacs en 1940 e militars sovietics a compdar de 1941, en tot convertir-se en un centre de formacion entàs tropes SS que posterioraments serien destinades tà d'auti camps. Non siguec pas concebut en un principi coma un camp d'extermini, maugrat açò eth bastiment en 1943 d'ua camèra de gas e es horns crematòris peth comandant deth camp Anton Kaindl facilitèren es mejans entath extermini en aguest camp. Presidic era entrada deth camp, coma succedie en d'auti centres de reclusion, eth infame lèma *"Arbeit Macht Frei"*, *"el trabajo os hará libres"*.

D'aguest camp depenien d'auti 60 subcamps, establidi ena region de Berlin, especializadi en bastiment d'armament entà BMW e avions Heinkel, usadi pes fòrces aerianes alemanes, era Luftwaffe.

Apròp de 200.000 persones passèren per aguest camp entre 1936 e 1945, 30000 trobèren ací era mòrt, victimes d'agotament, malauties, tortures, penjaments, fusilhades, o inclús d'experiments medicaus, sense includir as milèrs de presoèrs de guèrra qu'èren sistematicaments fusilhats sonque arribar, principaments presoèrs de guèrra russa. Era majoritat d'espanhòus deportats tà Sachsenhausen arribèren en 1943 procedenti de França, a on sigueren liuradi peth govèrn de Vichy ar ocupant nazi.

En aguest camp tanben i auie hemnes deportades, mès de 2000 segontes es archius des SS, custodiades per personau femenin d'aguesta organizacion, es Aufseherin. Eth perimètre deth camp, damb forma de triangle eqüilaterau, tancaue ua paret de pèira de 3 mètres de nautor, entornejat pera sua part interiora per ua civièra electrificada; patrolhat per guàrdies e gossets es possibilitats de húger èren nulles.

Damb er auanç der *Ejército Rojo* ena primauera de 1945 Sachsenhausen se preparèc entara evacuacion pes tropes nazis; eth 20 d'abriu d'aqueth an es SS ordenèren a 33000 presoèrs ua marcha forçada tath nòrdèst; fòrça non suberviueren pas, es que quègen èren fusilhats. Eth 22 d'abriu de 1945 eth camp, que demorauen en eth 3000 presoèrs, entre eri 1400 hemnes, siguec liberat per *Ejército Rojo*. Ar èster liberat eth camp passèc a èster destinat ath camp de concentracion des sovietics, tengut

entà represalhar tant as civius, antics collaboradors des alemans, coma as foncionari o militars deth govèrn nazi.
En aguest camp s'amièc a tèrme ua des màgers falsificacions de sòs dera istòria; damb man d'òbra judiva, 140 judius, suenhadament seleccionadi de d'auti camps, fotografs, diboishants, numismatics, caligrafs sigueren amiadi tà Sachsenhausen entà participar ena operacion Kruger o Bernhard, nòm deth coronèl des SS, Bernhard Kruger, que s'encarguèc deth plan per orde dirècta de Heydrich, dusau de Himmler. Se tractaue de lançar en mercat bilhets falsificats entà en un prumèr pas finançar es activitats dera Gestapo e en un dusau pas hèr mau ben era economia anglesa en tot provocar ua inflacion. S'arribèren a fabricar 400.000 liures esterlines ath mes; de falsificar liures passèren a falsificar dolars, s'aguesti ja non sigueren introdusidi en mercat deuant er evident en·honsament dera Alemania nazi.
Es judius sigueren trasladadi enes Aups Soïssi en 1945, entà seguir en tot produsir falsificacions, mès deuant er auanç aliat es installacions sigueren destruïdes pes pròpris nazis, es premses, cunhs e planches se lancèren en lac Toplitz, en tot èster trasladadi es judius tath camp de Ebensee, en Àustria, a on sigueren liberadi per orde dirècta de Kruger, que hugec tà Soïssa en tot portar eth ua grana quantitat de sòs falsificat.
Francisco Cuny siguec deportat tad aguest camp de Sachsenhausen.

FRANCISCO CUNY PINOS

Ena basa de donades des Victimes e represalhats dera Guèrra Civiu PARES, deth Ministèri de Cultura, apareish mencionat Francisco "Cuni", non i ges eth pòble de neishença, era unica donada qu'apòrte Benito Bermejo, creador dera basa de donades, ei era sua origina ena "Val de Aran", origina ara que seguís ua d'interrogacion "?", arren ditz deth camp a on siguec deportat ne apòrte mès donades. Entà poder obtier quauqua donada mès s'a recorrut a dues hònts, era prumèra d'eres ath madeish Benito Bermejo, s'artenhec contactar damb eth, en tot aportar era valiosa informacion qu'era basa de donades deth sòn trabalh ère anterior a 2006 e qu'era hònt d'a on proviege era informacion de Francisco Cuny ère eth testimòni de Jose Carabasa Marsol, deportat tà Sachsenhausen eth 24 de gèr de 1943, a on coïncidic damb Francisco Cuny, mercés ad aguesta informacion se coneishec eth camp ath que siguec deportat, Sachsenhausen.
Era següenta hònt d'informacion ei er Archiu de Caen, qu'a diferéncia de d'auti deportats apòrte non un expedient de sollicitud de *Titre Deporte Resistant* senon en ues huelhes desgatjades.
Era tresau hònt d'informacion la proporcionèc era sua familha, es sòns nebots, Paquita Cuny especiuaments; eth cognòm Cuny se tròbe fòrça localizat topograficament ena Val d'Aran, en Naut Aran e especiuaments en municipi de Betren, en tot poder confirmar que Francisco Cuny auie neishut en aguesta poblacion, en tot húger tà Louchon pendent era Guèrra Civiu e en tot morir possiblaments en Bordeaux, extrèm aguest pas confirmat per Ajuntament de Bordeaux.
En tot cercar en Archiu dera parròquia de Vielha, a on se sauve eth Libre de Batialhes de Betren se localizèc era acta deth sòn batieg, Francisco Cuny neishec en Betren eth dia 13 de mai de 1920 tàs ueit deth maitin, en çò de Farre. Eth dia 22 s'inscriu era sua acta de batieg ena glèisa parroquiau de Sant Sernilh de Betren. Se li meteren es nòms de Francisco José Isidro, hilh de Joaquín Cuny e de Trinidad Pinos de Betren. Pair-sénhers pairaus Francisco Cuny, de Casau, que viu e Rosa Sole, defunta, de Betren e mairaus Francisco Pinos de Betren e Magdalena Laforga de Casarilh, vesins andús de Betren. Sigueren es sòns pairins Francisco Pinos, maridat e Francisca Pinos, soltèra, de Betren. Aguesta inscripcion la signe Mossen Manuel Tròbe. Libre de Batialhes de Betren.
Francisco Cuny formèc part, amassa damb eth sòn pair Joaquin Cuny Solé, deth *Comité Revolucionario de Escunhau*, poblacion apròp de Betren, pendent eth periòde 1936-1939, en Betren non i auie un *Comité* constituït. Eth sòn nòm apareish en procès que s'amièc a tèrme en 1941, procès coneishut damb eth nòm de "Causa Generau", en expedient 49 dera caisha 1467, relatiu ath pòble d'Escunhau

Francisco ei mencionat damb eth hijut *"huido a França"*, auie 16 ans quan s'integrèc en *Comité* e 18 ans quan li calec húger tà França pera sua ideologia. Mercés ath testimòni orau des sòns nebots, se sap que hugec tà Luchon, a on demorèc uns ans, damb esporadiques escapades clandestines nocturnes entà poder visitar ara sua familha en Aran. En aguesta poblacion francesa siguec detengut Francisco Cuny pera Gestapo, possiblaments pera sua ideologia politica, contrària ath regim de Vichy. Coma s'a mencionat anterioraments es detenguts abans dera sua deportacion èren recludidi en camp de Compiègne, en tot supausar aguesta circonstància entà Francisco Cuny e en tot conéisher eth camp de destinacion, calie repassar es listes des convòis que partiren de Compiègne tà Sachsenshausen, publicades ena basa de donades dera *Fundation pour la Memoire de la Deportation*; en tot revisar es listats des trens que gesseren damb presoèrs damb origina Compiègne e destinacion Sachsenhausen, s'an localizat tres convòis, toti en an 1943, eth prumèr gessec eth dia 24 de gèr (I.74), eth dusau ac hec eth dia 28 d'abriu (I.95) e eth tresau eth dia 8 de mai (I.100). En transpòrt deth dia 28 d'abriu de 1943, transpòrt numèro I.95, eth dusau que gessec de Compiègne tà Sachsenhausen, apareish eth sòn nòm, Cuny "François", tanben eth sòn numèro de matricula, 65515, damb nacionalitat francesa en tot mencionar-se que siguec liberat. Atau coma en d'auti deportats se cite eth sòn lòc e data de neishença, en cas de Cuny non apareishen pas mès donades en aguest listat deth convòi I.95.

Aguest transpòrt I.95 lo formauen 918 òmes e 219 hemnes; es òmes sigueren amiadi tà Sachsenhausen e es hemnes tà Ravensbruck. Format per presoèrs de nau nacionalitats, es francesi èren 1085 deportats, es espanhòus sonque tres. A Francisco Cuny se li cite en transpòrt damb nacionalitat francesa. De toti es deportats 811 sigueren liberadi, 215 moriren, 61 se les momente coma desapareishudi, 5 s'evadiren e en 45 d'eri se desconeish era sua situacion.
En aguest convòi apareishen dus presoèrs enes que se hè constar qu'eth sòn lòc de neishença ei Louchon, un ei Louis Sales, numèro de deportat 65542, neishut eth 23 de junhsèga de 1921 e que siguec enviat dempús tà Dachau, en tot èster liberat e un aute ei Jean Reboul, numèro de deportat 65544, neishut eth 18 de deseme de 1910 e que siguec trasladat tà Heinkel, eth mès important des camps satellits de Sachsenhausen, a on se bastien es avions Heinkel, e que tanben siguec liberat. Eth motiu de citar-les en relacion a Francisco Cuny ei qu'ad aguest lo detengueren en Louchon, poderie tractar-se d'un edart e que cap d'aguesti presoèrs auesse coneishut abans a Cuny o dilhèu siguec detengut amassa.
Se contactèc posterioraments damb eth camp entà requectar informacion d'aguest deportat, damb es Archius deth *Gedenkstaette-Sachsenhausen*, en tot respóner que non auien donades de Francisco Cuny en practicaments toti es documents, en tot includir er ensenhador de donades des detenguts, e lèu toti es archius sigueren destruïdi pes SS ena primauera de 1945, abans dera liberarion deth camp e qu'es pògui archius, incomplèti, que non sigueren pas destruïdi pes SS se conservauen enes archius dera Federacion Russa, e que maugrat que s'auie tractat d'elaborar un fichèr a compdar d'aguesti archius incomplèti, a estat deth tot impossible establir es nòms des mès de 200000 detenguts en camp de concentracion de Sachsenhausen. Er Archiu de camp remetie ath *International Tracing Service de Bad Arolsen* entà endonviar s'aquiu conservauen quauqua referéncia de Francisco Cuny.

Son pògues es donades obtengudes d'aguest deportat en relacion ara sua estança en Sachsenshausen, er unenc document oficiau, remetut peth *International Tracing Service*, hè referéncia as resultats des pròves de laboratòri realizat as presoèrs d'aguest camp, entre eth 3 d'agost de 1943 e eth 25 de seteme d'aguest an; a Francisco Cuny se li hec ua extraccion de sang entà determinar es resultats dera pròva de Weil-Felix (recèrca de Rickettsia), Widal Ty (determinacion de Salmonella Tiphy) e Disenteria. Tot semble indicar qu'entre aguestes dates Cuny se trobaue ena enfermeria, non i a mès donades sues en aguesti Archius. Pes testimònis que seguissen de contunh se coneish que trabalhèc ena codina deth camp.

Cuny en Sachenshaussen.: Francisco Cuny en Sachsenhausen. Fotografia apareishuda ena publicacion de Pons Prades, Eduardo "El holocausto de los republicanos españoles". Francisco Cuny ei senhalat tamb eth numèro 3.

Maugrat era sobrietat de donades en relacion a Francisco Cuny ei er unic deportat aranés deth que se n'a testimòni grafic e referéncies oraus de d'auti deportats en madeish camp de concentracion, totes eres rebatudes ena publicacion de Pons Prades, Eduardo *"El holocausto de los republicanos españoles"*; en ua fotografia qu'apareish en aguest libre, en tot constar en pè de fòto *"Supervivientes españoles del campo de Sachsenhausen"*, se nomenten a Francisco "Cuni", a José Carabasa e a Bernat García, en tot identificar a cadun d'eri damb un numèro e en tot hèr constar que *"falta Francisco Long Cavalièr"*; aguesta madeisha fotografia se reprodusís en trabalh deth madeish autor , *"Republicanos en los campos de exterminio nazis"*. I a dus testimònis oraus en libre mencionat:

Testimòni de Bernat García: *"La solidaridad entre los españoles.....fue ejemplar. Pero quiero destacar a uno de ellos: al catalán Carabasa que hacía de cocinero.....Era de Clariana, un pueblecito leridano cercano a la Seo de Urgel. Tenía de ayudante en la cocina a Camì, un chico de 18 años que fue el más joven resistente español detenido en Francia y encerrado en Sachsenhausen. A los dos los tienes en la foto que te mando."*

Bernat García hège referéncia, ath citar a "Camì" en realitat a Francisco Cuny.

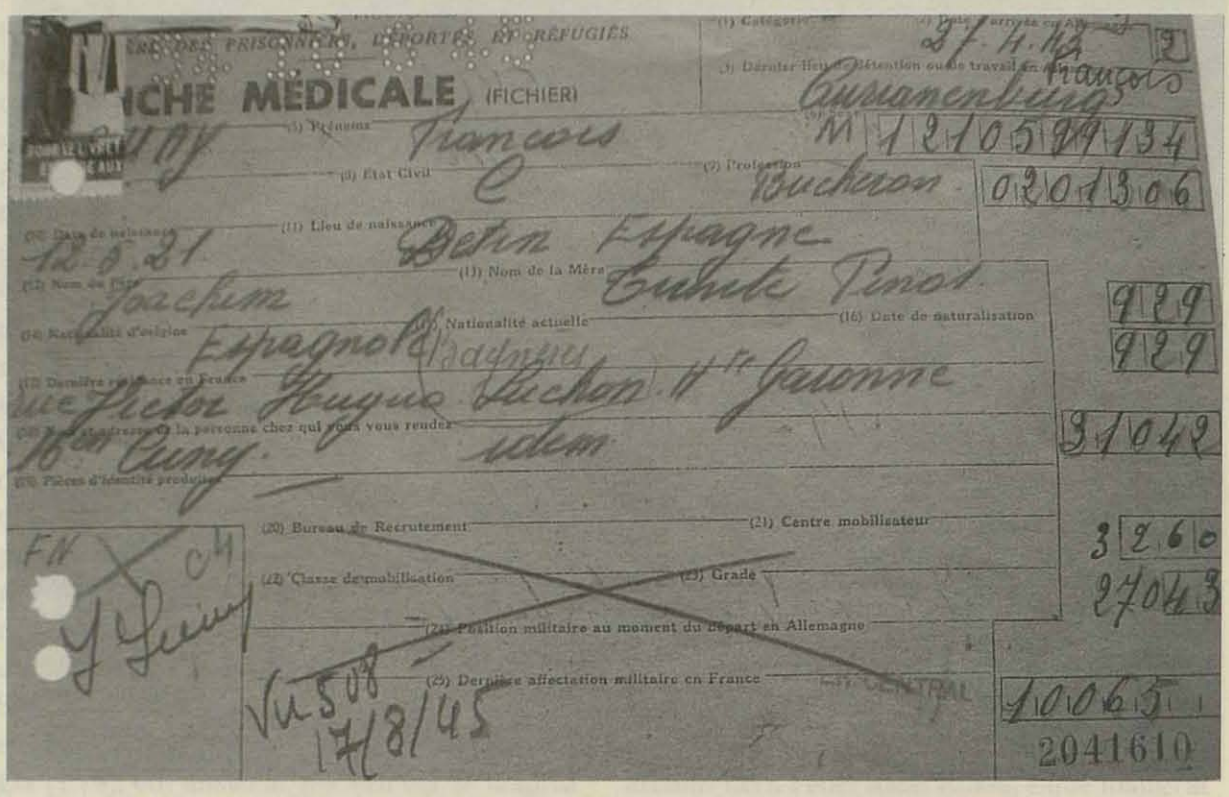
Testimòni de José Carabasa: *"Nosotros en la cocina teníamos como enlace de la organización clandestina española a un muchacho oriundo del Valle de Aran, Francisco Cuni"*.

Francisco Cuny suberviuec a Sachsenshaussen. Era sua joenessa e eth sòn trabalh ena codina deueren contribuïr ad aguesta subervivença. Compartic destinacion en aguest camp de deportats damb qui siguec President deth Govèrn ena Dusau Republica 1936-1937, era istorica dirigenta deth *Partido Socialista Obrero Español* e dera *Unión General de Trabajadores*, Francisco Largo Caballero.

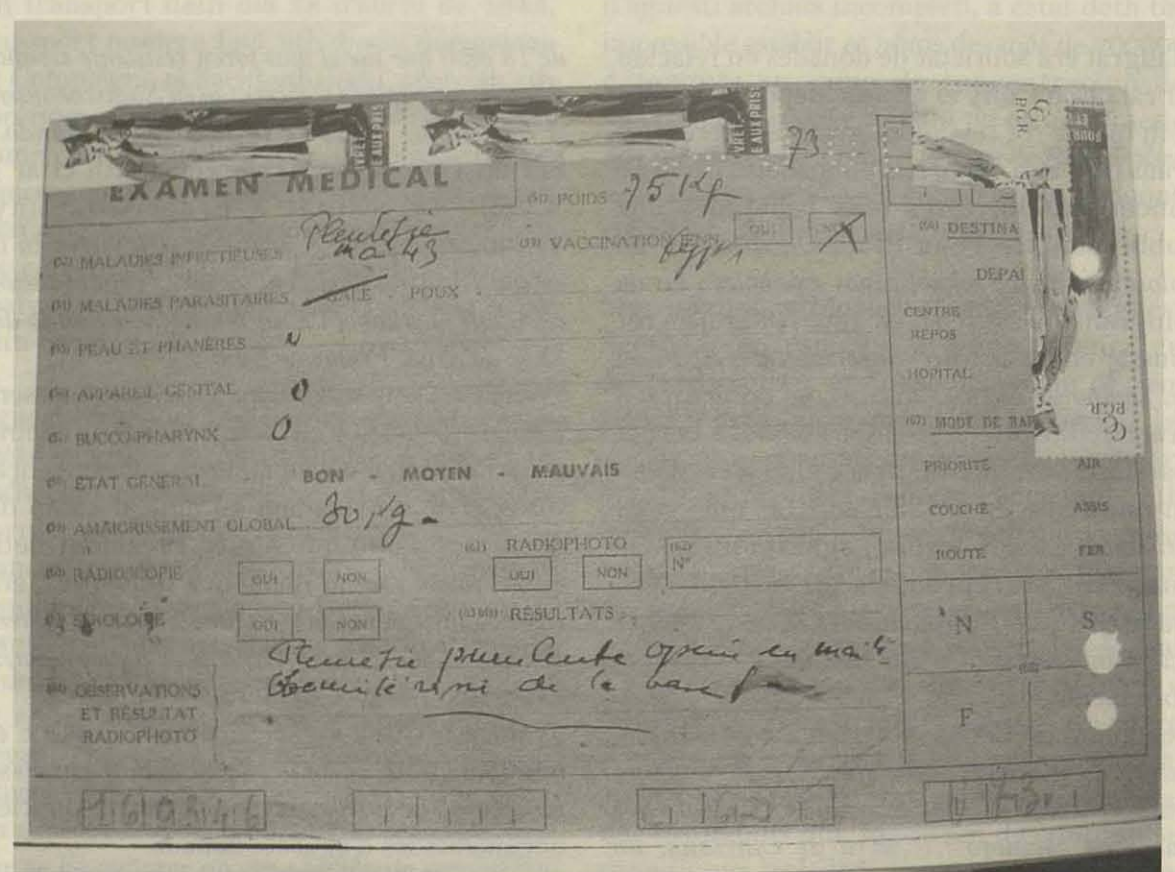
Francisco Cuny siguec liberat en 1945 e ei possible qu'eth rèste dera sua vida la passèsse ena region de Bordeaux, se ben non i a notícies documentades d'aguesta donada.

Ar èster liberat se li daurís ua *Fiche Medicale* a on se hè constar que Francisco Cuny arribèc

en Alemania eth 27 d'abriu de 1943, qu'eth darrèr lòc de trabalh en Alemania ei Orianenbrg, poblacion a on se plaçaue Sachenshausen, soltèr, de profession lenhaire, neishut eth 12 de mai de 1921 en Betin, hilh de Joaquín e Trinidad.

Ficha medica realizada a Francisco Cuny en èster liberat. Deuant

Ficha medica realizada a Francisco Cuny en èster liberat. Revèrs

Darrèra residéncia en França: Rue Victor Hugo de Luchon. Nòm e adreça dera persona *chez qui vous rendez: Mm o Mr ? Cuny en idem dirección.* Pesaue 75 kgs e de nautor 1,73, auie perdut 30 kgrs. Pleurèsi en 1943. Se li hè ua Rx e s'aprècie ua pleurèsi purulenta, damb "*Obscurité*" dera basa paumonar. Pòrte dues dates 16 de març de 1946 e 18 agost 1945. Francisco Cuny siguec liberat en 1945 e ei possible qu'era rèsta dera sua vida la passèsse ena region de Bordeaux, non i a notícies documentades d'aguesta donada; tanpòc i a documents que mencionen eth sòn pas per Louchon, en Ajuntament d'aguesta poblacion, consultadi era relacion de censi nominaus des ans 1936 e 1946 non i figure cap Cuny, n'en Luchon ne tanpòc ena rue Victor Hugo.

DOCUMENTACION DE FRANCISCO BUSQUET:

- Base de datos del Portal de Archivos Españoles (PARES) del Ministerio de Cultura
- www.bddm.or: Relación de deportados en el transporte Toulouse-Buchenwal 31 julio 1944
- Gedenkstatten Buchenwald und Mittelbau-Dora
- Archivos de Agen, signatura 2260 W 10, 1W 669
- International Tracing Services. Bad-Arolsen (Germany)
- Bureau des archives des victimes des conflicts contemporains de Caen
- Libro de Bautismos de Mont

DOCUMENTACION DE MANUEL SACAU:

- Base de datos del Portal de Archivos Españoles (PARES) del Ministerio de Cultura
- Libro de Bautismos de Canejan
- www.bddm.or: Relación de deportados en el transporte Compiègne-Buchenwald 17 enero 1944
- Gedenkstatten Buchenwald und Mittelbau-Dora
- International Tracing Services. Bad-Arolsen (Germany)
- Mairie de Fos
- Bureau des archives des victimes des conflicts contemporains de Caen
- Service Historique de l'Armèe de Terre. Chateau de Vincennes. Paris.

DOCUMENTACION DE JOAQUIN TERSA:

- Base de datos del Portal de Archivos Españoles (PARES) del Ministerio de Cultura
- Archivos Municipales de Figeac
- www.bddm.or: Relación de deportados en el transporte Compiègne-Dachau 18 junio 1944.
- Gedenkstatten Dachau: Signatura ITS 114/ 217 y ITS 143/259
- International Tracing Services. Bad-Arolsen (Germany)
- Bureau des archives des victimes des conflicts contemporains de Caen
- Service Historique de l'Armèe de Terre. Chateau de Vincennes. Paris.

DOCUMENTACION D'ENRIQUE TORRES:

- Base de datos del Portal de Archivos Españoles (PARES) del Ministerio de Cultura
- Libro de Bautismos de Canejan
- www.bddm.or, Relación de deportados en el transporte Compiègne-Dachau 18 junio 1944.
- www.bteysses.free.fr Relación de deportados del batallon de Eysses.
- Gedenkstatten Dachau
- Testimonio oral de su familia
- Documentos conservados por su familia
- International Tracing Services. Bad-Arolsen (Germany)
- Bureau des archives des victimes des conflicts contemporains de Caen
- Service Historique de l'Armèe de Terre. Chateau de Vincennes. Paris.

DOCUMENTACION D'ARMANDO SARRIU:

- Base de datos del Portal de Archivos Españoles (PARES) del Ministerio de Cultura
- Libro de Bautismos de Bausen
- www.bddm.or: Relación de deportados en el transporte Compiègne-Neuengamme 21 mayo 1944
- Amicale de Neuengamme et ses Komandos
- KZ Gedenkstatte Neuengamme
- Testimonio oral de su familia
- International Tracing Services. Bad-Arolsen (Germany)
- Bureau des archives des victimes des conflicts contemporains de Caen
- Service Historique de l'Armèe de Terre. Chateau de Vincennes. Paris.

DOCUMENTACION D'ISIDRO PUYOL:

- Base de datos del Portal de Archivos Españoles (PARES) del Ministerio de Cultura
- Libro de Bautismos de Bausen
- www.bddm.or: Relación de deportados en el transporte Compiègne-Neuengamme 21 mayo 1944
- Amicale de Neuengamme et ses Komandos
- Testimonio oral de su familia
- International Tracing Services. Bad-Arolsen (Germany)
- Bureau des archives des victimes des conflicts contemporains de Caen

DOCUMENTACION DE FRANCISCO CUNY:

- Base de datos del Portal de Archivos Españoles (PARES) del Ministerio de Cultura.
- Libro de Bautismos de Betren
- www.bddm.or : Relación de deportados en en el transporte Campiegne- Sachenhausen 28 avril 1943
- Gedenkstatten-Sachsenhausen: Carecen de documentacion.
- International Tracing Services. Bad-Arolsen (Germany)
- PONS PRADES, Eduardo. El holocausto de los republicanos españoles. Belaqua de Ediciones y Publicaciones. Barcelona 2005.
- Testimonio oral de su familia.
- Bureau des archives des victimes des conflicts contemporains de Caen

HÒNTS DOCUMENTAUS

ARCHIUS

- International Tracing Services. Bad-Arolsen (Germany)
- Archives Départementales. Nada en Vernet
- Ministère de la Dèfense. Bureau des Archives des Victimes des Conflits. Contemporains. Caen.
- Gedenkstatten-Sachsenhausen
- Comité International Sachsenhausen
- Service de l'Etat Civil et des Archives. Mairie de Louchon.
- KZ Gedenkstatte Neuengamme
- Gedenkstaette-Flossenbuerg
- Memorial de Neuengamme.
- Archives Ville d'Agen
- Mairie de Fos
- Gedenkstatten Buchenwald und Mittelbau-Dora
- Buchenwald Memorial Archives.
- Archivos del Estado. Hamburgo.
- Mairie de Bordeaux

- Archives municipales. Figeac
- Pierre Robin
- Marie José y Danièle Lo Rè
- Gedenkstatten Dachau
- Archives Départementales Lot-et-Garonne.
- Archives Départementales de l'Ariège
- Service Historique de l'Armèe de Terre. Chateau de Vincennes. Paris.
- Memorial de Compiègne.
- PARES, base de datos de Víctimas y Represaliados de la Guerra Civil. Ministerio de Cultura. Autor: Benito Bermejo.
- Archive Municipal. Ville d'Agen.

LISTAS DE CONVÒIS CONSULTATS

-Tren de Bordeaux a Ravensbruck-Mathausen, 9-08-1944, 656 deportats.
-Tren hacia Aurigny 1942-1944, 158 deportats.
-Tren de Besançon, 02-09-1944, 61 deportats.
-Tren de París, 15-08-1944, 2197 deportats.
-Tren de Belfort, 05-09-1944, 181 deportats.
-Tren de Belfort, 03-10-1944, 60 deportats.
-Tren de Toulouse, 31-07-1944, 1191 deportats.
-Tren de Bordeaux a Dachau, 28-06-1944, 317 deportats.
-Tren de Compiègne a Dachau, 02-07-1944, 2152 deportats.
-Tren de Compiègne a Dachau, 18-06-1944, 2143 deportats.
-Tren de Compiègne a Sachenhausen, 24-01-1943, 1756 deportats.
-Tren de Compiègne a Sachenhausen, 08-05-1943, 944 deportats.
-Tren de Compiègne a Sachenhausen, 28-04-1943, 1237 deportats.
-Tren de Compiègne a Mauthausen, 22-03-1944, 1218 deportats.
-Tren de Compiègne a Mauthausen, 16-04-1943, 994 deportats.
-Tren de Compiègne a Mauthausen, 06-04-1944, 1489 deportats.
-Tren de Compiègne a Mauthausen, 20-04-1943, 997 deportats.
-Tren de Compiègne a Buchenwald, 16-09-1943, 941 deportats.
-Tren de Compiègne a Buchenwald, 14-12-1943, 934 deportats.
-Tren de Compiègne a Buchenwald, 28-10-1943, 935 deportats.
-Tren de Compiègne a Buchenwald, 17-08-1944, 1255 deportats.
-Tren de Compiègne a Buchenwald, 22-06-1943, 999 deportats.
-Tren de Compiègne a Buchenwald, 02-09-1943, 947 deportats.
-Tren de Compiègne a Buchenwald, 17-01-1944, 1944 deportats.
-Tren de Compiègne a Auschwitz, 27-04-1944, 1652 deportats.
-Tren de Compiègne a Auschwitz, 24-01-1943, 1756 deportats.
-Tren de Compiègne, 12-05-1944, 2073 deportats.
-Tren de Compiègne, 27-01-1944, 1584 deportats.
-Tren de Compiègne, 22-01-1944, 2006 deportats.
-Tren de Compiègne a Neuengamme, 04-06-1944, 2062 deportats.
-Tren de Compiègne a Neuengamme, 15-07-1944, 1522 deportats.
-Tren de Compiègne a Neuengamme, 28-07-1944, 1651 deportats.
-Tren de Compiègne a Neuengamme, 21-05-1944, 2004 deportats.
-Tren de Compiègne a Ravensbruck, 31-01-1944, 959 deportats.

Un relòtge de campanau de 1714 en Garòs

Elisa Ros Barbosa e Howard Bradley

Es relòtges de campanau dera Val d'Aran

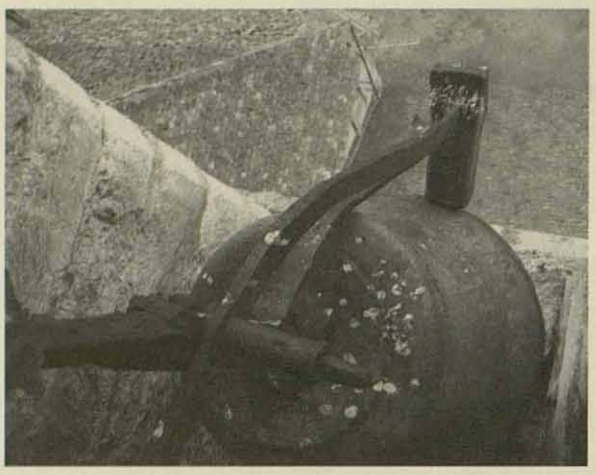
Ei plan desconeishuda era existéncia ena Val d'Aran d'un extens e important conjunt de relòtges de campanau. Non siguec enquia 2007 que sigueren per prumèr còp inventariadi. Ath delà, ja alavetz podérem constatar qu' era màger part d'aguesti relòtges, de hèr hargat a man, e per tant anteriors ara industrializacion, auien ua antiquitat plan notable que, coma minim, mos portaue enquiath sègle XVIII. En cas deth relòtge d'Arró era localizacion en bastiment deth relòtge dera signatura deth sòn creador e dera data en que siguec creat, ne confirmaue era antiquitat: 1788, en tot indicar-mos ath delà, era existéncia d'un mestierau locau, de Vielha, capable de fabricar relòtges: Joan Père Claveria.

Posteriorament, en 2011 Howard Bradley qui alavetz amiaue a tèrme un estudi sus es relòtges de campanau de Comenge, se metec en contacte tamb jo pr'amor qu'auie trapat qu'eth relòtge de Gouaux, ena val de Larbost (Luishonés) ère tanben signat per Joan Pere Claveria, de Vielha, en aguest cas en an 1793, e posteriorament entà comunicar-me qu'auie tanben localizat era traça dera activitat de Claveria, relotgèr de Vielha, ena documentacion d'Izaourt (ena val de Barossa) a on semble aurie fabricat tanben un relòtge, aué ja desapareishut. Aguestes espectatiues, estimulèren en Howard Bradley es talents de conéisher e estudiar un bèth pialèr de relòtges de campanau que se sauvauen en Aran e en ostiu de 2012, acompanhat dera sua hemna Wendy, deth sòn arrèrhilh Jack Ashworth e de jo madeisha, encetèc donc, de faiçon totaument altruista, un estudi detalhat sus aguesti relòtges de campanau, tamb era possibilitat, ath delà, de restaurar aqueri mès subergessents entà poder expausar e dar a conéisher aguesti interessants engenhs mecanics.

D'Arties tà Garòs. Istòria recenta deth relòtge

Coneishíem era existéncia d'un relòtge totaument desmontat que se sauvaue en un cornèr dera sagristia de Garòs. Tanben sabíem gràcies a Mn. Amiell qu'aguest relòtge procedie deth campanau de Sta. Maria d'Arties, a on ath torn de 1952 er alavetz rector, Mn. Enric Servat, lo substituïc per un relòtge mès modèrn tamb esfèra entàs ores. Eth nau relòtge, dera coneishuda marca francesa Odobey, deth Jura, siguec aquerit ara empresa "Manufacturas Blasco", de Roquetes (Tarragona) que comercializaue e installaue en Espanha aguest tipe de relòtges. Er antic, que foncionaue encara pro ben e ère mielhor qu'eth que i auie en Garòs, siguec cedit per Mn. Servat ad aguest pòble. S'encomanèc a un haure de Gerri de la Sal, Luis Vila Pla, qu'apraiaue relòtges vielhs, que li hèsse un repàs e lo metesse a punt abantes d'installar-lo en sòn nau plaçament de Garòs. Coma paga eth haure se sauvèc eth relòtge vielh. Totun, pr'amor deth mau estat deth solèr a on s'auie d'installar eth relòtge, dejós madeish dera sala de campanes, fin finau non siguec possible de plaçar-lo e d'alavetz ençà e enquia era darrèra tardor, es sues pèces an demorat acornerades ena sacristia de Garòs.

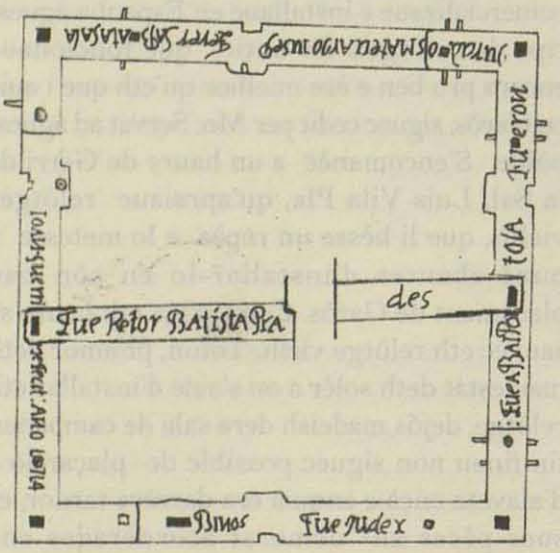
En campanau de Santa Maria d'Arties se sauve encara era campana oraria -a on tanben i cònste gravada era data de 1714- , provista d'un gran martèth de hèr qu'abantes de 1952 aurie tocat es ores – o mès lèu es quarts- que mercaue er antic relòtge.

Campana oraria de 1714 en campanau de Sta. Maria d'Arties (Fòto: D. Vilarrúbies)

Era inscripcion gravada en relòtge

En examinar eth passat mes d'agost es desparières pèces que integrauen eth relòtge, i descurbírem ua longa inscripcion gravada sus es quate barres superiores dera estructura de hèr cubica deth mecanisme, ara quau, se higec ua auta que mesi dempús descurbic Howard pendent era restauracion e muntatge deth relòtge, en ua barra trauessèra dera caisha .

Inscripcion gravada en relòtge (Diboish: E.Ros e H. Bradley)

Era inscripcion mos surprenec per diuèrses rasons. En prumèr lòc, pera data de 1714), tamb diferéncia era mès reculada de totes es autes qu'auem trapat enes relòtges aranesi, totes deth darrèr tèrç deth sègle XVIII o ja deth sègle XIX. Eth dusau motiu que mos

Data gravada en relòtge : 1714 (Fòto : H. Bradley)

surprenec siguec era extension fòrça major deth tèxte. E eth tresau motiu d'interès lo constituís eth pròpri contengut deth tèxte: un listat de nòms de personatges, en prumèr lòc eth hargue que lo hec seguida de quauqui notables tamb es cargues que respectivament exercien. Maugrat qu'aguesta costum o faiçon de hèr ei fòrça abituau enes campanes, resulte plan rare en un relòtge.

IOAN GUERRI ME FECIT ANO 1714
(fig. 4)

Eth nòm deth relotgèr (Fòto: H. Bradley)

Contunhe ena part centrau dera dusau barra e lèu exclusivament en minuscules:

BINOS FUE JUDEX

Seguís ena tresau tamb usatge preferent de minuscules:

FUE ABAI PORTOLA FUERON

E contunhe en quatau costat tamb minuscules exceptat de quauques letres "A":

JURADOS MATEU ARJO JUSEP
FER[R]ER SABA[S]T[I]A SALA

E acabe ena barra trauessèra:

FUE R[E]TOR BATISTA PRADES

Credem qu'era transcripcion serie quauquarren coma:

Joan Guerri me hèc an 1714
Binós siguec jutge
Siguec abat Portolá. Sigueren jurats Matèu Arjó, Jusèp Fer[r]er e Sebastian Sala
Siguec rector Batista Prades

Reflexions sus eth significat dera inscripcion en sòn contèxte istoric

D'entrada, era inscripcion manifèste clarament ua volontat de rebrembar tant eth nòm der artesan autor deth relòtge coma de quauques persones que, possiblament, ne sigueren es promotors.

En çò que tòque ath prumèr, Joan Guerri, eth cognom non mos ei pas deth tot desconeishut pr'amor que le coneishíem d'ua anotacion der an 1736 en un libre dera parròquia de Sant Miquèu Arcangel de Vielha, a on apareishen "Joseph Guerri" de Barbastro e dus hilhs sòns coma honedors de quate campanes: Miquèla (precursora dera campana Miquèla actuau), Santa Maria, Sant Orenç e Sant Elòi, e es frairs "Miquel Guerri" e "Francisco Guerri" de Benasc, mèstres haures -possiblement emparentats tamb es prumèrs- que sigueren es que heren es joates e d'autes airines de besonh e s'encarguèren de plaçar-les enes hiestraus. Tanben auem trapat qu'en 1782 era parròquia d'Arties pague a Francisco Guerri, haure de Benasc, per desparièrs trabalhs de harga (pòrtes reishades deth cementèri e d'auti) enes glèises de Sant Joan e de Santa Maria e pòg dempús, en 1785 pes *"filses del confesionari"*. Maugrat qu'en cap d'aguestes anotacions i trapam "Joan Guerri", eth mesteriau que mos aucupe, era coincidéncia d'origina e d'activitat, atau coma ua relatiua proximitat cronologica, mos permet supausar-lo membre dera madeisha familha de mesteriaus -dilhèu eth pair de Francisco Guerri-. Aquerò permet supausar qu'es Guerri aurien auut, coma mínim, membres actius pendent dues o tres generacions e possiblament, exercint especialitats desparières, es uns trabalhant eth hèr (haures e constructors de relòtges) e es auti, eth bronze (honedors de campanes) e ath delà, collaborant, coma auem vist que succedís en Vielha, en comandes de majoritat complèxitat.

Totun, ena nòsta opinion, eth màger interés residís en listat de notables e autoritats que recuelh era inscripcion en relacion tamb eth contèxte istoric: es ans dera Guèrra de Succession. Analizaram un a un era informacion que de cadun d'eri auem podut arténher. En prumèr lòc se cite a Binós a qui atribuís eth cargue de jutge.
Sabem qu'efectivament entre 1704 e 1707 un Dr. Binós auie ostentat eth cargue de jutge dera Val d'Aran. Tanben qu'en març de 1712 se nomentèc sosgovernador dera Val d'Aran a Binós, un vielh capitan deth regiment de Vaissseuax que ja auie estat designat major de Castèth Leon.

Eth jutge Binós encète era lista de promotors (Fòto: H. Bradley)

Eth dusau notable a qui se referís ei "abai Portola" .

Portolà nomentat en dusau lòc (Fòto: E.Ros)

Eth cognòm Portolà, plan arraitzat en Arties –a on se tròbe era tor fortificada e era capèla privada dera casa pairau (des sègles XVI e XVII), e eth panteon familiar ena propèra glèisa de Sant Joan-, ei principaument coneishut pera figura de Gaspar de Portolà (1717-1786), conquistador e prumèr governador de Califòrnia. Encara qu'eth conquistador de Califòrnia pertanhie a ua branca dera familha assetiada dehòra dera Val d'Aran, siguec tanben abituau qu'es Portolà d'Arties, ua des familhes mès subergessentes d'Aran, ostentèssen cargues en govèrn des institucions civiles e religioses en tot arténher quauqu'un d'eri transcendéncia en desparièrs moments dera istòria d'Aran. Ei eth cas de Jusèp Portolà, doctor en dret canonic, econòm dera parròquia e notari d'Arties entre 1677 e 1689 que, posteriorament, -s'ei que se tracte dera madeisha persona- trapam exercint missions politiques e diplomatiques per compde dera Val d'Aran. Quauqui documents e autors francesi se i referissen coma *"abbé"* Portolà, en correspondéncia tamb eth nòste tèrme mossen. Pensam qu'era paraula "abai" qu'ena inscripcion precedís a Portolà, pòt èster aplicat en aguest madeish sens.

Eth 15 de deseme de 1704, trobam qu'eth Dr. Binós acompanhat per mossen Portolà ostenten era representacion aranesa entà recompensar es damnatges provocadi per un atac aranés en Hòs laguens deth clima de tension que se viu ena frontèra franco-aranesa pòc abantes d'esclatar era Guèrra de Succession espanhòla qu'a de tracassar grèument era Val d'Aran. Posteriorament, en 1712, formarà tanben part d'ua delegacion aranesa entà compensar es destròsses que pendent era guèrra auie provocat ua incursion aranesa en Luchon.

En tresau lòc se nomente as *"jurados"*). De quin jurat parle? Qui son aguesti jurats? Ei aisit pensar qu'andues institucions jutge e jurats an bèth tipus de relacion. En cas dera dusau, maugrat que es referéncies son plan estranhes, auem trapat quauqui documents que ne parlen. Eth mès antic, de 1664, ei un document escrit en castelhan peth governador Rafael de Subirá, nomente a *"Iudex"* e *"Jurados"* coma en nòste cas, mès non explique era foncion d'aguesti darrèrs. Un dusau document, en aguest cas un acòrd deth conselh de vila de Garòs, de mai de 1701, establís era obligacion, en cas de conflicte, de reclamar en prumèr lòc era justicia des cònsols deth lòc, abantes de recórrer a estaments superiors. E encara en un tresau document, lèu contemporanèu ara inscripcion deth relòtge, era integracion des cònsuls des viles en aguesti jurats e eth sòn foncionament demore mès explicita. Se tracte d'un acòrd prenut en 1727 peth conselh deth terçon de Lairissa e ditz atau: "Vedent qu'es abitants dera Val per quauquarren sense importància tostemps van a pleitejar ena cort deth jutge ordinari d'Aran s'acòrde qu'a compdar d'ara enes viles s'amasse un jurat, elegit peth pòble, entà tractar aguesti ahèrs".

En nòste cas, i figuren tres persones: Matèu Arjó, Jusèp Ferrer e Sebastian Sala. Deth prumèr, Matèu Arjó e Binós -possiblament hilh o familiar deth Matèu Arjó qu'en 1635 siguec nomentat capitan peth terçon d'Arties e Garòs- pren part activa ena guèrra en favor de Felip V e en recompensa ara sua fidelitat eth rei li promet nomentar-lo jutge d'Aran tan lèu coma era val sigue recuperada. Maugrat qu'aquerò s'artenh en octobre de 1711 tamb era presa de Castèth Leon, non jurarà eth cargue enquiara primauera de 1712. Posteriorament eth 25 de deseme de 1714, ja acabada era guèrra per tot Catalonha, resulte arrefortit en èster nomentat subdelegat dera Superintendéncia tamb foncions financères e de contròtle reiau.

Era citacion des "jurados" (Fòto: E.Ros)

Totun aquerò, en 29 de seteme de 1712 en ua anotacion sus censaus constituidi a favor dera parròquia i trapam tanben Matèu Arjò coma conselhèr e entre d'auti tanben es nòms de Sebastian Sala e Josèp Ferrer. Ei mès, per çò que tanh a Sebastian Sala, er istoriaire S. Brunet parle -sense indicar era hònt de procedéncia- d'un mossen Sebastian Sala, represaliat pes austricistes. Maugrat aquerò, en periòde comprenut entre 1714 e 1716 trapam tanben a un Sebastian Sala coma administrador dera parròquia. Aguestes contradiccions mos hèn a plantejar se non mos trapam dauant simples coincidéncies de nòms e se era inscripcion deth relòtge non hè referéncia ar alavetz jutge ne ath mossen represaliat de Vielha senon a un conselhèr omonim deth terçon d'Arties e Garòs e a un administrador parroquiau tanben omonim qu'auien format –o formauen encara- part deth jurat qu'administraue justicia en airau locau, ja sigue dera vila o deth terçon. Maugrat aquerò, tampòc descartam –especiaument per çò que hè a Matèu Arjò- que se tracte de contradiccions sonque aparentes. Non serie possible qu'exercís de conselhèr ena esfèra locau e de jutge dera administracion reiau, de manèra simultanèa? Mos manquen donades entà poder corraborar o refutar cap d'aguestes dues ipotèsis.

Un bèth pilèr d'anotacions corrabòren que Batista Prades efectivament siguec rector dera parròquia d'Arties totun que tanben quauqui ans abans deth 1714, concrètament, entre es ans 1693 e 1710.

Auem vist coma fòrça des cargues que se nomenten ena inscripcion e tanben es aguestes donades istoriques dignes de rebrembar que sus aguesti personatges coneishem, non son pas contemporanèes ara data gravada en relòtge, senon quauqui ans anteriores a 1714. Totun, dempús d'analizada tamb detalh era inscripcion, descartam era possibilitat qu'era data age estat hijuda posteriorament ja que non s'obsèrve cap cambi n'ena tecnica deth gravat n'ena tipologia dera letra.

D'un aute biais, non a estat possible trapar n'ena documentacion der archiu parròquiau n'ena dera universitat d'Arties cap referéncia ath bastiment deth relòtge en 1714. Eth relòtge ère un element de caractèr laïc, non pas religiós que d'abitud anaue a cargue deth poder civiu dera localitat. Pr'amor d'aquerò, pensàuem que i auie mès possibilitats de trapar bèra referéncia ad aguest en aguest dusau blòc de documentacion. Totun non a estat atau, dilhèu perque ena epòca que mos aucupe eth volum de documentacion que mos a arribat d'aguest blòc ei fòrça mès redusit qu'en cas deth prumèr. Maugrat tot, en parçans ruraus, coma passe ena Val d'Aran, eth relòtge se plaçaue en campanau de tor d'ua glèisa principau, a viatges mercant es ores a trauès deth tòc de campanes pròpries, es nomentades campanes oraries, e fòrça mès soent, sustot en poblacions modèstes, compartint es campanes religioses. Ei pr'amor d'aquerò qu'era pertanença deth relòtge a un o aute poder a viatges devié dificil de desnishar. En aguest sens en libre de compdes dera glèisa d'Arties vedem qu'en an 1764 entre un bèth piler d'anotacions generades pera importanta campanha de reformes amiades a tèrme ena glèisa e enes sòns annèxes, se i compdabilize *"el salari de tres anyadas de montar lo rellotge y tornar la oració a mitgdia"*. Pensam que se coma ara sabem eth relòtge se bastic en 1714 se tractaria sonque d'ua reparacion o operacion d'ajustament.

Totun e retornant ath contèxte istoric deth moment, era data de 1714 que pòrte gravada eth relòtge devié nautament significatiua. En cors dera Guèrra de Succession espanhòla, dempús d'un prumèr assag fracassat en 1704, es partidaris der archiduc Carles d'Austria, capitanejadi per Ramon Moga e Josèp Portolà – toti dus dera part nauta dera Val d'Aran- prenen Castèth Leon en 1706 a on se i mantieràn fòrti enquia 1711. Maugrat qu'es enfrontaments armadi, en Aran, acabèren en octobre de 1711 tamb era recuperacion de Castèth Leon – e de tota era val- per part des tropes borboniques, comandades peth marqués d'Arpajon, era guèrra contunhèc encara plan cruenta en Catalonha enquiara queiguda e capitolacion de Barcelona eth 11 de seteme de 1714.

Des de 1712 vedem coma Matèu Arjò, en exercici deth cargue de jutge, amie a tèrme

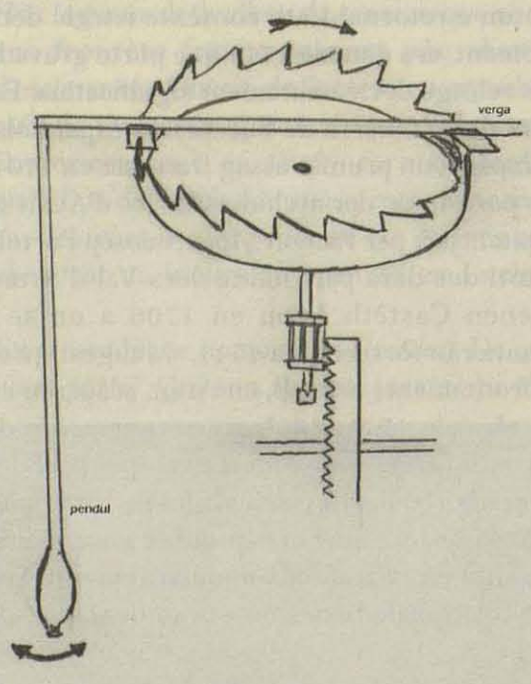
desparières reparacions de damnatges provocadi pera guèrra. Atau eth 29 de junh d'aguest madeish an, ordene reparar "entà servir ath rei e utilitat publica dera val" toti es camins reiaus. Ua auta anotacion en libre de compdes dera parròquia d'Arties, explique coma per miei dera constitucion d'un censau se constribuís enes *"necesitats publicas dera universitat, majorment les ocasionades per lo General Arpajon"*.

Parlen donc es documents de damnatges e deth sòn besonh de reparacion, mès tanben des dures contribucions impausades pes guanhadors. Certament, ei possible qu'eth bastiment deth relòtge en 1714 en campanau d'Arties, respone a ua reparacion. Mès pensam que non respon sonque ad aguest besonh de reparacion materiau, senon mès lèu a ua volontat des guanhadors dera guèrra, patrocinadors deth relòtge, de hestejar era victòria tamb eth bastiment d'un relòtge qu'ath delà perpetuarie e aunorarie era sua memòria a trauès dera inscripcion des sòns nòms, des cargues qu'auien exercit abans de qu'era val queiguesse en poder des austracistes e que quauqu'uns d'eri siguessen represaliadi, o ben, entà bèth aute, en reconeishement des missions qu'auien amiat a tèrme dempús de recuperada era val entara causa borbonica.

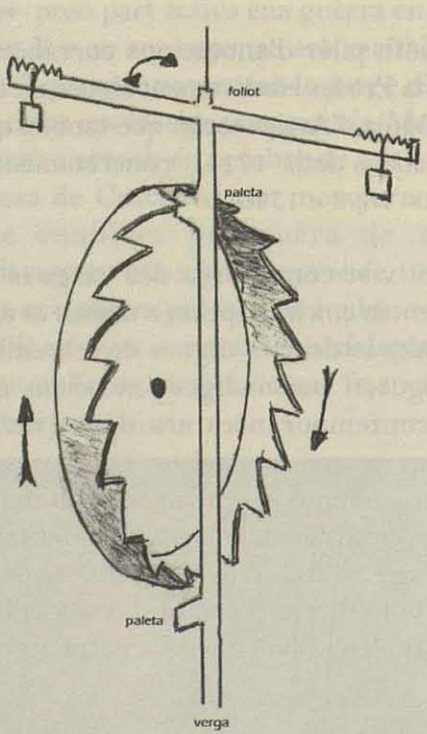
Mecanisme deth relòtge

Aguest relòtge ei plan important non sonque peth sòn significat ena istòria dera Val d'Aran senon tanben perque mèrque era prumèra revolucion laguens dera istòria deth relòtge mecanic, era transicion deth *"foliot"* entath pendul. Des de finaus deth sègle XIV, es nòsti ancestres an organizat era sua vida d'acòrd tamb es senhaus acustiques mèrcades per un relòtge mecanic de *foliot*. Eth *foliot* qu'ei era pèça mèstra que regule era rotacion des ròdes e en conseqüéncia es tòcs des ores, oscille laguens d'un plan orizontau en tot auer coma èish verticau ua verga tamb dues paletes que botgen es dents d'ua ròda dentada, era ròda d'escampament .

Es dues paletes entren alternatiuament en contacte tamb es dents, en tot deishar-les passar d'ua en ua, tamb era freqüéncia que determine eth *foliot*, ací donc trapam er origen deth mot "escapament" balhat ad aguest mecanisme. Aguest tipe de relòtge siguec era unenca disponible enquia 1657, quan er olandés Christiaan Huygens inventèc eth relòtge de pendul (fig.9).

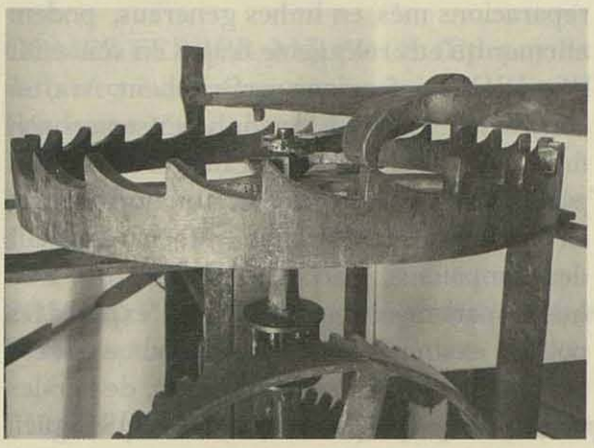

Esquèma de relòtge de pendul (Diboish: H. Bradley)

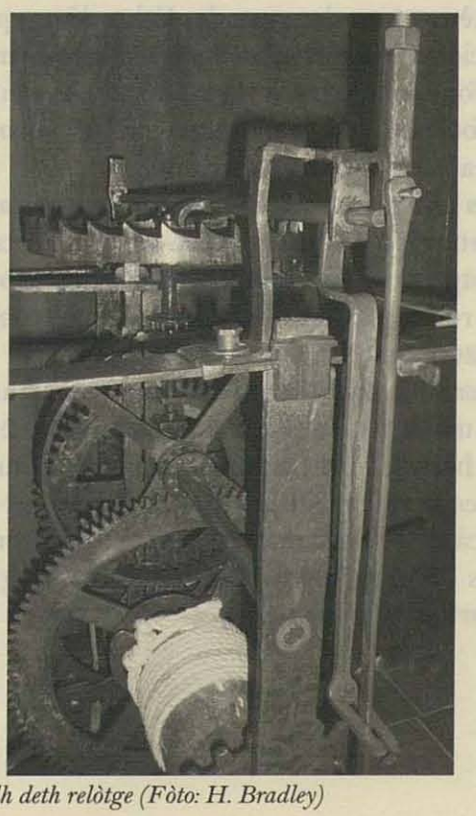
Esquèma de relòtge de foliot (Dioboish: H. Bradley)

En aguest eth pendul oscille laguens d'un plan verticau e entà pr'amor de deishar-li lòc ei obligat a virar er escapament 90° - era verga devié orizontala.

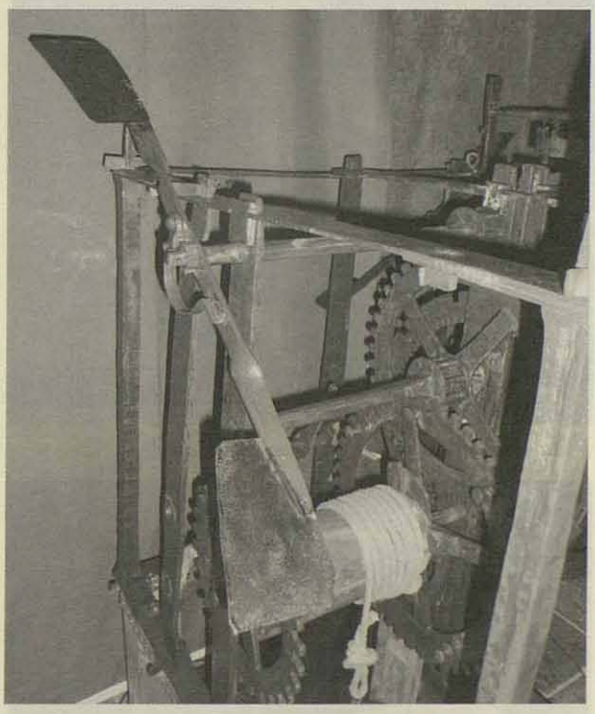
Detalh deth relòtge (Fòto: H. Bradley)

Eth relòtge de Garòs, bastit en 1714, mòstre aguesta naua tecnologia, que plan ràpidament suplante era antica. Ací e delà, se tròben exemples d'un relòtge de foliot reconvertit entà pendul. Ací, ena Val d'Aran, ei probable qu'age passat aquerò ath relòtge d'Escunhau, qu'ei deth sègle XVII, modificat pendent eth XVIII. Totun eth periòde entre 1700 e 1750 viuec ua onada de construccion de relòtges de nauèra generacion. Nosati n'auem trapat cinc ena Val d'Aran, que sauve un veritable tresòr en çò que hè a relòtges deth sègle XVIII.

Detalh deth relòtge (Fòto: H. Bradley)

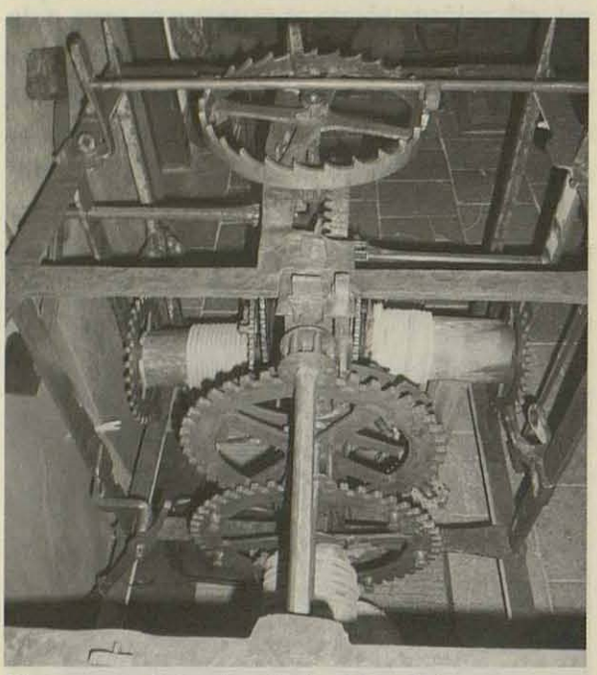
Eth foncionament deth relòtge de Garòs consistís en un pes motriz, junhut tamb ua còrda ath cilindre fixat en èish que pòrte ua gran ròda dentada; aguesta ath sòn torn he qu'eth pinhon fixat ar èish d'ua dusau ròda incorporada ara ròda de coròna, en tot efectuar d'abitud eth cilindre ua revolucion per ora. Ua ròda de mès aurie estat preferible -a fin de reduir era freqüéncia de remontatge e balhar ua rotacion complèta en dotze ores ath torn der èish qu'aurie atau podut tier ua unenca agulha-, mès ei evident qu'es imperfeccions d'ua fabricacion en tot auer sonque coma esturments martèths e limes, causauen massa friccion entà permeter-la. Entàs tòcs o campanades (fig.12) se repetís era madeisha sequéncia: un pes, dues ròdes e un fren d'aire entà limitar era velocitat deth tòc. Se, coma ací, eth relòtge tòque es quarts e es ores, a de besonh dus mecanismes de tòc. Es relòtges ena Val d'Aran son particulars -mès non pas unics- pr'amor qu'es sues tres ròdes non se trapen pas plaçades d'ua faiçon parallèla, senon qu'ua ei virada 90° en relacion as autres.

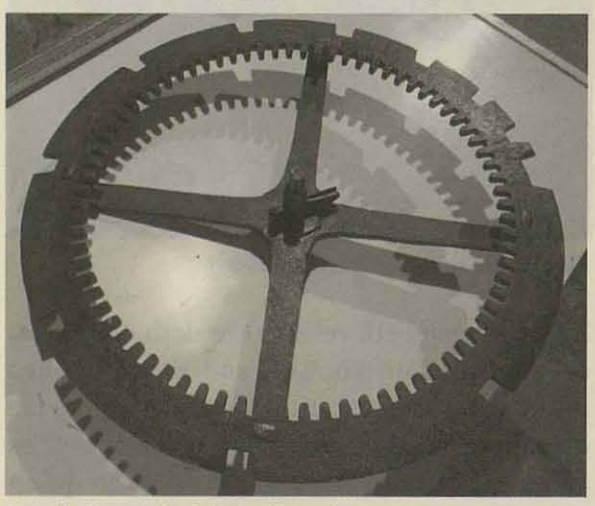
Detalh deth relòtge (Fòto: H. Bradley)

En un principi eth relòtge des deth campanau se manifestaue sonque auditivament ara population mejançant es campanes, sense dispausar pas de quadrant o esfèra. Entre es prumèrs, quauqu'uns sonque sonauen qu'un unic còp per ora, non possedint pas de soneria

-ua clauilha sus era ròda 1 deth movement desplaçaue era palanca en tot liberar eth martèth que picaue sus era campana-. Entà relòtges mès complèxes devenguec de besonh ua auta ròda: ei era ròda de compde qu'a era particularitat d'auer dispausades, ath long de tota era sua circumferència, cròques que seguissen era ratio 12, 11, 10, 9, etc. Ua palanca (er escapament) se lhèue en iniciar eth son, deishant liura era cròca que mantenie era ròda immobila e tamb aquerò, era ròda comence a dar tors. Era palanca lise sus eth segment dera ròda, era longitud deth quau, correspon ara ora que cau mercar e era campana sòne eth nombre de còps de besonh enquia qu'era palanca torne a quèir ena cròca que seguís. Un sistèma parion, mès sonque tamb quate cròques, servís entà tocar es quarts.

Vista generau deth relòtge (Fòto:H.Bradley)

Detalh dera ròda de compde tamb es cròques (Fòto:H.Bradley)

Es trabalhs de rebastiment e neteja an revelat era sofisticacion d'aguest dessenh complèxe e era competència deth sòn constructor. Maugrat evidéncies de quauques petites reparacions mès, en linhes generaus, podem afirmar qu'eth relòtge se trape en sòn estat originau e que foncione perfèctament. Ara, un còp restaurat, ei de besonh pensar en sòn futur e en des sòns frairs escampilhadi per auti pòbles dera Val d'Aran. Ena major part de circomstàncies resulte inutil retornar-les naut des campanaus, inaccessibles entà toti. Ena màger part des campanaus n'es expèrts les poirien examinar tamb bèra comoditat e sense perilh. Ei donc pr'amor d'aquerò, de hèr-les visitables, que proposam que toti es que siguen restauradi, exceptat en aqueri campanaus que siguen dubèrts ath public, se installen en un endret mès accessible que pensam poirie èster, bèth punt dera glèisa a on s'acòrde que non destorbe entàs oficis e celebracions. En concrèt, entath relòtge que mos aucupe, eth prumèr qu'a estat restaurat e que, de comun acòrd entre parròquia, ajuntament de Naut Aran e representants deth pòble de Garòs e Conselh Generau d'Aran, se vò expausar ena Val d'Aran, s'a pensat en plaçar-lo jos un *arcosòli* que se daurís en mur septentrionau dera glèisa de Sant Julian, just enfront dera pòrta d'accés. Dessús d'un bastiment de husta, de lèu 80cm de nautada. Eth relòtge poirà foncionar ath torn d'ua mieja ora e poirà méter en foncionament es mecanismes de son. Un plafon explicarà graficament eth foncionament e era istòria deth mecanisme.

Mès endauant, quan s'agen podut restaurar d'auti relòtges serà possible crear ua "rota des relòtges" que presente era istòria des relòtges, des relotgèrs dera Val d'Aran a trauès de mès de 200 ans. Ei plan extraordinari, per non díder unic en Euròpa, de trobar en ua unica val ua vintea de relòtges mestieraus, hèti en hèr hargat, a man tamb un martèth e quauques limes que demòstren eth desvolopament deth mecanisme deth relòtge pendent eth periòde mès dinamic dera sua istòria. Quina grana oportunitat per nosati!

Bibliografia

BRUNET, S. (2001). *Les prêtes des montagnes. La vie, la mort, la foi dans les pyrénées centrales sous l'Ancien Régime.* PyréGraph. Aspet

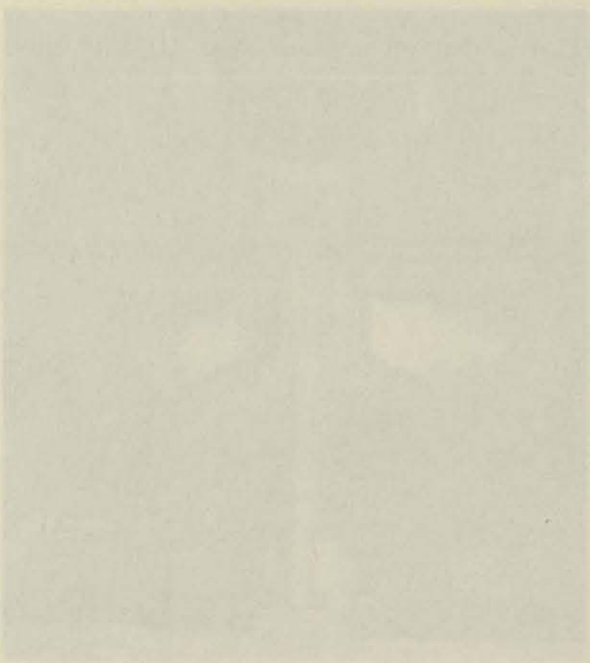
GÓMEZ FERRER, M.P. (2012). "Eth pujolet de Manhaït. Es acòrds prenuts ena casa comuna deth terçon de Lairissa enes sègles XVII e XIX" pags.105, Iiau epòca. *Tèrra Aranesa*, num. 11. Fondacion Musèu Etnologic dera Val d'Aran. Vielha

MARTIN, D. (1979). "Santa Maria de Arties", *Església d'Urgell*, num. 74. Bisbat d'Urgell. Seu d'Urgell

POJADA, P. (1998). *Une vallée frontière dans le Grand Siécle. Le Val d'Aran entre deux monarchies.* PyréGraph. Aspet

VILARRUBIAS I CUADRAS, D. (2013). *Campanaus e campanes dera Val d'Aran. Estudi descriptiu des tors-campanau e des campanes araneses: era sua istòria, es sues foncions e peculiaritats.* Conselh Generau d'Aran. Vielha (en premsa)

XARRIÉ, J. – FARRÉ, E. (2008). *El rellotge català.* Col. Patrimoni per descobrir, 3. Ed. Efados. El Papiol.

Libre deth Prior dera Consòrcia e Germandat de Pujòlo, en tot èster Prior d'aguesta eth Rnt. Juan Pònt de Gessa elegit pes frairs de dita Consòrcia en an 1691

Maria Pau Gómez Ferrer.
Archiu Generau d'Aran

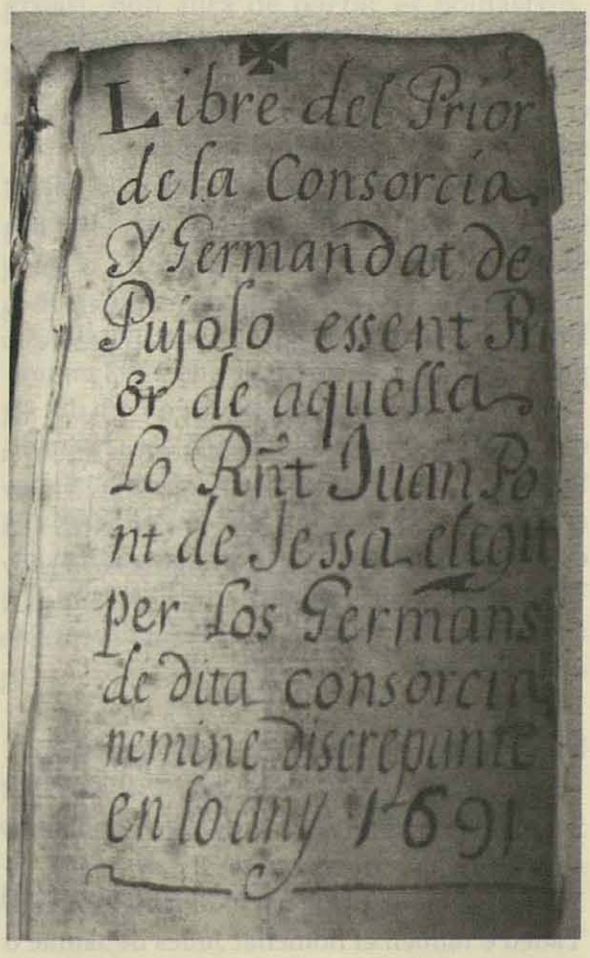
Introduccion

En 1938, Manuel Abizanda, agente deth *Servicio de Defensa del Patrimonio Artístico Nacional* se hec cargue de documentacion dera administracion locau aranesa. Ua acta datada en 13 d'octobre de 1938 explique aguest hèt. Aguest legat s'envie tà Saragossa, tara Comissaria dera zòna de Levant, a on quedèren depausats. Ua carta datada en aguesta ciutat en 1939 mos da a conéisher era listra de documents que s'empòrten dera Val. Segundo Soriano, en nòm dera comissaria, entreguèc era documentacion a Luis Boya, archiuèr der *Archivo Històrico* dera ciutat de Saragossa. Un viatge acabat er esdeveniment bellic, ath torn des ans 40 deth sègle XX, era documentacion torne entara ciutat de Lhèida e se depause en antic Espitau de Santa Maria, actuau sedença der Institut d'Estudis Ilerdencs. Er archiu istoric d'aguesta institucion se hec cargue des documents.

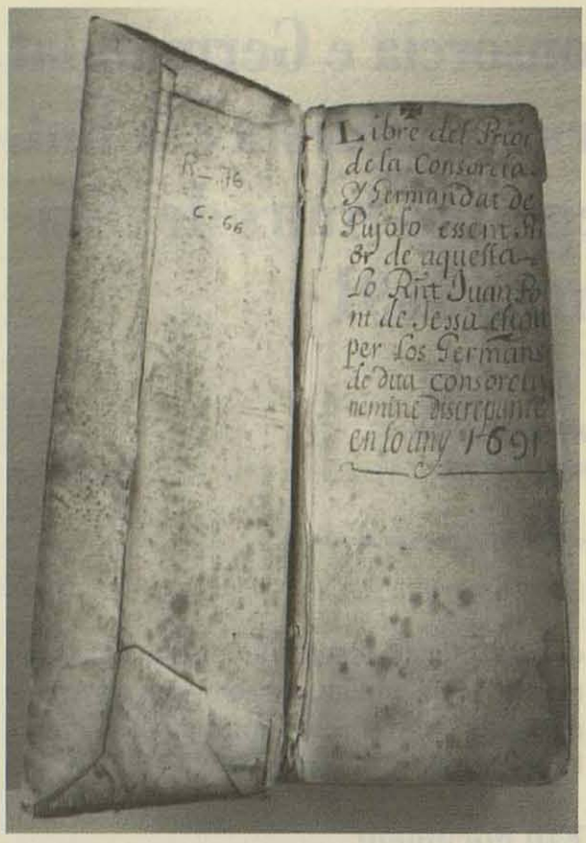
Eth 25 de març de 2011, ena sedença institucionau deth Conselh Generau d'Aran ena Casa deth Senhor d'Arròs se hec er acte de liurament d'aguest hons documentau. En acte i participèren er Illm. Sr. Jaume Gilabert Torruella, president dera Deputacion de Lhèida, e eth Mgfc. Sr. Francés X. Boya, síndic d'Aran. Era colleccion se trape depausada en Archiu Generau d'Aran.

Laguens dera colleccion podem trapar documentacion dera administracion locau aranesa, dera administracion reiau en Aran e dera comunautat eclesiastica deth terçon de Pujòlo pendent es sègles XIV-XIX.

Eth document

Detalh dera prumèra pagina deth libre

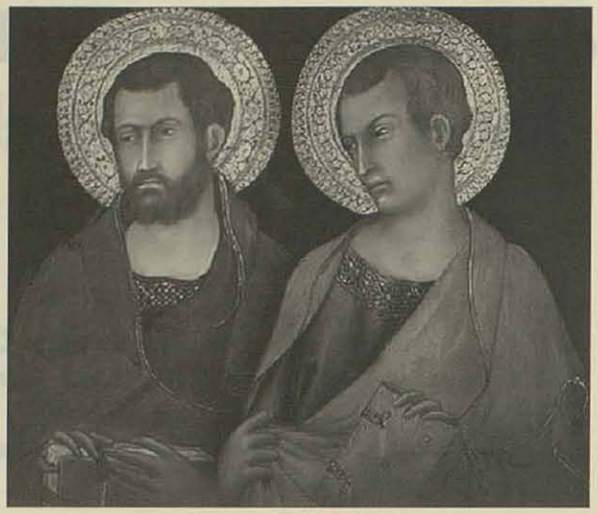
Detalh dera prumèra pagina deth libre

Eth libre dera Consòrcia e Germandat de Pujòlo ei un document en papèr enquadernat en pergamin e carton. Es sues mesures son: 23,5 cm x 8,5 cm, de lom hè 5 cm. Compde damb 495 pagines nomerotades e 76 sense numerar. Non totes eres son escrites e trapam diuèrses huelhes en blanc.

En libre i trapam es anotacions que hèn es priors de dita Consòrcia des de 1693 enquia 1833. Es anotacions se hèn cada an eth dia 28 d'octobre, data dera celebracion dera hèsta de Sant Simon e Sant Judes. I trapam quauqua anotacion bèth aute dia der an, relacionada damb es ingrèssi de naui frairs ena germandat. Tanben trapam quauqui ans a on non i a anotacions, com es periòdes entre 1770 e 1782 e 1791 e 1794.

Sant Simon e Sant Judes

Sant Judes o Judes Tadeu o Judes eth Zelota siguec un des dotze apòstols de Jesús de Natzaret. Generaument s'identifique damb Tadeu e tanben ei nomenat Judes de Jaume o Lebeu. De viatges s'a identificat damb Judes, frair de Jesus. Non s'a de confóner damb Judes Iscariot, un aute des apòstols, eth que traïc Crist.

Era Consòrcia e Germandat de Pujòlo ère jos era advocacion de Sant Simon e Sant Judes.

Simon coneishut com Sant Simon, Simon eth Zelota o Simon eth Cananeu, siguec, segontes eth Nau Testament, un zelota e un des dotze apòstols de Jesus de Natzaret. Se'n sap molt pòc, ath delà deth sòn nòm. Apareish en totes es listres des apòstols des Evangelis e des Hèts des apòstols, sense mès detalh.

Segontes era tradicion armenia, Judes siguec martirizat ath torn der an 65 en Beirut (Liban), amassa damb Simon. Autes tradicions diden que sigueren aucits en Pèrsia. Abituaument son venerats toti dus plegats e era celebracion dera sua hèsta ei, ena glèisa catolica, eth dia 28 d'octobre.

Sigueren enterrats, segontes es tradicions, en Beirut o en Babilònia e, ath torn deth sègle VII, quan es musulmans envadiren eth territòri, es sòns rèstes sigueren trasladats tà Roma, tara cripta dera basilica de Sant Pèir deth Vatican. Era capèla de Sant Andrèu, jos er autar dera Crucifixion de Sant Pèir, en consèrve es reliquies. Ath cap d'un sègle, eth Papa Leon III dèc es reliquies de Judes a Carlemanh (800), que les depausèc ena basilica de Sant Sernilh de Tolosa (França) a on se venèren actuaument.

Era prumèra acta deth libre. Salardú, 28 d'octobre de 1693

Eth 28 d'octobre de 1693, hèsta de Sant Simon

e Sant Judes, s'amasse era Confraria e Germandat de Pujòlo. Es caperans e laïcs de dita Confraria s'amassen en cementèri de Salardú, en preséncia de mossen Joan Pònt, prior de dita Germandat, e mossen Thomas España, sotsprior.

Libre dera Consòrcia e Germandat de Pujòlo. 1693-1833

En aguesta amassada arriben as següenti acòrds:

A compdar d'ara cap laïc poirà entrar ena Confraria enquia que non demore ua vacant pera mòrt d'un des frairs.

Es caperans deth terçon de Pujòlo que voleràn entrar ena Confraria, ac haràn damb era conformitat deth Prior dera predita Germandat.

Se quauque frair morís e a hilhs, se bèth un d'eri vò entrar ena Germandat ac poirà hèr en tot pagar era acostumada caritat. Atau madeish se quauque hilh des germanes dera Confraria vò entrar, ac poirà hèr abantes que d'auti.

Se bèth frair, caperan o laïc, non a eth degut respècte ath Prior dera Confraria o cerque qüestions ena predita Germandat, serà expulsat. Atau madeish, aurà de pagar ua molta.

S'acòrde qu'es frairs o fraies dera Germandat que non agen carta censau de caritat auràn de pagar ua pension 8 dies dempús de publicar aguesti capítols. Se non se complís, es frairs o fraies poiràn èster expulsats.

S'acòrde que s'un caperan se'n va dera Val, aguest a de deishar eth sòn lòc a un aute frair. Es que ja son dehòra d'Aran, an un an tà deishar eth sòn lòc.

Es barbèrs e cirurgians, que formen part dera predita Confraria, son obligats a dar es sangries as caperans dera Germandat. Es frairs dera Confraria pagaràn eth trabalh des barbèrs e cirurgians a meitat de prètz. Se quauque frair a ua despena grana en cures, aguesta serà pagada per acòrd de tota era Confraria. Es barbèrs son obligats a rasurar a toti es frairs, cada 15 dies siguen caperans o laïcs.

Eth minjar annau dera Confraria

En libre trapam autes amassades a on se parle deth minjar annau que hè era Confraria.

Eth 28 d'octobre de 1763, ena sala de Salardú s'amassen es frairs dera Germandat des apòstols Sant Simon e Sant Judes. Acòrden qu'eth Benefactor aurà de portar enquiath minjar annau dera Confraria que se hè eth dia des apòstols: Un bon pan de horment; vin dera Conca, vielh e de plaça; polhastres; carn de moton, era que sigue de besonh e ola d'arròs damb era sua carn. Se ditz que s'eth Benefactor en lòc de portar polhastres pòt portar polòis gròssi, non aurà de portar es polhastres. Aguesti pothi auràn de pesar 19 liures. Eth Benefactor aurà de servir cada dues persones un polhastre rostit.

En dinar de 1765, eth Benefactor portarà: Bon pan de horment; bon vin dera Conca, vielh e de palau o de Sant Jaime de Tremp; sies polòis gròssi; sacs de perdics aguisats, damb condiment de sau, pebe, clau, canela, alhs, cebes e òli.

En dinar de 1767, se portarà: Un moton; dus anhèths; 15 polhastres; ola d'arròs; bon vin vielh dera Conca de plaça; bon pan de horment. Eth Benefactor serà obligat a dar vin 5 o 6 viatges pendent eth dinar.
En dinar de 1769, se portarà tot çò qu'ei de costum e pan francés que sigue de horn de pan o *bolangèr.*

Toti aguesti dinars se paguen a escot (part que tòque pagar a cada ua de dues o mès persones qu'an hèt ua despena en comun).

Es germans dera Confraria en 1765

En libre trapam diuèrses listres des membres dera Confraria e Germandat de Pujòlo. Ua des

mès complèrtes ei era de 1765, a on gessen eth numèro de germans vivents, en tot èster prior mossen Blasi Castell. En aguesta listra i trapam anotacions de naus ingrèssi ena confraria hèti en ans posteriors.

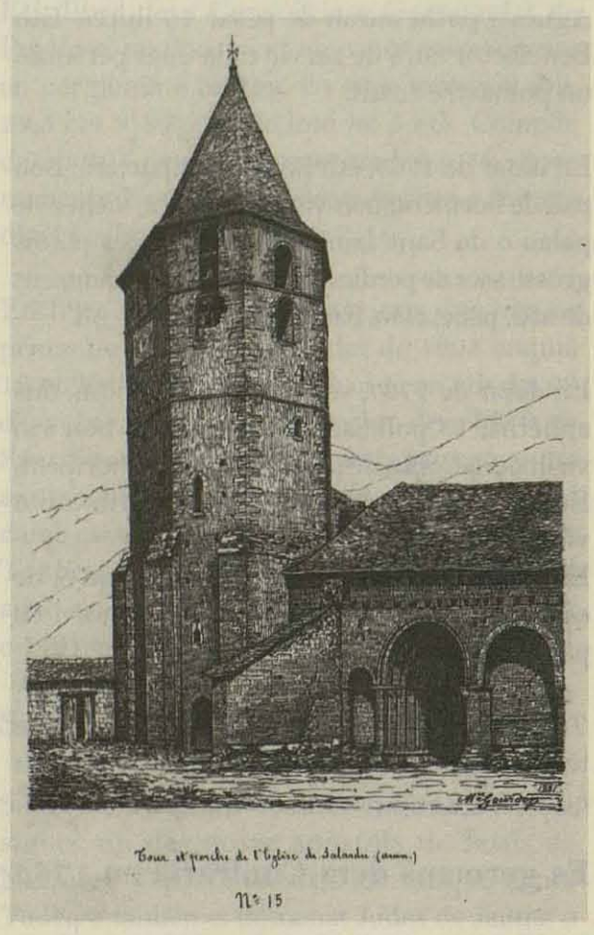
Gessa

Es membres eclesiastics: Mn. Marc Mòga, archiprèst; Mn. Blasi Castell, prior; Mn. Pere Joan Casenh; Mn. Francisco Arró; Mn, Anton Pònt; Mn. Joan Ademà, archiprèst; Mn. Francisco Mòga, supernumerari; Mn. Tomàs Pònt.

Es membres laïcs: Pau Pònt, Francisco Mòga Pònt, Francisco Malbes e Josep Pònt des de Matèu.

Salardú

Es membres eclesiastics: Donis Abadia, rector dera vila e sotsprior dera germandat; Mn. Pere Andreu Prat; Mn. Jusèp Ademà; Mn. Paris

Es amassades dera Confraria se hèn en cementèri dera glèisa de Salardú. Diboish de Maurice Gourdon. 1881.

Espanha; Mn. Jusèp Coi; Mn. Anton Abadia (1766); Mn. Joan Pere Espanha; Mn. Andreu Sastrada e Mn. Pere Abadia des de Barberà.

Es membres laïcs: Manuel Salis, Andreu Salis des de Pariso; Sr. Pere Abadia des de Barberà; Isidro Salis; Magí Aura; Pere Andreu Espanha des d'Aloi; Joan Coi, Pere Fontà des deth Gat; Pere Joan Mòga des de Sebastian.

En 1784, s'anòte en aguesta listra que Don Anton Baquer, administrador de Pujòlo, entre eth dia 28 d'octobre a volontat des senhors dera consòrcia.

En 1790, s'anòte era entrada de Serafina Baquer e en 1791 entren Maria Baquer e Ramon Abadia des de Rosteta.

Tredòs

Es membres eclesiastics. Mn. Nadal Estrada, rector; Mn. Joan Mòga; Mn. Joan Guilhèm Paba (defunt); Mn. Francisco Abadia (jubilat); Mn. Bortomeu Daunes; Mn. Nadal Estrada; Mn. Martin Daunes; Mn. Joan Mòga; Mn. Pau Estrada e Mn. Tomas Amiell.
Es membres laïcs: Nadal Tersa (jubilat); Pere Andreu Consul (jubilat); Joan Antoni Amiell; Andreu Mòga des de Jacinto (defunt); Ambros Daunes; Isidro Barthau; Francisco Amiell, Anton Ricart; Pau Amiell; Sebastia Daunes; Borthomeu Paba, Borthomeu Estrada; Andreu Mòga des de Balona (jubilat); Joan Abadia des deth Mèstre; Jacinto Mòga des dera Monja (1766); Nadal Ricart des de Servatu (1767); Lois Amiell; Joan Palomer; Miquel Amiell des de Barrau.

Unha

Es membres eclesiastics: Eth senhor rector Fort; Mn. Ignasi Mòla, Mn. Mateu Bruna; Bortomeu Tersa; Bortomeu Daunes (1787); Mn. Miquel Sangermens.

Es membres laïcs: Dn. Joan de la Mòga; Felip Mòga des de Joanico; Anton Mòga des de Joanico (1766); Clara Mòga des de Joanico (1783).

Bagergue

Es membres eclesiastics: Rnt. Mateu Roig, rector e oficiau; Mn. Francisco Mòla (jubilat); Mn. Gabriel Mòla; Mn. Rafel Mòga; Mn. Jusèp Tarrau; Mn. Gaspart Escala.

En ua anotacion posteriora sense data ges eth nòm de Mn. Nadal Mòga, rector.
Es membres laïcs: Pere Boher (jubilat); Bortomeu Mòla (jubilat); Manuel Roig; Bortomeu Mòga; Francisco Mòla; Francisco Mòga; Andreu Estrada.

En anotacions posteriores gessen es següenti nòms: Bortomeu Mòga, Domingo Mòga, Josep Mòga des de Pijolet, Joan Mòga des de Pau (1766), Josep Boia des de Cojo.

Entren en 1790, Bentura Mòla, Manuel Fort des de Joanet e Isabel Mòga des de Uxet. En 1791, s'anòte era entrada de Jaime Mòla des de Pau.

Era documentacion religiosa depausada en Archiu Generau d'Aran

En Archiu Generau d'Aran se consèrven auti hons que contien documentacion religiosa. Era màger part d'aguesta a arribat a trauès des diuèrsi hons patrimoniaus depausats en Archiu.

Conselh Generau dera Val d'Aran (1316-1861)

En hons deth Conselh Generau dera Val d'Aran se conten documentacion sus era relacion dera Val d'Aran damb era glèisa pendent es sègles XVI -XVIII. Aguest subhons arremasse era documentacion enviada des deth Bisbat de Cominges enquiara Val d'Aran (correspondéncia, ordenances, visites...).

Çò de Mossempèir de Les (1505-1898)

Laguens deth hons des de Mossempèir de Les se consèrve era documentacion deth trabalh, com a procurador, d'un des membres dera familha, José Ruiz. Era sua relacion damb era Confraria des Santes Animes deth Purgatòri, pendent aguest madeish sègle, hè que se consèrven fòrça documents sus es dera estructura dera predita confraria.

Çò de Joanchiquet de Vilamòs (1509-1971)

Era relacion dera familha Aunòs des de Joanchiquet de Vilamòs damb era glèisa ei plan importanta. En 1544, ja sabem qu'un des membres dera familha, Joan Aunòs menor ei prèste. Pendent eth sègle XVIII era relacion se hè mès fòrta, mossen Jaime Aunòs inicie era sua carrèra eclesiastica ena gléisa de Santa Maria de Vilamòs, en era aucuparà diuèrsi cargues, en tot destacar en de rector e notari public des de 1690 a 1732. Dus des sòns frairs, Francisco e Joan Miguel, le seguiràn enes oficis eclesiastics. Enes ans successius, diuèrsi membres masculins dera familha continuaràn damb era tradicion eclesiastica. D'eri sabem que corsen estudis en collègis, seminaris e universitats de Cervera, Tàrrega, Barbastre, Huesca, Saragossa e Sant Gaudens. Tanben se consèrven es matricules d'un des membres dera familha ena universitat de Valéncia. Era vinculacion des membres damb era gléisa continue pendent eth sègle XIX. Un còp acabats es sòns estudis, toti es eclesiastics dera familha tornen tà Vilamòs entà aucupar quauque cargue ena gléisa de Santa Maria. Sonque un d'eri, mossen Manuel Aunòs, non retornarà, eth trabalharà coma caperan en Espitau de Nòsta Senhora de Gràcia de Saragossa e acabarà es sòns dies ena Cort Reiau de Madrid.

Çò d'Eira e deth Barbèr de Garòs (1581-1899)

Cau destacar eth ligam des membres dera familha Verges des d'Eira damb era Comunautat Eclesiastica de Garòs. Enes sègles XVII e XVIII diuèrsi membres dera familha formaràn part dera comunautat dera glèisa de Sant Julian. Destacam a mossen Joan Verges, rector (1736-1759) e a mossen Jusèp Verges, rector (1760-1768). Es sòns trabalhs com a notaris publics de Garòs apòrten ath hons documentau ua nombrosa colleccion de documents sus era vida des abitants e eth foncionament des institucions locaus deth predit pòble.

Çò de Pèirponin d'Arròs (1582-1953)

En aguest hons i trapam documents sus eth ligam d'un des membres dera familha damb era Comunautat Eclesiastica d'Arròs e Vila. Pendent es sègles XVII e XVIII, mossen Francisco Deò d'Arrós aurà eth cargue de rector dera comunautat nomentada ades. D'aguesta epòca se consèrven documents des sòns escrits coma notari public.

Çò de Mèstre Antòni d'Arties (1593-1939)

En sègle XVIII, er ereu dera familha Prades e Coi, mossen Felip, aucuparà un lòc ena Comunautat Eclesiastica d'Arties, en tot arribar a èster vicari. De eth conservam documents laguens deth hons.

Çò de Miquèla, çò de Germesa, Çò de Satlari, Çò de Pèirparent e çò de Gasconet de Les (1593-1939)

Un des membres des de Gasconet, mossen Pere Joan Carrera Bares arribarà a èster archiprèste de Les (1739-1743) e notari dera parròquia de Sant Joan. Deth sòn trabalh com a notari mos an quedat diuèrsi documents redactats per eth e que hèn referéncia a d'autes familhes deth pòble de Les (capítols matrimoniaus, testaments, crompa-vendes...).

Çò de Lanhèu de Salardú (1596-1905)

Era relacion des Abadia damb era glèisa se reflèxe enes trabalhs coma a notari de mossen Damian Abadia, rector de Salardú (1620-1657) e damb eth Benefici dera glèisa de Sant Andrèu de Salardú, jos era advocacion de Sant Miquèu. Toti es Abadia auràn dret ad aguest Benefici.

Çò deth Guèrcho de Tredòs (1609-1967)

Isidro Daunes ei un membre destacat dera familha. Estudie ena universitat de Cervera e Osca e obten eth títol d'avocat. Exercirà en Barcelona (1825) e en Vielha (1843-1854). En 1852, ara mòrt dera sua hemna Maria, prenerà es abits e exercirà com a econom dera glèisa parroquiau de Bausen. En hons i trapam documentacion sus eth sòn trabalh com avocat e com a prèste.

Çò de Jansu d'Escunhau (1656-1922)

Era relacion des Sala damb era glèisa se reflèxe enes trabalhs coma a notari de mossen Jusèp Sala Aner, prèste e rector d'Escunhau (1777-1811). En aguest sens se consèrve ua colleccion de capítols matrimoniaus, dòts e testaments des vesins d'aguesta parròquia.

Çò de Ròsa de Bagergue (1661-1945)

En aguest hons se consèrve documentacion dera Comunautat Eclesiastica de Bagergue. Colleccion dera Comunautat Eclesiastica de Casarilh (1686-1776)

Era comunautat eclesiastica de Casarilh ère formada pes prèstes des pòbles de Betren, Escunhau e Casarilh. Era documentacion comence er an 1686 damb un censau a favor dera comunautat de prèstes dera Taula de Castièro (Betren, Escunhau i Casarilh).

Colleccion dera Comunautat Eclesiastica de Nòsta Senhora de Cap d'Aran de Tredòs (1400-1650)

Colleccion de pergamins relacionats damb Cap d'Aran que conten informacion diuèrsa: Guilhèm Palomer, notari (1611-1643); Notaris dera comunautat (1550-1615)) Documentacion patrimoniau (1467-1695); Plets e senténcies arbitraus (1400-1607).

Eth libre d'actes dera junta d'alcaldes dera Val d'Aran 1937 – 1965

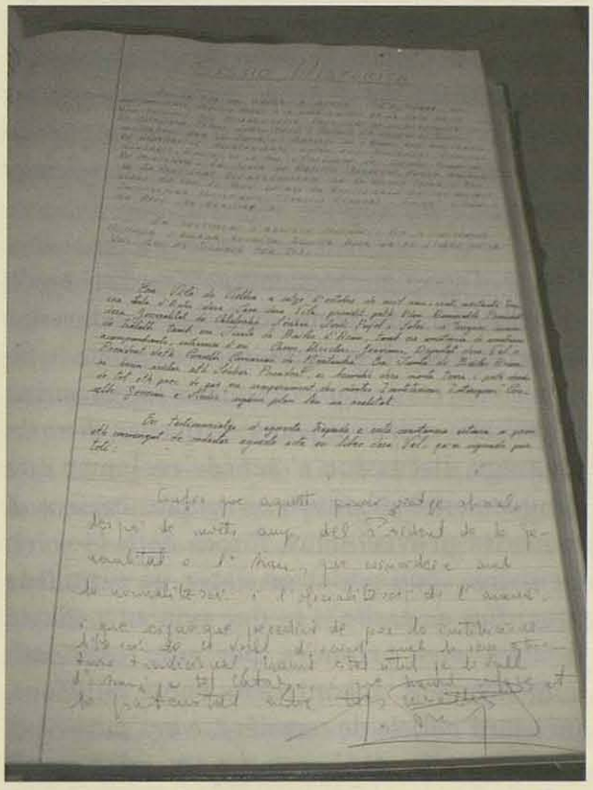
Arturo Calbetò Calbetò

Aguest libre qu'aucupe eth nòste trabalh, ei era contunhacion d' un aute deth Conselh Generau d' Aran que començe en 1820, e qu' ei tengut pes bailes d' Aran entà deishar constància des acòrds sus es ahèrs comunaus des pòbles, enquia 1937, en qué per èster plen, ei substituït per aguest.

Eth libre mesure 56 cm. de long per 32,50 cm. d' ample, era tèla cerada ei de cuer reforçat damb acabaments metallics, es cubertaders tanben son provedits de cantuères metalliques. Tot ei en fòrça bon estat de conservacion exceptat d' ua sòrta de –*cubertader*- d'ole qu'ei talamens deteriorat.

A 294 planes numerotades. Es actes dera Junta de bailes, que son 53, aucupen des d' era plana 1 enquiara plana 47, era plana 48 ei en blanc, e entre es planes 49 e 53 s'ei reflectís er acta deth 2 de seteme de 1979, dera amassada en Cap d' Aran des membres des Ajuntaments e Juntes Vesiaus d' Aran, escuelhudi enes prumères eleccions democratiques de 1979 entà reinstaurar de sòrta provisionau, eth Conselh Generau d' Aran , ena plana 54 s'ei trasncriu era acta de 2 de deseme de 1979, dera amassada des membres deth Conselh Generau Provisionau.

Enes planes 55 e 56 e jos era rubrica "*SESSIO HISTORICA*" se dèishe constància dera visita deth M.H. Sr. Jordi Pujol, President dera Generalitat de Catalunya tara Val d' Aran, eth 16 d' octobre de 1983, seguit d' un escrit deth pròpri President e de quauque membre deth govèrn catalan, damb es signaturas de toti eri e des representants deth pòble aranés.

Hònt: Arturo Calbetò

Volem remercar qu'era transcripcion resumida des actes, que hèm tot seguit, non ei en absolut exaustiva, donques non se transcriuen totes, ne se reflectissen toti es acòrds, en tot aue deishat de costat, es de biais puraments administratiu (pressupòsti de presons, despenes dera administracion, de justicia, etc.) priorizaràn es de transcedéncia publica e politica.

Es cinc prumères actes que resumim ara seguida, corresponen as Ajuntaments republicans a se desvolopen en plèa guèrra civila.

Era prumèra acta deth 9 de junh de 1937 da compde d' ua amassada damb er inspector de prumèr ensenhament, que aufrís as Ajuntaments era bastissa d'escòles e cases entàs mèstres, en toti es pòbles qu'ac volguen.

-Dat eth moment e es circonstàncies e eth resultat. Er ahèr quedèc en aquerò, en un aufriment-
Era següenta amassada deth 1èr. d' agost d' aqueth madeish an, se presente ath nau delegat *"de abastos"* e s'acòrde era creacion de depòsits de comestibles en Vielha, Salardú, Aubèrt, Es Bòrdes, Bossòst e Les.
Prepausa deth Baile de Bossòst entà que siguen retirades dera Val d' Aran *"las fuerzas y milicias especiales de vigilancia de fronteras que no pertenezcan al orden público ni a fuerzas oficiales armadas "*

Eth 22 d'agost ena següenta acta, se da compde as Bailes dera responsa deth Subsecretari der Exèrcit der Èst, ena que demane que manifèsten concrètaments quines fòrçes aurien de retirar e quines se poderien quedar, dempús de longa discussion s' acòrde reclamar que venguen entà substituïr as actuaus mossos d' escuadra provisionaus, fòrces deth Govèrn Centrau , que poderien èster ua vintia de *"guardias de asalto"* , ja que non se a massa fidança enes prumèrs, per auer estat ath començament incontrolats coma milicians, mès tard policia de termièra, e ara mossos d' escuadra e pertànher toti a un solet partit politic.

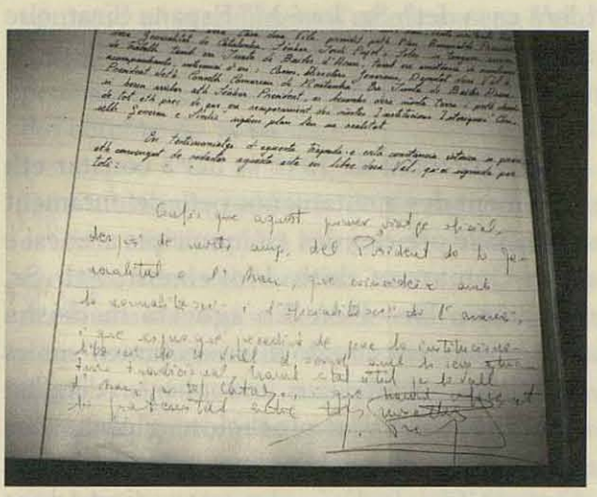
Ena amassada deth 10 d' octobre se hèr referéncia ara requista de francs ena doana de Les e se pren un acòrd en sentit de que non correspon as municipis eth pagament der ostalatge e neuriment des *"guardias de asalto"*.
Tanben i a un acòrd entà aufrí ath Govèrn de Valéncia (sic) era venda de bestiar mulam e cavalham, en contra deth manat dera Generalitat que defense era venda dehòra dera region autònoma.
Eth representant de Salardú prepause protestar dera permanéncia *"Del Delegado Especial en Este Valle"* (sic) –Non se concrète a quin delegat especiau se referissen –

Era acta deth 31 de març de 1938, qu' ei era darrèra deth periòde republican da compde deth repartiment dera subvencion de 250000,00 pessetes autrejades pera Generalitat damb motiu des aiguats dera tardor passada, en tot nomentar ua comission formada pes representants d' Arties, Bossòst, Vielha, Tredòs e Bausen entà que hèsquen era prepausa de repartiment, que se concrète atau : Bagergue, 1972,40 , Les , 10848,20, Arròs , 498,10, Arres, 936,90, Bausen, 739,85, Gessa, 1479,30, Betlan, 439,60 , Gausac, 739,65, Canejan, 4437,90, Vilac, 1974,40, Escunhau, 4939,00, Tredòs , 19238,90, Arties, 29092,90, Es Bòrdes, 7889,60, Salardú, 5927,20, Bossòst, 19729,00, Vielha, 133137,00, Vilamòs, 1479,20.
-Ei logic pensar que es sòs nomentadi non arribèren a hèr-se efectius enes respectius Ajuntaments, donques dempús de pògui dies, eth 18 d' abriu, es tropes deth Generau Franco aucupen era Val e en tota logica destituïssen as Ajuntaments, mentre qu' era Generalitat seguís exercint es sues foncions ena Catalonha non aucupada-
Eth 10 de juriòl de 1938 es ajuntaments dera naua epòca politica, tien era sua prumèra amassada, era acta reflèxe un acòrd nomentant ua comission, entà entrevistar-se damb eth Comandant dera Val, entà que procure eth transpòrt e articles de *"primera necesidad"*.
-Aguesta serà ua preocupacion constanta entà es naues autoritats coma quede reflectit enes actes d'aguesti ans –

Eth 24 de gèr de 1939 s'acòrde méter en coneishement deth Governador Civil eth traspàs der Espitau ar Estat de sòrta provisionau
-En aguesta acta cride era atencion, qu'en tot discutir deth nomentament d' un vigilant entara preson de Vielha, era prepausa acabe damb era expression: *"cuya plantilla fue suprimida por la indeseable que fue la exdirectora de prisiones y penales Victoria Kent"*

Ena session deth 27 de noveme de 1939 se sollicite as bailes e comerçants a que hèsquen ua declaracion sus es existéncies de haria, arròs, sucre e òli en tot nomentar ua comission enà determinar eth racionament.
Atau madeish i a un comentari sus eth mau

ròi des porcèths- Dues naues preocupacions des bailes sus eth neuriment dera poblacion-

Hònt: Arturo Calbetò

Ena acta de deseme de 1939, era comission d'*abastos* nomentada ena darrèra session, da compe des comestibles recebudi, que son 7020 quilòs de sucre, e 6230 litres de òli, tanben se taxen es quantitats a recéber per cada abitant, 1 quilò e miei de sucre, 1 litre e miei de òli, en tot deishar 345 quilòs de sucre en depòsit entàs malaults, prealabla recèpta. -Aguestes magnituds mos permeten hèr un calcul aproximat des poblants d' Aran en aqueri ans, donques se repartim es 6675 quilòs de sucre a un quilò e mie, mos gessen 4450 vesins e 4153 s'auem en compde er òli.

Eth 13 de hereuèr de 1940, se pren er acòrd de dar compde ath Governador civil der acabament des articles d' alimentacion, per auer-se repartir tot.

Ena acta deth 6 de junh de 1940 es bailes acòrden dirigir-se ath Governador, en tot demar, qu'es presoèrs siguen trasladadi entara preson de Lhèida, pr'amor des dolentes condicions de seguretat e igièna dera preson de Vielha.

Eth 13 d' octobre de 1940, se demane ath Ministre d' Instruccion Publica, eth nomenament de mèstres entàs escòles dera Val. Se poderie dedusir donques que des d' abriu deth 38 enquia alavetz non s'auien cubrit es places-

Ena acta deth 20 d'abriu de 1941, se determine demanar ara *Comission Provinciau de Provesiment e Transpòrts*, haria, arròs, bacalha, pasta de sopa, sucre, òli, cedes becuts, mongetes e sabon, e tanben sollicitar ath Ministre d' Òbres Publiques era dubertura deth Pòrt dera Bonaigua.

Eth 3 de gèr de 1942, acòrds entà demanar eth pròplèu acabament dera carretèra de Vilaller ena Boca Sud deth tunèl de Vielha e d'un *"Autoquitanieves"*, entath servici dera Val. Er acabament dera carretèra de Vilaller serà ua des preocupacions des bailes ath lon d' aguesti ans.

Ena següenta amassada deth 12 de hereuèr de 1942, s'envie un telegrama ath Director Generau de Comunicacions, sus eth transtorn que provòque era supression der autobús de servici, que non hèr sonque un viatge ara setmana, s'acòrde atau madeish sollicitar ar Engenhaire Cap d'Òbres Publiques, entà que hèsque a limpiar de nhèu era carretèra de Vielha a Salardú, que son incomunicadi des de hèr quauqua setmana.

Eth 19 de noveme de 1942 se hèr a constar ena acta era protèsta peth deficient servici dera Companhia Telefonica e se torne a sollicitar er acabament dera carretèra de Vilaller, donques ja harà lèu dus ans deth *"calè"* deth tunèl.

Eth 12 de gèr de 1943 se pren er acòrd de demanar un *"cupo"* de truhes entà semiar e d'auti comestibles, e se defense era gessuda de bestiar dera Val pr'amor dera escassetat d' aliments. S' acòrde un còp mès, demanar ara Jefatura d'Òbres Publiques dades oficiaus sus er acabament deth tunèl e dera carretèra de Vilaller ena Boca Sud.
Eth baile de Vielha da compde dera *"normalización"* deth servici de corrèus en tot auer-se metut en foncionament un servici de pedans entre Vilaller e Vielha
Tanben se resenhe un acòrd sus eth servici diari d' autobús laguens dera Val e era abilitacion dera doana de Puigcerdá entàs mercaderies en transit.

Era acta deth 17 de seteme de 1943 ei fòrça interessanta, donques entre d' auti acòrds se

i transciu un informe deth delegat d' *abastos*, Manuel Rodríguez Campoamor en que referís donades sus era populacion dera Val e es sues carateristiques fisiques, geografiques, metereologiques. Hèr a notar de qu'era termièra francesa pòt èster barrada, comente qu'er ostiu a estat fòrça sec e es cuelhetes an mermat entre un 30 e un 50 %, Taxe eth racionament en 150 grs. diaris per persona de quauque aliment e de 200 grs, entà d'auti. En foncion deth contengut der informe e entath periòde d' octobre a junh, demane ara Comissaria d' *Abastos* 250.000 kg. de haria, 15.000 Kg. d'arròs , 40.000 litres d' òli, 20.000 kg. de mongetes, 20.000 kg. de cedes becuts, 20.000 de pasta de sopa, 15.000 kg. de bacalha, 10.000 kg. de chicolate, 20.000 kg. de sucre, 20000 kg. de rosteta, 30000 kg. de sabon, e 100000 kg. de truhes.

Era següenta acta deth 19 d'octobre deth madeish an, transcriu tanben un interessant estudi sus era riquesa pecuària d' Aran damb fòrça detalh deth rendiment de cada espècie de bestiar. Se demane tanben ara autoritat corresponenta eth nomentament d' un secretari judiciau e deth notari deth districte.

Eth 18 de març de 1945 entre d'auti acòrds, se dar lectura a diuèrses cartes del Sr. Eduardo Aunòs Pérez, Ministre de Justicia, sus ahèrs dera Val.

Ena amassada deth 2 de deseme de 1945, se pren er acòrd de requerir ara *Sociedad Productora de Fuerzas Motrices* entà que s'abstengue de reintegrar damb mobils es recebuts e factures en rason dera exempcion secular que disfrute era Val d' Aran. Remercar qu'es bailes aranesi com tostemps ath long dera istòria, dan tanben en aqueri ans ua pròva mès dera defensa des privilètges e exempcions dera nòsta tèrra.

Eth 17 de març de 1946 e pr'amor deth tancament dera termièra francesa s'acòrde demanar era dubertura deth Pòrt dera Bonaigua e qu'es primes ath transpòrt per França, se destinen ath que se hèsque peth Pòrt, en tot nomentar ua comission entà desplaçar-se entà Madrid.

Ena session deth 28 d'abriu d' aqueth an se demane ar Estat era cession en arrendament dera casa deth Sr. José Mª España Sirat, que li auie estat expropriada, entà plaça-i eth jutjat e era viuenda deth jutge.

Eth 6 d'octobre de 1946 se hèr a constar eth sentiment des ajuntaments, peth defuntament deth Baile onorari des 18 municipis aranesi e Cap Comarcau deth Movement, eth Sr. Francisco Deó Deó. En aguesta madeisha session se da compde d' un dictamen sus es aprofitaments forestaus, en tot hèr un detalhat estudi sus era explotacion globau des montanhes, es peisheus e es tales de husta, metent en judici era actuacion dera Mancomunautat Forestau deuant des concessions a *Productora de Fuerzas Motrices.* Tanben se comente era situacion deth mercat pecuniari e dera carn e era conveniéncia o non de defensar era exportacion e se taxe eth prètz dera madeisha. Remercar qu'eth dictamen se transcriu dempús dera acta e aucupe un shinhau mès de sèt planes damb fòrça consideracions legaus e juridiques.

Ena amassada deth 23 de deseme de 1946 i trobam un acòrd entar aqueriment d'ua camara frigorifica entara conservacion dera penicilina, damb es despenes a cargue des Ajuntaments a prorata.

Eth 23 de junh de 1947 se hèr a constar en acta un vòt de gratitud ath *"Caudillo"* pera sua recenta visita ara Val. En un aute orde de causes s'autorize ath Baile de Vielha entà que gestione, qu'era *Sociedad Productora de Fuerzas Motrices* respècte es debits de besonh entar adaiguatge des prats afectadi pera concession eth 24-02-1943 des sauts de Arties, Vielha e Benós, atau com era negociacion deth prètz dera lum entàs municipis

Ena amassada deth 15 de gèr de 1948 acòrden fixar ua ajuda de 25 pessetes, entàs extrangèrs qu'arriben coma refugiats ena Val d' Aran, qu'an d'auançar es Ajuntaments. Dus ans e miei dempús der acabament dera segona guèrra mondiala mos preguntam quina sòrta de refugiats arribauen ena Val entà qu'es bailes ac prenessen en consideracion.

Eth 22 de març de 1948 es bailes se adrecen ath *"Instituto Nacional de Previsión"* en tot demanar er establiment d'ua clinica ena Val d' Aran, atau com deishar sense efècte era proïbicion d'exportacion de bestiar vacun deth 6 d'octobre de 1946.

Dus mesi mès tard eth 10 de mai, acòrden establir era complèta libertat d'operacions de crompa-venda de bestiar vacun, en aquera madeisha session se demane eth restabliment dera *"carta Fronteriza"* entàs naturaus e vesins dera Val, en tot modificar eth regim d'expedicion de passapòrts e eth sòn visat e eth nomentament d' un viceconsul de França en Lleida e tanben er establiment de comunicacion telegrafica damb França e eth correu pera termièra francesa.
Trapam un darrèr acòrd d'adesion a un convèni damb er Estat entà bastir un grop escolar en Vielha. Aguesta prepausa tardarà mès de dètz ans en èster amiada a tèrme damb era bastenda ath torn de 1960 dera prumèra fasa deth que dempús s'en diderà collègi Garona, ena partida deth Sentin deth caplòc dera Val.

Eth 20 de gèr de 1950 se transcriu un acòrd sus era reinstauracion der ensenhament religiós, en tot crear eth Patronat de Mijaran, que se constituís damb es aportacions que seguissen, Vielha 100000 pessetes, Betren 20000, Escunhau 12000, Arties 40000, Arròs e Vila 15000, Betlan 10000, Vilac 10000, Gausac 40000, P.F.M. 35000 e era Mancomunautat Forestau 45000. Com se pot veir, i a fòrça ajuntaments, Salardú. Gessa, Tredòs, Bagergue, Es Bòrdes, Arres, Vilamòs, Canejan, Bausen, Bossòst e Les, que non comprometen cap d'aportacion, ei per aquerò, qu'era acta acabe damb aguesta afirmacion: *"Los municipios no comprendidos en la relación no gozarán de los beneficios docentes que proporciona el Patronato a través de las congregaciones religiosas, en tanto no acuerden veriificar la correspondiente aportación"*

Eth 30 de deseme de 1950 entre d'auti acòrds, se prepause demanar ath Governador Civil eth transit per França des vesins d'Aran, i cònste tanben un testimòni de arregraïment ath Sr. Eduardo Aunòs Pérez, en tot nomentar-lo Baile onorari e hèr-li a arribar un pergamin e un album de fotografies dera Val. Un còp mès s'acòrde sollicitar deth Ministre d'Òbres Publiques, er acabament dera carretèra del Tunèl entà Vielha.

Ena acta deth 25 d'otobre de 1952 es bailes prenen er acòrd d'autorizar ath baile de Vielha entà que gestione damb P.F.M., era concession as pòbles dera Val, eth provediment dera electricitat a prètz de còst.

Dus ans e miei mès tard, eth 12 de hereuèr de 1955 trapam un nau acòrd en sentit de exigir a P.F.M, eth compliment de çò que prometec entath provediment dera electricitat as Ajuntaments a bon prètz. (sic).

Ena amassada deth 19 de noveme de 1955 se demane autorizacion ath Governador Civiu entà balhar ath. Sr. Aunòs Pérez eth pergamin deth sòn nomentament de hilh adoptiu dera Val. En aguesta madeisha session tanben se demane autorizacion ath Governador, tà que ua comission vage tà Madrid, entà gestionar era excepcion ara Lei deth Timbre, qu'era Val a gaudit des de temps inmemoriau. Acòrden atau madeish enviar ath Ministèri d'Educacion era demana d'escòles e viuenda entàs mèstres en Salardú, Gessa, Tredòs, Baguerge, Escunhau, Vilac, Mont, Aubèrt, Arròs e Vila, Gausac, Bossòst, Vilamòs, Arres e Bausen. Paradoxaument non se demane entà Vielha, que hège a servir era sala der Ajuntament entà mainatges e mainades e es baishi des d'España com a escòla de parvols. Trapam aguest dia un aute acòrd entà sollicitar tà que sigue concedida ara empresa *" La Primera del Flamisell'* eth transpòrt deth correu en iuèrn. Acòrden tanben obligar ara Alsina Graells a èster puntuau entà enlaçar damb era *" Primera del Flamisell'*.

Eth 25 de gèr de 1957 se nomente ua comission de tres bailes e un secretari entà anar tà Madrid, tà arténher, laguens dera Val d' Aran, era exempcion der impòst que creaue era naua Lei deth Timbre.

Dus mesi dempús eth 27 de hereuèr era nomentada comission demanaue que constèsse

en acta er arregraïment dera Junta de baile ath Sr. Eduardo Aunòs Pérez pera sua valorosa cooperacion en ahèr dera exempcion deth Timbre, atau com demanar ath Cap der Estat era convalidacion dera madeisha.

Eth prumèr d'agost de 1958 se tornen a amassar es bailes entà aprovar es acòrds dera Comission, qu' auie de tractar damb P.F.M. era rebaisha deth prètz dera electricitat, que se facturarà damb es bonifacions que seguissen: Enlumenat public, 40 %, d'auti usatges municipaus: 30 %, lum entà particulars: 30%, d'auti usatges domètges: 20%, s'excludissen es indústries que non siguen domètges.

En aguesta acta i a ua diligéncia fòrça coriosa deth secretari, que volem supausar ei per disconformitat, escriu dempús des firmes des bailes *"Por la presente consigno que esta acta no fue autorizada por mi"*

Era acta deth 30 de seteme de 1960 ei ua acta força extensa, 6 planes, sus era defensa dera excepcion der impòst deth Timbre, donques conten fòrça antecedents e disposicions legaus sus aqueth ahèr. Prealablement se hèr a constar un vòt d' arregraïment ath Notari Daniel Danés i Torras pera su contribucion ar estudi e defensa dera excepcion deth papèr sagerat. Comence en tot hèr ua amplia referéncia ath privilètge de Felip V, deth 20 d'octobre de 1735, que ditz que non a estat jamès derogat remercant que totes es administracions, era Notaria, eth Registre dera Proprietat, era Oficina Liquidadora, etc. tramiten e an tramitat totes es sues actuacions sense exigir er impòst. Seguís en tot hèr ua referéncia istorica sus eth desvolopament d'Aran ath long deth temps, damb allusions ara fidelitat ara Corona Espanhòla.
Ara seguida se desvolope una ampla discussion juridico-legau sus er impòst pròpriament dit e era excepcion, e as disposicions legaus sus er impòst.
Fin finau era Junta de bailes per unanimitat acòrde hèr sòn er informe e estimar era plia vigéncia dera excepcion en encastre dera Val d' Aran e facultar ath Baile de Vielha, entà seguir eth recors e es expedients incoatius entà convalidar era excepcion e hèr public aguest acòrd entà qu'es vesins se neguen a signar es possibles actes d' infraccion, atau com ratificar aguest acòrd per part de toti es Ajuntaments.

En acta deth 10 de deseme de 1962 es bailes acòrden per aclamacion concedir era prumèra midalha d' òr dera Val d'Aran ar *"Excmo. Jefe del Estado"*
Eth secretari lieg un exaustiu e documentat informe, qu'aucupe cinc planes deth libre, relatiu ara illegalitat dera obligatòrietat der ingrès dirècte deth 10 % de mielhores des abilitacions des Districtes Forestaus, deth que diden s'enviarà còpia a toti es Ajuntaments e Juntes Vesiaus. Aguest informe se transcriu ara fin dera acta que mos aucupe, qu'estranhament non ei signada per cap baile ne peth secretari, eth lòc corresponent qu'ei en blanc.

Era següenta acta de 15 de seteme de 1964 recuelh er acòrd entà prepausar un projècte d'Estatuts dera *"Mancomunidad Asistencial Sanitaria del Valle de Aran"* e transcriu es nomentats estatuts qu'aucupen quate planes.

Era acta deth 4 de mai de 1964 s' aucupe de prepausar e aprovar es estatuts dera *"Mancomunidad Contra Incendios del Valle de Aran"* en tot transcriuer-les en tres planes d' extension. Remercar qu'aguesta acta qu'ei de data anteriora ara deth 15 de seteme se inscriu ath darrèr.

Ena acta deth 27 d'abriu de 1965 s'acòrde hèr a constar era solidaritat des bailes damb es aspiracions deth baile de Canejan, de qu'es servicis de doana e policia siguen plaçats ena termièra de Pònt de Rei o aumens en Pontaut, donques ara son en Les e es vesins de Canejan quan van tà França, an d'anar prumèr tà Les e quan tornen de França an de tornar anar tà Les e tornar-se'n tà Canejan. S'acòrde hèr-l'ac a saber ath Governador Civil.
Aguesta acta qu'ei era darrèra dera Junta de Bailes, sonque la signen es bailes de Betren, Escunhau e Gausac, e non la signen eth de Canejan n'eth secretari.

Fin finau des dera plana 49 ara plana 53 ei

escrita era acta deth 2 de seteme de 1979 que se titole: *"Acta dera Reinstauracion deth Conselh Generau d' Aran"*
En aguesta acta amassadi ena glèisa de Cap d' Aran de Tredòs toti es membres des Ajuntaments e Juntes Vesinaus d'Aran, escuelhudi enes prumères eleccions democratiques de 1979, acòrden reinstaurar a titol provisionau, eth Conselh Generau Provisionau d'Aran.

Tot seguit enes planes 54 e 55 se transcriu era acta dera amassada en Vielha, eth 2 de deseme de 1979 des membres deth Conselh Generau Provisionau d'Aran, nomentan ua Comission formada pes nau bailes des municipis aranesi e dètz còssos e escuelhent un Secretari Generau e dus Subsecretaris, damb un pressupòst de 300000,00 pessetes, en tot fixar era sedença dera Institucion ena casa deth Senhor d' Arròs.

Eth 7 d'octobre de 1983 sus era rubrica *"Sessio Historica"* se consigne era acta que conmemore era visita ara Val d'Aran, deth President dera Generalitat de Catalunya , eth M.H. Sr. Jordi Pujol , qu'acabe damb agueste paraules *"Era Junta de Bailes d' Aran heren arribar ath sénher President, es besonhs dera nòsta tèrra, e peth dessús de tot eth prèc de qu' era recuperacion des nòstes Institucions Istoriques, Conselh Generau e Síndic, siguen plan lèu ua realitat"*

Era tradicion musicau des gòis

Lourdes Santacruz Alís

ERA SUA ISTÒRIA

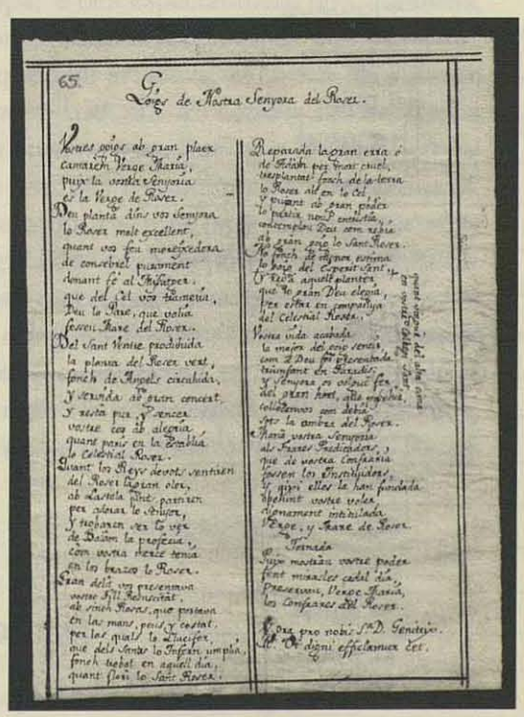
Es gòis son dilhèu era forma mès apasionada dera creacion populara de cants e dances que mos aufrissen es nòstes societats mès ancentraus. Son cants plens d´ua religiositat sincèra des poblants des parçans francesi e espanhòus e , entre eri, es aranesi.

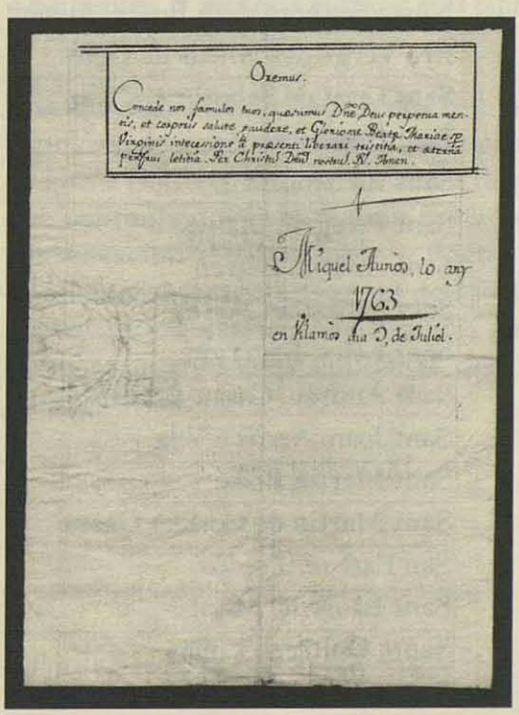
Es gòis aranesi an era particularitat d´èster cantadi en catalan ath delà d´auer ua lengua pròpria estenuda per Aran e eth Luchonés, eth gascon, variant der occitan. En 1770 eth Papa Clement XIV autorize era transferéncia dera diòcesi dera Val d´Aran ath bisbat dera Seu d´Urgell. Enquia alavetz era diocèsi aranesa ei estacada ath bisbat de Comenges, qu´auie era sedença en San Bertrand de Comenge. Aguesta transferéncia non devier efectiua enquia 1804 e des d´alavetz eth catalan siguec era lengua oficiau ena màger part des cants religiosi. Per aguesta rason se seguissen cantant en catalan .

Ath delà era musica, des de tostemp, a estat ua pòrta dubèrta ara expression des sentiments individuaus e collectius.

Era paraula *GOIG* ei ua abreviacion deth mot latin *"Gaudium"* que signifique gòi, jòia.. Existís era contradiccion d´aplicar aguesta definicion as gòis dedicadi ara Vèrge des Dolors. En aguest cas pòt auer ua expression de gòi, jòia dolorosa. Sense entrar en elucubracions podem definir es gòis simplament coma **cants religiosi populars**.

Per norma generau, son senzilhes poesies d´amor e de serenitat qu´eth pòble cante tamb fervor a ua mairdediu ena sua capèla o a un Sant protector dera vila o pòble.

Hònt: Archiu Generau d'Aran

Aguesti cants traduissen era nòble e sincèra riquesa des sentiments e aspiracions ancestraus. En aguesti cants de gòi se descorbís eth fervor, era tendressa, era sinceritat espontanèa e er abandonament sense limits , era generositat des sòns hèts viscudi.

Era origina des Gòis remonte luenh, ena net des tempsi, donques es prumèrs cants daten deth sègle XI. Mès non siguec enquiath sègle XIV e XV a on aguesti cants coneishen era sua apoteòsi.

Era sua forma literaria se perfeccione e se somet a rima per poètes e trobadors que les interprèten tamb gràcia, encant e amor. Mès ara longa siguec eth pòble qui les hè sòns,

Era musica des gòis ei conservada e respetada. En nombrosi musèus, glèises, colleccions personaus, bibliotèques e abadies, coma era de Montserrat, les consèrven e preserven.

Sense interropcion des deth sègle XI aguesti gòis an estat cantats tamb pietat e non an deishat de florir. Actuaments enes nòsti dies aguesta forma literària , unica en Euròpa, non s´arture ne des deth punt d´enguarda musicau ne literari.

Es musiques son melodies populares plan simples e faciles de retier, non compòrten sonque ua o dues frases musicaus que se repetissen fòrça viatges e atau toti pòden cantar.

En parçan aranés son ua tradicion plan enraïtzada e se canten en toti es romieuatges. que son vius entre totes es generacions. Son ua expression mès de cada comunautat e ath delà dera expression religiosa son motiu d´afraiament de trobada e léser familiara e d'amistat.

Nòsta Senhora de Montgarri	2 junshèha- 15 agost
Nòsta Senhora dera Artiga de Lin	3au dimenge de junh
Mair de Diu de Mijaran	8 seteme
Nòsta Senhora des Desemparats Montcorbau	2au dimenge mai
Mair de Diu de Montserrat. Gessa	27 mai
Nòsta Senhora de Tredòs	Sense culte
Nòsta Senhora deth Rosèr Aubèrt	7 octobre
Era Vèrge des Nhèus de Gèles	5 agost
Sant Crist de Salardú	3 mai
Sant Ròc.Vila	16 agost
Sant Rò. Aubèrt	3 mai
Sant Pelegrin. Arties	26 junh
Sant Antòni. Betren	13 junh
Sant Sebastian. Arres	20 gèr
Sant Félix. Bagergue	1 agost
Sant Andrèu. Casau / Salardú	30 noveme
Sant Joan. Arròs e Vila	1èr dimenge de mai
Sant Martin Bisbe	11 noveme
Sant Martin de Corilha Gessa	2au dimenge de juhn
San Estèue. Tredòs	3 agost
Sant Laurenç. Mont	10 agost
Santa Quitèria. Vielha	22 mai
Santa Margalida. Bagergue	20 junshèga
Santa Eulalia Arròs	10 deseme

Era sua modalitat literària e folklorica

En tèrmes generaus era paraula gòi se referís a tres definicions :
- a ua emocion causada pera contemplacion d´ua causa que da un gran plaser
- esperança d´obtier aquerò qu´emberís,
- aqueriment deth ben desirat.

En tèrmes de literatura e folklòre , qu´ei era definicion qu´ara e aciu mos interèsse se definís com **ua composicion poetica cantada**, generauments de laudança ara Mair de Diu o d´un sant. Eth sègle XII, laguens dera literatura latina, aufrís pèces en vèrs o en pròsa qu´exalten es gòis dera Mair de Diu- ja sigue ena sua vida terrenau (era anunciacion, era visitacion, eth naishement de Jesús, era adoracion des Mags, era presentacion ath temple, era resurreccion, era ascension, era venguda der Esperit Sant, era assumpcion...) o, non tant soent , dera sua vida celestiau (atributs derivadi dera assumpcion tath cèu). Aufrís pèces en numèro variable, entre vint e vint-e-cinc vèrsi , ben qu´es tipes mès usuaus se fixèren en cinc, sèt e quinze. Era madeisha litúrgia adoptèc formules especiaus entar ofici divin e misses pròpries des cinc o sèt gòis qu´aueren difusion , mès dificila de determinar en Euròpa, e ben especiaument en Catalonha, a on son documentadi des de temps antic, encara que non arribèren a entrar en missau roman post- tridentí. *Es Gaudia Beatae Mariae Virginis* sigueren tradusits e imitadi lèu en totes es lengües romaniques e germaniques. En Catalonha i a diuèrses mòstres en vèrs deth sègle XIV- bèra ua poirie èster anteriora- des gòis terrenaus: era mès famosa ei era *Ballada dels goigs de nostra Dona en vulgar català a ball rodó,* conservada en *Llibre Vermell de* Montserrat. Es gòis celestiaus, mès tardius, deriven sustot d´un imne latin atribuït a Tomas de Canterbury, que comence---*Gaude flore virginali*...deth quau i a una traduccion catalana fòrça literau en *Cançoner* de Joan Berenguer de Masdovelles, e ua auta de conservada en un manuscrit de començament deth s. XVI , fòrça mès liure escrita en forma de sèt gòis celestiaus en vèrsi eptasillics acompanhadi d´ua oracion tanben en latin.

Tamb eth temps es gòis catalans passen dera laudança ara Mair de Diu a advocacions mès concretes, era mès importanta siguec era deth Rosèr. Aguest *Gòigs de la Mare de Deu del Rosèr* , compausadi en sègle XV adòpten era forma dera dansa provençau , un shinhau ampliada en numèro d´estròfes, tipica des gòis següents. En sègle XV apareishen gòis dedicadi a Jesucrist e as sants. Eth nòm d´aguestes composicions ei plan diversificat: cobles, loances, pregàries, clamors, supliques.... Des deth sègle XVI es Gòis son escriti en ues huelhes solets e propagadi pes confraries enes glèises, enes santuaris e enes capèles de toti es Païsi Catalans, tamb tèxtes soent unics per tot, mès tamb variants segontes es edicions.

Ath long des sègles XVI-XVIII es Gòis compausadi per poètes - com Pere Serafí o per versificadors afeccionats - sigueren un esturment de coitiu e de conservacion dera lengua , e còps utilizadi tamb motius politics o burlesques. S´arribèc a publicar gòis bilingües en catalan e castelhan.

Ena Renaishença catalana òmes com Marìa Aguiló se dediquèren a colleccionar edicions de gòis e gesseren societats d´amics des gòis, que contunhen encara aué un prètz hèt de conservacion e dignificacion. Poètes com Verdaguer, Maragall, Guerau de Liost....an contribuït ara perduracion des gòis amassa tamb es musics mès eminents des Païsi Catalans.

BIBLIOGRAFIA

- Enciclopedia catalana
- Goigs du Val d´Aran Chants religieux populaires.- Jean Claude Carsalade

Santa Maria d'Arties: dera roeina ar esplendor. Cronica des actuacions (1972-2012)

Elisa Ros Barbosa

1. Introduccion

Ena tardor deth 2012 a culminat un long procès d'actuacions ena glèisa de Santa Maria d'Arties qu'an permetut preservar dera roeina que menaçaue de hèr a desaparéisher, non sonque aguest notable edifici d'arquitectura romanica, senon tanben es nombroses òbres d'art, d'epòques desparières, que se sauvauen en sòn interior. Pr'amor d'aquerò, de manèra parallèla as tan besonhoses actuacions d'assolidament dera bastissa, ath long des dues darrères decades s'an amiat a tèrme ua grana quantitat d'actuacions de descubèrta e restauracion de bens artistics, d'acondicionament e reorganizacion der interior coma tanben, der entorn dera glèisa, er espaci qu'en d'auti tempsi ère aucupat per antic castèth d'Arties. Aguest long procès d'assolidament e revalorizacion dera glèisa de Santa Maria d'Arties que s'encetèc en 1972 a estat dificil e costós, en tot auer patit nombroses arturades e incomprensibles e longui periòdes de demora. Totun, gràcies ara participacion e soent collaboracion d'un gran nombre d'administracions e institucions qu'en moments e actuacions desparières an aportat eth sòn gran de sable, - prumèr *Dirección General de Bellas Artes* e ans dempús, *Direcció General del Patrimoni Cultural de la Generalitat de Catalunya*, Conselh Generau d'Aran, Ajuntament de Naut Aran e EMD d'Arties, Bisbat d'Urgelh e parròquia d'Arties, *Obra Social* "La Caixa" e *Fundación Endesa*- an hèt finaument possible qu'aué, quaranta ans dempús, pogam admirar pleament recuperat aguest plan subergessent monument aranés.

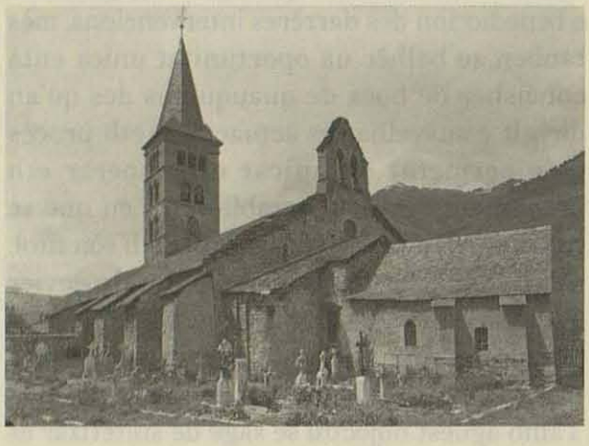
Eth passat dia 28 de seteme de 2012, en marc des Jornades Europees deth Patrimòni en Catalonha, auec lòc ena glèisa era inauguracion e benediccion des darrères intervencions, mès tanben se balhèc ua oportunitat unica entà conéisher de boca de quauqu'uns des qu'an dirigit e susvelhat es actuacions, eth procès qu'a permetut dignificar e recuperar eth monument deth lamentable estat en que se trobaue. Aguest article, coma ditz eth sòn titol, a estat redactat tamb era volontat de devier ua cronica que registre totes aqueres actuacions qu'ath long de quaranta ans an artenhut a transformar era glèisa dera roeina ar esplendor. Tamb aguest objectiu se sage de sintetizar es conferéncies qu'aqueth dia prononcièren er arquitècte Joan Josèp Polo, es tanben arquitèctes Joan Vila e Silvia Solà, es restauradores Maria José Gracia e Maria Àngels Marsé e jo madeisha.

2. Antecedents: era glèisa a prumèrs de sègle XX

Son fòrça es descripcions e imatges fotografiques que mos presenten er aspècte generau dera glèisa a prumèrs de sègle XX. Exteriorament, era diferéncia mès remarcabla que mòstren es imatges dera epòca ei era preséncia d'ua grana sacristia adorsada ara cabecèra romanica. Era bastenda dera sacristia respon a ua orde balhada eth 25 de seteme de 1646 per Mons. Gilbert de Choiseul du Plessis-Praslin, bisbe de Comenges: "*Nous ordrenam qu'em aje sacrastanies per toutes eres gleyses de la Baleye, qu'om hara basti ans despeses de les fábriques, assés granes enta que'ets caperas sy pousquan commodements besti*". Totun, calerà diuèrses reiteracions, en 1704 e 1731 d'un aute bisbe, Mons. Gabriel Olivier de Bouchet e encara, un long periòde de temps, entà qu'entre

es ans 1779-1783 se produsisque era reforma dera cabecèra dera glèisa, en tot bracar e des·hèir bona part dera absida centrau entà híger eth còs rectangular dera sacristia, profitant en bastiment des sòns murs materiaus constructius der antic edifici romanic.

Es libres de compdes dera parròquia registren qu'en 1780 se contractèc as mèstres d'òbres Cassás e Joanet de Senteny entà bastir-la. Es òbres sigueren amiades a tèrme per un equip format per cinc paredèrs e sies picapeirèrs. Era sacristia siguec en pè enquia 1972.

Aspècte exterior de Santa Maria d'Arties tamb era sacristia en 1904 (Cliche E1-16 ©Institut Amatller d'Art Hispanic, còpia digitau CGA)

Ja en 1907 se denoncièren es grèus problèmes estructuraus que patie era glèisa. Sabem tanben qu'aguesti non èren pas naui senon que se patien des d'ua data fòrça mès reculada. Atau ac demòstren es grèus deformacions des vòutes e eth mès qu'evident desplom des pilars, ath delà dera sèria de contrafòrts qu'en dates desparières se li anèren higent en costat de meddia e eth gran còs massissat que capère ua grana part dera façada septentrionau tamb era intencion de contrarestar es tensions e estabilizar er edifici. Reiterades anotacions enes libres de compdes dera parròquia se hèn resson, a compdar deth sègles XVII e sustot XVIII, d'aguesti trabalhs d'assolidament.

Un aute indici dera antiquitat d'aguesti problèmes pòt èster eth hèt qu'escassament miei sègle dempús d'auer estat pintat ena vòuta deth presbitèri er esplendit Pair Etèrn entorat pes quate evangelistes, siguesse substituït en 1589 –possiblament pes filtracions d'aigua qu'auien fòrtament maumetut quauques parts dera pintura- per ua representacion pariona,encara que de qualitat inferiora, mès aguest còp pintada sus ua faussa vòuta de husta que, pendent sègles, a caperat ara anteriora.

A prumèrs de sègle XX eth contenedor monumentau dera glèisa sauvaue ua nauta profussion de mobiliari e objèctes d'art sacre, d'estils e cronologies desparières, frut dera devocion de generacions e generacions de fidèus. Maugrat qu'en decors deth sègle XX quauqu'ues d'aguestes òbres s'an perdut, erosament son mès es que s'an conservat e aué, dempús des actuacions amiades, an recuperat era dignitat que soent eth pas des sègles, es penúries o era barbarie umana les auien negat.

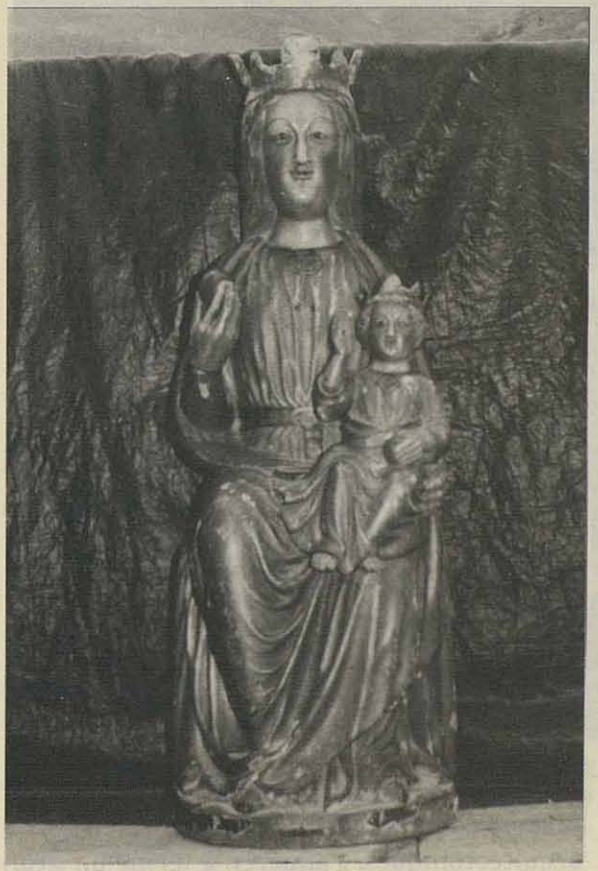

Imatge der interior dera glèisa prenuda eth 4 d'agost de 1921. (Cliche R-5311 ©Archiu Albert Bastardes, còpia digitau CGA).

En sègle XX era glèisa a patit dus grani espòlis. Eth prumèr en junhsèga de 1936, en esclatar era guèrra civila. Maugrat qu'es revolucionaris non i heren excessives destròsses, auem constància dera destruccion de diuèrses pèces, entre aguestes, era d'un Sant Crist d'un possible Devarament, de granes dimensions e artisticament plan subergessent, que coneishem per ua fotografia de 1921, eth quau, datat ena prumèra mitat deth s. XIII, s'a relacionat tamb eth Crist d'Escunhau (BRACONS I CLAPÉS, 1995). D'aguesta importanta talha semble que sonque s'aurien sauvat es dus grani avantbraci e dilhèu era crotz de granes dimensions que se consèrven ena glèisa.

Talha dera Vèrge deth Remei, panada en 1980 (C-24430 ©Institut Amatller d'Art Hispanic, còpia CGA)

Talha gotica de Nòsta Senhora d'Arties, panada en 1980 (© archiu CGA

D'autes òbres despareishudes pendent era guèrra civila sigueren ua taula tamb dues scènes deth retaule gotic dera Mair de Diu, era crotz processionau gotizanta e d'autes importantes pèces d'orfebreria e ua capa, casulha e frontau d'autar brodadi que sigueren descriti per diuèrsi autors coma òbres deth s. XVI.

Eth dusau gran episòdi d'espòli se produsic eth 20 de mai de 1980 tamb eth panatòri de sèt talhes per part deth tristament coneishut panaire d'objèctes d'art Erik eth Belga: era Mair de Diu deth Remei, romanica; Nòsta Senhora d'Arties, òbra gotica estilisticament relacionada tamb eth talhèr de Comenge, era Vèrge deth Rosèr, des sègles XV-XVI e un Sant Sebastian, un Sant Ròc, un Sant Pèir e un angel, toti d'estil barròc.

3. 1972. Era intervencion arquitectonica de J. Bassegoda, G. Sáez e L. Villanueva

A mitat de 1971, era alavetz *Dirección General de Bellas Artes* coneishedora des grèus patologies que patie era glèisa parroquiau de Santa Maria d'Arties, encomanèc as arquitèctes de J. Bassegoda i Nonell, Guillermo Sáez Aragonés e Luis de Villanueva aquerò qu'auie d'èster era prumèra fasa deth sòn projècte de restauracion. Er objectiu ère determinar es lesions qu'afectauen ath monument, en tot definir de manèra precisa es causes que les provocauen, a fin d'eliminar-les (VILLANUEVA BARTRINA, L., 1974) e (SAEZ ARAGONÉS, G., 1976).

Entà pr'amor de satisfèr aguest objèctiu se hec un complèt analisi deth monument acompanhat de planimetria. Per limitacions pressupostàries era part executiva se limitèc en aguesta fasa a descargar es vòutes deth pès dera cubèrta, a assolidar era espadanha, ar assolidament dera basa des pilars e a hèr un repàs der entaulat deth paviment tamb installacion de hilat electric. Se comprovèc qu'era cubèrta de husta e lòses descansaue sus uns pilars de pèira que de tram en tram se lheuauen en miei dera vòuta centrau, hèt qu'explicarie era deformacion des vòutes, pr'amor qu'es vòutes de canon supòrten malament es cargues

puntuaus. Era solucion adoptada consistic en evitar qu'eth pes requeiguesse ena vòuta centrau e es empares enes lateraus mejançant eth plaçament d'ues encavalcadures.

Era sacristia siguec eliminada en tot reservar era restitucion dera absida entara dusau fasa de restauracion qu'ère prevista d'amiar a tèrme en un periòde de temps relativament brèu, un còp artenhuda era declaracion dera glèisa coma monument istoricoartistic de caractèr nacionau. Totun, maugrat auer-se redactat d'immediat eth projècte d'aguesta dusau fasa de restauracion, per rasons que desconeishem, non s'amièc a tèrme e aueren de passar mès de vint ans entà que se poguesse tornar a intervier en monument.

Las bóvedas de cañón 151

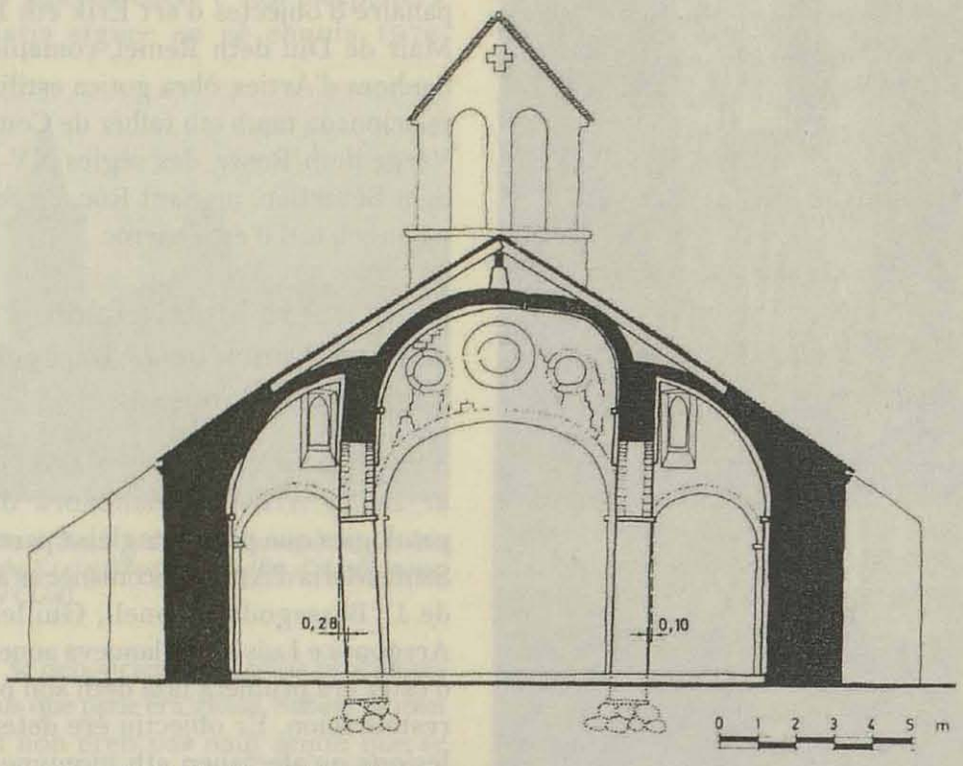

Fig. 11. Sección real del templo, en que se acusan las grandes deformaciones. Es realmente espectacular el descenso de la cumbre de la bóveda, por cuyo intradós discurre una gran grieta, así como el desplome de las columnas, que han motivado una auténtica traslación de los cuatro arcos que hay a cada lado de la nave principal separándola de las laterales

Seccion transversau der edifici a on s'aprecien es deformacions. (© L. Villanueva)

4. 1978. Arribe era proteccion legau

Per Reiau Decrèt de 14 d'octobre de 1978 era glèisa de Sta. Maria d'Arties siguec declarada monument istoricoartistic nacionau tamb eth numèro de registre R-I-51-4294. Era declaracion siguec publicada en BOE eth 25 de noveme de 1978.

Er entorn dera glèisa, a on auie existit er antic castèth d'Arties ja gaudie d'aguesta figura de proteccion en vertut deth Decrèt de 22 d'abriu de 1949, peth quau, de manèra generica s'autrejaue aguesta consideracion a castèths e fortaleses de tot er estat espanhòu. Totun, deth castèth d'Arties alavetz sonque ère vedibla era tor que i a deuant dera portada romanica dera glèisa, coneishuda coma "era torreta" e qu'erroneament fòrça autors auien considerat coma era tor der aumenatge.

5. 1990-2008. Restauracions de bens mòbles

A compdar des ans 90 deth sègle passat e de manèra parallèlla as intervencions arquitectoniques, s'amièren a tèrme un gran nombre d'actuacions de conservacion-

restauracion en quauqui bens mòbles sauvadi ena glèisa. Quauqu'ues d'aguestes actuacions ath delà de contribuïr ara conservacion des bens, a meter-les en valor e a aprigondir en sòn coneishement, an permetut incrementar eth patrimòni artistic dera glèisa en descorbir òbres que demorauen totaument desbrembades dejós de taules de husta o coches de mortèr. Mos referim a dus conjunts de pintura murau, andús datadi en s. XVI, eth prumèr, descobèrt en 1990, ena vòuta deth presbitèri quan tecnics deth *Servei de Restauració de Béns Mobles* dera Generalitat (CRBMC) comencèren a desmontar era faussa vòuta, formada per vintasèt taules de husta pintades, entà restaurarla. Era magnifica descubèrta deth Pair Etèrn, pintat dirèctament ena vòuta de pèira, obliguèc a cercar ua naua ubicacion a on plaçar, un còp restaurades, es taules de husta qu'articulades formauen era faussa vòuta. En 1992 en retornar siguec plaçada en mur perimetrau nòrd dera glèisa.

Deth dusau descorbiment de pintures muraus en 2008 ne parlaram mès extensament en apartat corresponent.

A cargue deth CRBMC tanben anèren es restauracions dera talha gotica de St. Joan Baptista (1997) e deth retaule gotic deth s. XV dedicat a Santa Maria (2004) e eth posterior retorn ath sòn plaçament originari, darrèr der autar major, plaçament qu'auie abandonat en 1936 quan siguec desmontat entà preservarlo des destruccions.

En 2006 era parròquia d'Arties sollicitèc a trauès deth programa de subvencions dera Generalitat de Catalunya era realizacion d'un estudi sus era talha gotica de St. Joan Baptista. Er estudi istoricoartistic lo amièc a tèrme er istoriador der art Sr. Josep Bracons, e es dades tecniques, examen organoleptic, mapings de patologies, analitiques e radiografies s'encomanèren ara empresa de restauracion TdArt. En basa ara informacion recopilada er an següent TdArt hec ua actuacion de neteja e consolidacion d'aguesta esplendida pèça.

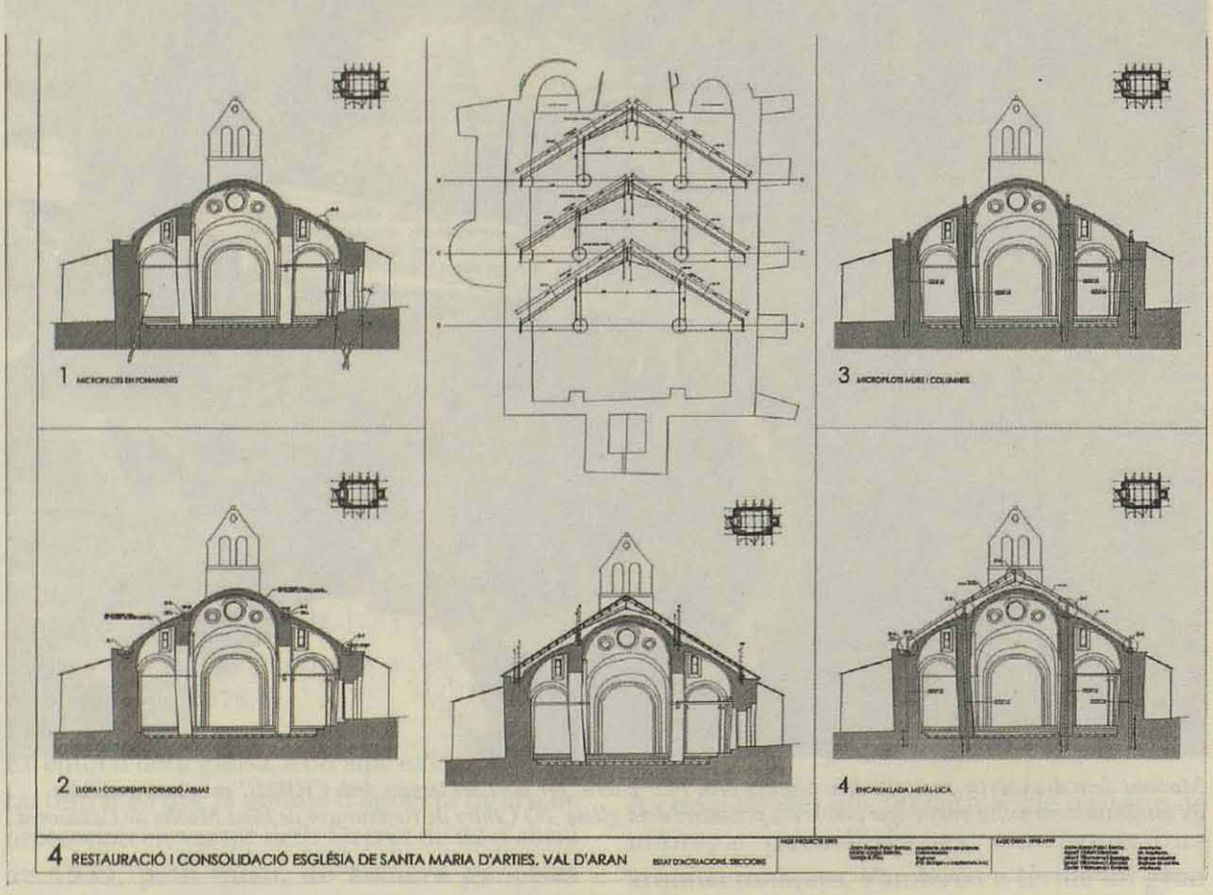
Moment dera descobèrta en 1990 dera pintura deth Pair Etèrn per part des tecnics deth CRBMC en retirar es taules qu'integrauen era fausa vòuta que curbie eth presbitèri dera glèisa (© Centre de Restauració de Béns Mobles de Catalunya.)

6. 1992-1999. Eth projècte d'assolidament arquitectonic de J. Polo

Era precària estabilitat dera glèisa de Santa Maria ère motiu de creishenta preocupacion per part dera parròquia e des vesins d'Arties, des autoritats e administracions locaus, coma tanben des tecnics e des responsables dera Generalitat de Catalunya. Pr'amor d'aquerò, en 1992 des dera *Direcció General del Patrimoni Cultural*, er istoriador der art Sr. Albert Sierra elabore un informe fòrça detalhat a on parle dera transformacion istorica der edifici e des bens artistics dera glèisa, establint critèris entara restauracion e reordenacion. Un an dempús d'aguest informe s'encomane ar arquitècte Joan Josep Polo era redaccion deth projècte arquitectonic d'assolidament der edifici. Coma auec era oportunitat d'explicar personaument eth sòn autor e director, eth projècte dempús d'un detalhat estudi de tensions, contemplaue basicament er assolidament de vòutes, pilars e fondaments mejançant micropilotatges.

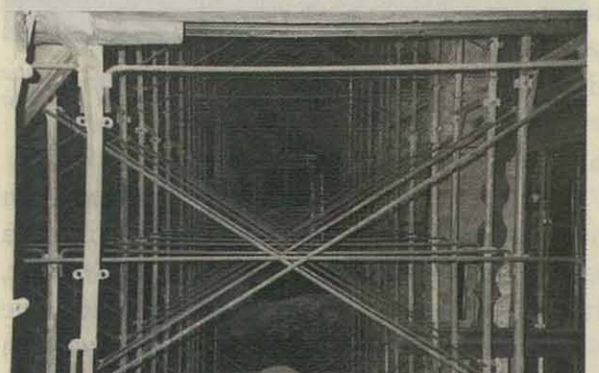
Totun siguec de besonh demorar encara cinc ans mès entà trapar eth finançament de besonh. Amièc a tèrme eth projècte eth Conselh Generau d'Aran tamb un cofinançament dera Union Europèa e tamb d'autes collaboracions economiques (Generalitat de Catalonha, Diputacion de Lleida, Ajuntament de Naut Aran e EMD d'Arties e Garòs). En un inici, aguest cofinançament europèu anaue destinat a un projècte de restauracion e adequacion dera glèisa de Santa Maria de Cap d'Aran, en Tredòs, tamb er objectiu de convertir-la en un auditòri. Totun, pr'amor dera urgéncia que i auie tà poder executar eth projècte e atau poder resòlver es grèus deficiéncies que patie era glèisa d'Arties, eth Conselh Generau d'Aran, rasonablament, valorèc que calie priorizar aguesta darrèra actuacion, e en tot compdar tamb era aprobacion deth pòble de Tredòs se cambièc eth destin deth finançament europèu. Maugrat açò tanben s'amièren a tèrme quauqui trabalhs de restauracion e d'assolidament qu'era glèisa de Cap d'Aran auie de besonh.

Finaument, en junhsèga de 1998 comencèren es trabalhs tamb er ancoratge d'absolutament tot er edifici, tamb eth plaçament en sentit

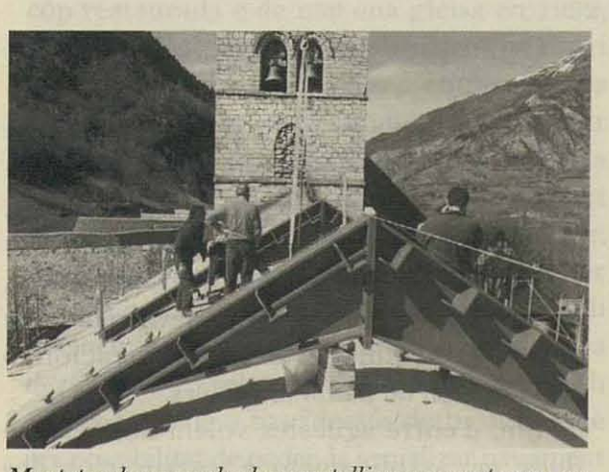

Es principaus actuacions d'assolidament previstes per arquitècte J. Polo en seccion e planta (©Joan-Josep Polo i Berroy)

longitudinau d'ua bastida cada 55cm, pr'amor que se desconeishie era reaccion que podie auer era bastissa en intervier-la. Eth dusau pas consistic en des·hèir era cubèrta e eth posterior vuedatge der abondant tarcum deishat ena subervòuta. Dempús se heren es perforacions en fondamentacions, pilars e murs lateraus entas micropilons e se comencèren a plaçar es encavalcadures metalliques que per dessús estaquen transversaument era vòuta en tot tibar er intercolumni. Enes extrems de cada ua des encavalcadures se i soden es proteccions des micropilons. Tanben enes encavalcadures se i encaishen es cabirons e era taula de husta. Un còp impermeabilizada era cubèrta, se place era lòsa, en tot replaçar era lòsa vielha recuperada ena pala nòrd, era mès vedibla, e plaçant lòsa naua ena sud. Eth nau losat coma s'auie previst aucupaue era madeisha posicion qu'eth preexistent.

Empuntalhaments deth laguens dera glèisa en començar era intervencion (©Joan-Josep Polo i Berroy)

Muntatge des encavalcadures metalliques que restaquen era vòuta peth dessús (©Joan-Josep Polo i Berroy)

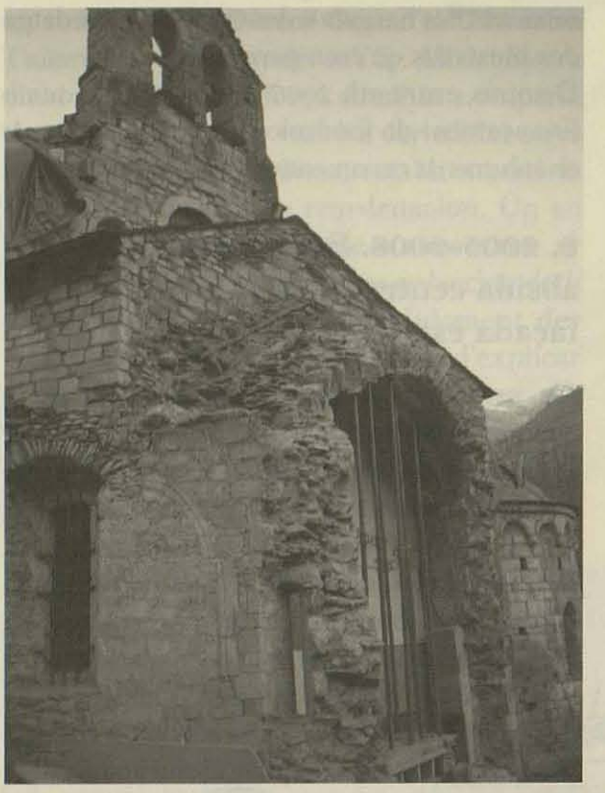
7. D'autes actuacions entre 2000 e 2007

Dempús des òbres d'estabilizacion der edifici son de besonh desparières actuacions d'acondicionament. En 2000 s'installe un sistèma de seguretat e se renauís er enlumenat intèrn e extèrn gràcies ath finançament dera Fundacion Endesa.
En 2005 se reabilite era tor campanau tamb renauida des hargats e des escalèrs, e vuedatge des hiestraus qu'èren paredadi.
Dempús, entre eth 2006 e 2007, tanben tamb finançament de fondacion Endesa, se renauís er enlumenat ornamentau exterior dera glèisa.

8. 2005-2008. Era restitucion dera absida centrau e assolidament dera façada èst

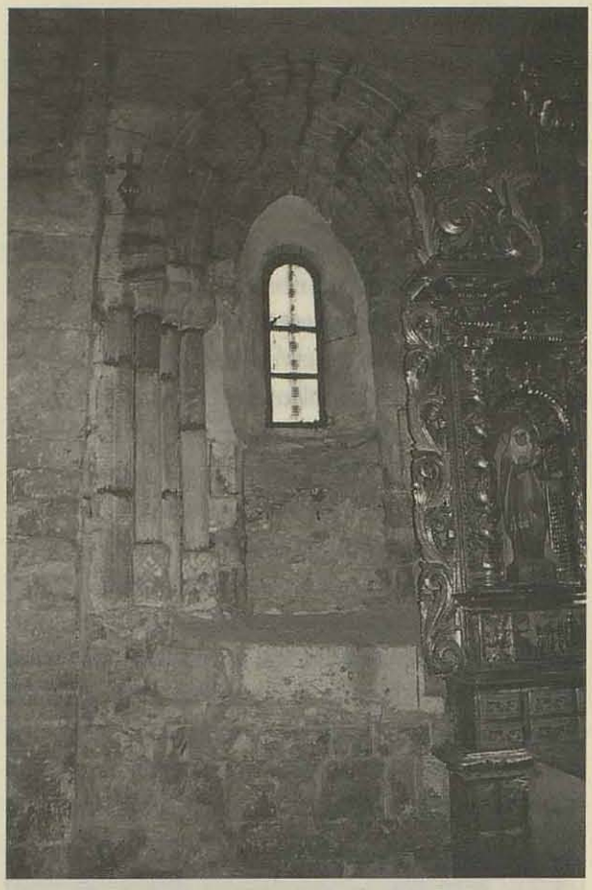
En 2005 era Generalitat de Catalonha encomane ar arquitècte Polo, er artifèx der assolidament de 1998-99, un nau projècte que contemple era restitucion dera absida centrau, enroïnada en 1780 quan se bastic era sacristia. Eth projècte que s'auie d'amiar a tèrme en estreta collaboracion tamb es arqueològs, compdaue tamb era recuperacion en catаments preliminars dera traça dera fonamentacion dera absida originau e en basa ad aquerò, recréisher eth mur enquiar arrincament dera vòuta. Tanben prevedie eth totau assolidament dera façada èst, causa que non s'auie pas podut hèr ena intervencion de 1998-99 pr'amor deth trau qu'era inexisténcia dera absida i provocaue. Eth projècte de 2005 prevedie restacar donc aguesta façada tamb un sistèma parion, mès en aquera ocasion, tamb ua cencha armada que coronaue e restacaue eth mur e tamb micropilons enes cantoades. Finaument e laguens d'un programa finançat per Obra Social de "La Caixa" e promoigut peth bisbat d'Urgelh, entre 2007 e 2008 s'amièren a tèrme es òbres. Entà pr'amor de deishar era cubèrta protegida abans dera arribada der iuèrn, es prumèrs trabalhs que se heren sigueren es de micropilotatge e restacament dera façada. En suberlheuament resultant s'optèc exteriorament per recular leugèrament eth mur e perbocar-lo entà perméter era clara diferenciacion cronologica entre paraments.

Tanben se restaquèc era espadanha. Dempús se des·heigueren es rèstes des murs dera sacristia qu'èren en pè, en tot descorbir pendent aguesta accion quauqu'uns des elements dera absida romanica: er arrincament dera vòuta, tamb un farciment plan desintegrat que siguec de besonh assolidar; part dera hièstra laterau sud dera absida, es lumedars des hièstres e un bèth pilèr de carrèus.

Inici deth rebastiment dera absida centrau. Se pòt observar era hièstra laterau e er arrincament dera vòuta, andues descubèrtes en eliminar es hijuts dera sacristia (©CGA E. Ros)

Fin finau se procedic a rebastir era absida sus era fondamentacion originau localizada. Enes hilades inferiores se profitèren es carrèus romanics que s'auien podut recuperar, fòrça des quaus pes sues importantes dimensions auien, de ben segur, format part deth basament originari. Maugrat qu'eth projècte prevedie ua absida sense dubertures, eth hèt d'auer localizat un montant dera hièstra laterau e es lumedars des tres hièstres, hec a plantejar-se era conveniéncia de dotar era absida des très hiestres abocinades que d'abitud en nòste romanic presente era absida principau, entà perméter era reintegracion d'aguestes parts originàries.

Hièstra centrau dera naua absida en tot incorporar er antic lumedar romanic que se recuperèc en des·hèr era sacristia (©CGA E. Ros)

Ath delà des pèces originàries que se poderen recuperar, coma materiau constructiu dera naua absida s'empleguec marme de St. Beat, plan semblant ath d'Arties tamb eth quau s'auie bastit era glèisa romanica. En tot seguir eth modèl dera absida septentrionau que s'auie mantengut practicament intacta, se hec un especejament en tot jogar tamb pèces de tres tipologies que sigueren hètes ua a ua a man .

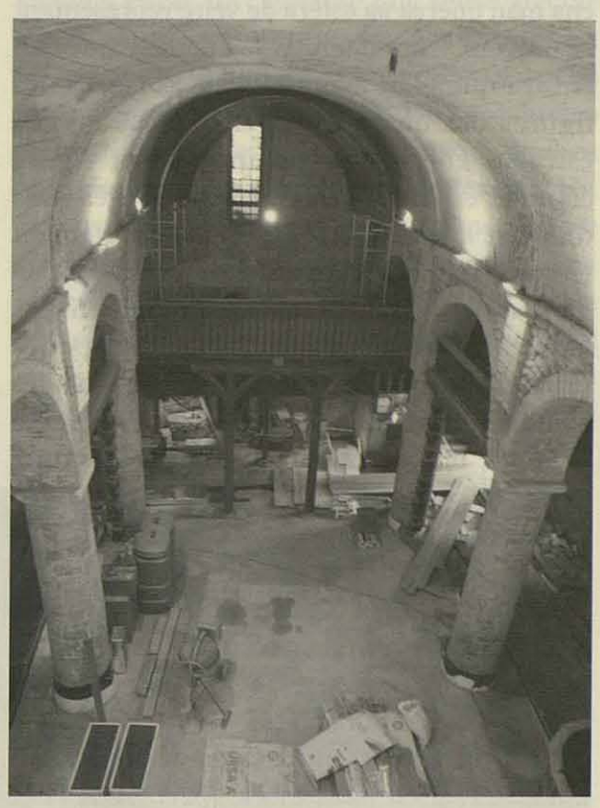
9. Quauques autes actuacions

En cors dera execucion en 2008 deth projècte arquitectonic se veiguec eth besonh d'amiar a tèrme d'autes actuacions complementàries, com era reabilitacion e reorganizacion deth presbitèri tamb renovacion der autar major, ambon e sèti, eth vuedatge deth rèble que farcie es absidiòles e reorganizacion o restauracion de mobiliari diuèrs.

Totun, d'entre aguestes volem destacar-ne dues: er assolidament e restauracion des tribunes deth còr que se trapauen en plan mau estat e era reubicacion ena sua tribuna centrau

dera fausa vòuta de taules pintades qu'enquia alavetz auie demorat plaçada en mur perimetrau nòrd dera glèisa. Era prumèra d'aguestes actuacions anèc a cargue deth Conselh Generau d'Aran e, ath delà de substituïr e reforcar eth solèr, restituïr quauques balustres dera barana e tractar e netejar eth husteram, auie coma principau objectiu arténher ua mielhor estabilitat a tota era estructura que s'emparaue, de manèra fòrça precària, mejançant uns pilars de husta en solèr dera glèisa. Aguesti pilars èren tornejadi enes tribunes lateraus e mès senzilhs e de plan fèbla seccion -possiblament frut d'ua reparacion posterior- ena tribuna centrau. Ath delà entara amplada dera tribuna centrau es tres pilars que la tien, un centrau e dus en posicion laterau a tocar des pilars de pèira resultauen clarament insufisents. Totun non se volie desvirtuar tamb un atirantament visuaument excessiu eth caractèr dera estructura de husta deth sègle XVIII, ne agredir tamb ancoratges suplementaris era òbra romanica. Finaument e pr'amor de totes aguestes consideracions, s'optèc pera solucion prepausada peth contratiste consistenta en desdoblar eth supòrt centrau, en tot reprodusir un pilar de caracteristiques pariones.

Eth hèt d'auer assolidat es tribunes balhaue un nau espaci que mos permetie liberar era planta baisha dera glèisa der excessiu mobiliari qu'exibie. Ja abans s'auie pensat en que podie èster un bon endret entà reubicar-i era faussa vòuta pintada qu'en retirar-la en 1990 auie estat desmontada dera vòuta deth presbitèri entà portar a restaurar en CRBMC e qu'un còp restaurada e de nau ena glèisa en 1992, non podie retornar ath sòn plaçament originari per'mor dera descubèrta des pintures muraus ena vòuta. En aqueth moment s'optèc per penjar-la en mur perimetrau nòrd dera glèisa en posicion planèra. Totun, en aguest plaçament, a on aucupaue grana part deth mur, resultaue plan complicat de hèr a compréner era foncion qu'auien es 27 taulons articuladi que la integrauen, d'adaptar-se ara corbatura dera vòuta en tot recorbir-la. Era vòuta deth darrèr tram dera nau, dessús deth còr auferie era possibilitat de poder-la visualizar nauament tamb era posicion corba originau, encara que siguesse en ua ubicacion diferenta e en ua vòuta de majors dimensions. Tecnics deth CRBMC dessenhèren era estructura metallica de supòrt, adaptada as mesures dera faussa vòuta pintada qu'installèren ath dessús dera tribuna centrau. Eth dessenh dera estructura permet ath delà de sostier era vòuta de husta, en un futur contier era totalitat d'aguest conjunt pictoric qu'en aguest cas, pòrte era data de 1589, integrat pera vòuta, tamb era representacion deth Pare Etèrn e des quate evangelistes, e pes lateraus, actuaument encara en presbitèri que respectivament representen eth sacrifici d'Isaac, ath costat dera epistòla, e era Decapitacion de St. Joan Baptiste, ath costat der evangeli.

Eth laguens dera glèisa pendent es òbres. Se i pòden observar eth desdoblament deth pilar centrau que tié era tribuna deth còr, atau coma era estructura metallica que servís de supòrt entara fausa vòuta pintada (©CGA E. Ros)

Descubèrta e restauracion des pintures muraus

Deth Judici Finau pintat ena vòuta centrau dera glèisa pr'amor d'auer demorat tostemp vedible n'auem notícies fòrça antiques: Fco. de Zamora en 1788 ja lo nomente. Tanben auem descripcions e fotografies des viatgèrs deth s. XIX e de prumèrs deth s. XX, a trauès des quaus podem constatar que presentaue un

aspècte parion ar actuau. Tanben demoraue parciaument vedible eth Sant Antòni representat en prumèr pilar deth costat dera Epistòla.

Auem dejà comentat eth descorbiment fortuit qu'auec lòc en 1990 de mès pintura murau ena vòuta deth presbitèri quan tecnics deth *Servei de Restauració de Béns Mobles* dera Generalitat (CRBMC) en retirar era faussa vòuta de husta entà restaurar-la. Dejós apareishec en centre e laguens d'un cercle de bromes -parion ath qu'ena vòuta entornège ath Crist Jutge-, un Pair Etèrn coronat tamb tiara, plen de dinamisme, tamb eth braç dret lheuat –çò que provòque eth holament dera capa- e portant ena man quèrra ua esfèra de veire representant er univèrs. Enes lateraus se i podien apreciar, encara que plan maumetudes, es rèstes des figures des quate Evangelistes sus un cèu estrelat. Tot aguest conjunt pictoric siguec estudiat en 1996 per Pierrette Bergés. Des d'alavetz a estat Albert Sierra qui a aprigondit en sòn estudi, sense desbrembar era aportacion de Daniel Vilarrubias a qui deuem era identificacion de quauqu'un des tèxtes des filactèris que gessen des trompetes des anges coma estròfes deth Cant dera Sibil·la. En concrèt, eth filactèri que i a dessús dera ressureccion des defunts, dempús dera invocacion en latin "SURGITE MORTVI VENIDTE AD IVDICIVM", se i pòt liéger: "AL IORN DEL IVDISI PARA QVI AVRA FET SERVISI" qu'ei era estròfa iniciau de dit Cant. Mès aquerò non ei pas tot, ena representacion de Lunfèrn, en aute costat dera vòuta, en filactèri que ges dera trompa der ange se lieg en latin: "ITE MALEDICHTI IN IGNVM ETERNUM" que se correspon tamb es paraules deth Cant: "Anau, maleits, en el turment! anau-vos-ne en el foc etern". E mès enlà des tèxtes, tota era composicion semble inspirada pes estròfes deth Cant, des deth Crist Jutge qu'entorat d'un còr de sants e santes apareish laguens d'un cercle de bromes, talament coma profetize eth cant: "Jesucrist, Rei universal, home i ver Déu eternal, del cel vindrà per a jutgar i a cada u lo just darà" e encara mès clar, ena representacion, de caractèr mès anecdotic, de quauqui personatges qu'apareishen laguens dera boca de Leviatan e que pes sues vestimentes podem identificar, sense dobte, coma reis, bisbes e cardinaus, en consonància tamb eth sens dera estròfa: "Mals Reis, Duchs, Comptes y Barons que de lus fets retran rahons".

Detalh des pintures deth Judici Finau. Ena filacteria que ges dera trompeta der ange se i pòt lieger era estròfa iniciau deth Cant dera Sibil·la (©CGA E. Ros)

En prumèr tram dera vòuta laterau sud er escantierament deth perbocat en quauqui punts deishaue ath descubèrt ues taques de color Toti aguesti indicis deishauen sospitar era existéncia de mès pintures enes murs dera glèisa. Pr'amor d'aquerò, en marc deth Programa *Romanic Obert* e parallèllament ara execucion deth projècte arquitectonic, se considerèc convenient profitar era escadença entà intervier. Cossent tamb aquerò, pendent eth mes de noveme de 2008 era empresa especializada TdArt, descorbic dejós des perbocats des murs, pilars e vòutes deth prumèr tram des naus lateraus, un singular nau conjunt de pintures format per sèt scènes nauères, en un estat de conservacion desparièr qu'ampliauen er ensems ja coneishut. En pilar meridionau s'acabèc de descorbir es temptacions de Sant Antòni, e en pilar septentrionau se i localizèc un Sant Cristòfol. Ena vòuta sud se i trobèc un Sant Sopar deth quau sonque s'an conservat era part superiora dera scèna tamb es caps des apòstol e un hons qu'imite un mur de carrèus, tamb ua hiestreta e un tapís penjat ena paret. En costat septentrionau, aucupaue eth mur verticau ua representacion des vertuts, dejós d'arcades, dera quau sonque s'a conservat era part superiora des figures e ena vòuta quate personatges laguens de sengles medalhons

evòquen eth mite de Lucrècia en tot transportar-mos tara Roma arcaica. Estone un shinhau qu'en un e aute costat en hons se i pòden veir palmèrs, paons e d'auti audèths. En mur corgut sus es dus arcs formèrs, enes naus lateraus, i son representades dues scènes profanes encara mès susprenentes de trobar laguens d'ua glèisa: ena nau meridionau ua scèna de caça e ena nau septentrionau ua batalha entre ua armada crestiana e ua auta musulmana, andues representades tamb tota sòrta de detalh en vestiari e armament pròpis deth sègle XVI. Eth detalhat estudi d'Albert Sierra (SIERRA, A, 2010) sus tot aguest esplendit e extens conjunt de pintures a permetut determinar qu'ei era òbra d'un pintor tamb un estil a on era tradicion gotica a encara un pes plan determinant maugrat adoptar trèits, elements e decoracions caracteristiques deth renaishement. Totun eth mèstre non aurie trabalhat solet senon assistit per un o mès ajudants, çò qu'explicarie es plan notables diferéncies de qualitat que s'obsèrven en tractament des personatges representadi.

Maugrat que ne desconeishem nòm, Sierra a artenhut a identificar era madeisha configuracion des cares deth pintor principau, atau coma d'autes representacions pariones, enes retaules de València d'Àneu, Sorpe e era Pobleta de Bellveí, en Pallars. E encara mès, a trobat es traces decoratives deth pintor segondari, enes pintures muraus dera glèisa de Son, a on sajarie de reprodusir tamb ben pòga abilitat, quauqu'ues des scènes pintades en Arties.

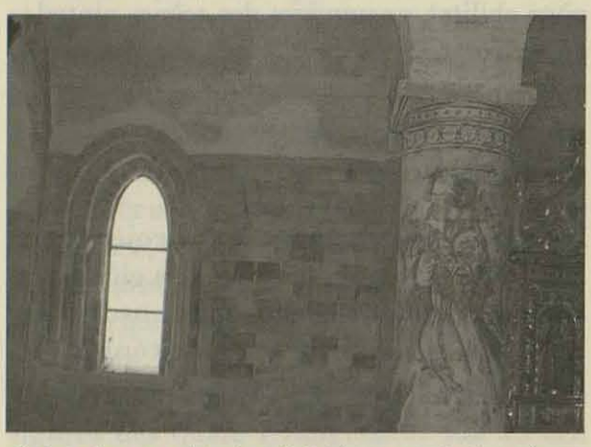
10. 2010-2011. Projècte d'acondicionament interior

Er objèctiu principau deth projècte der arquitècte Polo prevedie dotar ara glèisa d'un sistèma eficaç de cauhatge que sense afectar es pintures permetesse arténher ua temperatura de confòrt (entre de 17-18 grads) quan i aguesse celebracions. Dus conductes d'impulsion, per dejós des naus lateraus dèishen anar aire caud a trauès d'ues reishetes en solèr. Ena part posteriora dera glèisa un mecanisme provòque ua circolacion continua e era recuperacion der aire caud, impedint que s'elève entàs vòutes, causa que resultarie prejudiciau entàs pintures, ath delà de restar eficàcia ath sistèma.Tanben entà evitar pèrtes de calor s'a

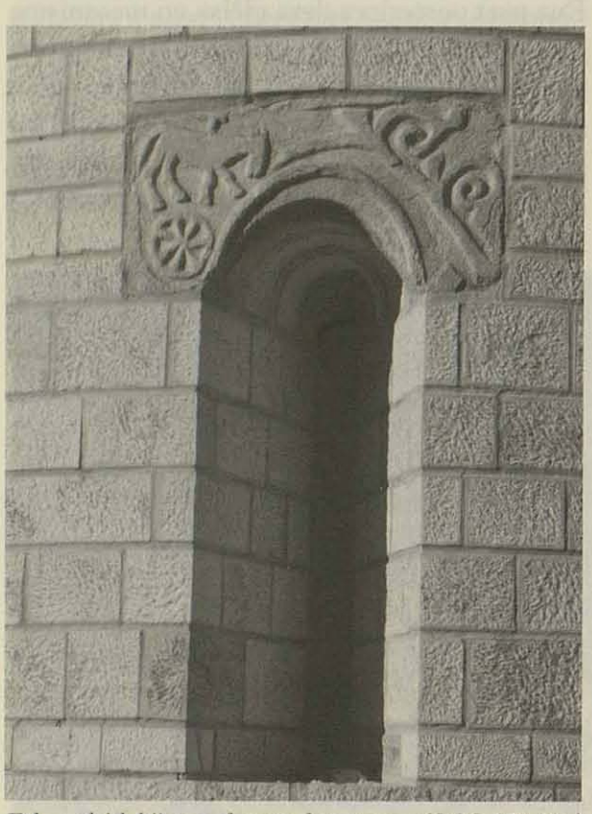

Detalh der exèrcit musulman ena scèna de batalha descubèrta en 2008 sus er arc formèr dera glèisa (©TdArt, còpia CGA)

dotat ara pòrta d'un cancelh de veire e perfil inoxidable. Eth sistèma ei alimentat per ua caudèra plaçada en edifici anèx, a on tanben se i an installat sanitaris. Era connexion s'a hèt per dejós des pòrtes d'andús edificis, a trauès d'un conducte enterrat de granes dimensions ben impermeabilizat.

Aspècte dera cara interiora deth hiestrau gotic abans dera restauracion (©CGA E. Ros)

Eth madeish hièstrau dempús de restaurar (©CGA E. Ros)

Un aute des objectius deth projècte siguec balhar ara glèisa ua major accessibilitat entà toti. Entada aquerò ère de besonh ennautir eth paviment eliminant es gradons qu'abans dera actuacion calie baishar en entrar ena glèisa. Un nivèu mès naut de paviment mos facilitaue eth pas per dejós des conductes d'aire deth cauhatge. Ath delà, mos permetie qu'es pilars de husta tornejada des tribunes deth còr (s. XVIII) e tanben eth dera trona de predicar (obrada entre 1622 e 1625) tornèssen a emparar-se dirèctament en solèr, coma logicament deuie auer estat en moment deth sòn bastiment çò que deishèren de hèr per un rebaishament posterior deth paviment. Eth nau paviment ei d'entaulat tradicionau de husta sus pannèu inifug a fin de complir era normativa.

Un aute capitol important dera intervencion a estat era recuperacion deth hiestrau gotic, plaçat en prumèr tram deth mur meridionau. Aguest ère parciaument caperat. En des·hèir eth mur que lo barraue se pogueren recuperar quauques pèces originàries que se sauvèren enquiath moment dera restauracion. Es sues dues cares, extèrna e intèrna, èren hètes tamb carrèus ben escairadi, en tot aucupar era part interiora deth mur un farciment de mortèr que se trapaue totaument descomposat. Aquerò obliguèc a reforçar er arc tamb hormigon. Era cara interiora se deishèc totaument recuperada. Eth barrament deth hiestrau s'a hèt, coma enes autes hièstres baishes tamb alabastre e marcs d'acèr inoxidable. Enes hièstres plaçades en mur a mès nautada, entà perméter ua major entrada de lum se i a plaçat veire.
Tanben s'a amiat a tèrme ua operacion de neteja, eliminacion de pegòts de ciment existents e fin finau eth rejuntat tamb mortèr de caudia des paraments interiors dera glèisa. Quauqu'ues des actuacions an obligat ath traslat de bèri mòbles. Aquerò a passat tamb era batiadera, abans en un cornèr dejós dera tribuna que s'a auançat. Tanben s'an botjat era olièra qu'ère parciaument sosterrada, er aiguasenhèr e eth retaule barròc de Santa Cristina qu'entà non caperar eth hiestrau gotic a estat desplaçat.

11. Cataments arqueologics

Eth prumèr catament arqueologic en Santa Maria d'Arties auec lòc en 2002, tamb caractèr d'urgéncia (ROS, E., 2002), quan i auec un esbauç en mur de contencion dera plaça dera glèisa conseqüéncia d'ues òbres en carrèr des

Banhs. En aguest moment apareishec bona part deth tram nòrd dera muralha der castèth d'Arties (s. XIV-XVII) e se poguec desmentir definitivament era opinion fòrça estenuda qu'era soleta tor encara en pè enfrontada ara portada dera glèisa, non se tractaue dera tor der aumenatge senon d'ua tor – o milhor bestor- dera muralha. Tanben se poguec corraborar que, coma ac descriuie Juan Francisco de Gracia en 1613, eth tram de muralha septentrionau ère format per un doble mur: er exterior baish, hèt tamb grani blòcs de pèira qu'actue de plataforma, dessús deth quau se lhèue era muralha propriament dita, tamb ua bestor en centre. D'alavetz ençà se pòt veir aguest tram de muralha.

Posteriorament an auut lòc dues naues fases de catament preventiu que s'an amiat a tèrme de manèra preliminara ara execucion des darrèrs projèctes arquitectonics. Ena prumèra fasa entre es ans 2007 e 2008 se catèc ena cabecèra dera glèisa tamb er objectiu, coma ja s'a dit, de recuperar era fondamentacion dera absida originària romanica entà que, cossent tamb es donades obtengudes, poder restituir-ne es sòns volums. Coma ja s'a descrit en apartat 8 en parlar dera restitucion dera absida, ath delà dera recuperacion de parts originàries (fondamentacion, arrincament dera vòuta, lumedars e montant des hièstres e un bèth pilèr de carrèus) qu'an permetut eth sòn rebastiment, es catаments en exterior e laguens dera cabecèra dera glèisa, an permetut conéisher qu'era glèisa romanica (de finaus de sègle XII) se lhèue dejós d'ua auta glèisa anteriora preromanica e qu'aguesta ath sòn torn, ei dessús d'ua necropòli dificil de datar mès que poirie èster des sègles VI-VII (COTS, P., 2009). Laguens dera glèisa se localizèren tanben sepultures de datacion mès recenta. Tanben se descorbic eth tram èst dera muralha deth castèth baishmedievau, atau coma d'autes estructures d'ua fortificacion anteriora. Era dusau fasa s'a amiat a tèrme en 2010-2011. En aguest cas er airau intervengut siguec era plaça que i a en costat nòrd dera glèisa, prumèr ena part mès orientau, a on s'a restacat eth bocin de muralha èst descubèrta en 2007 tamb

Descubèrta dera muralha pendent es catаments arqueologics ena plaça dera glèisa (©CGA E. Ros)

era muralha deth costat nòrd que demoraue vista des des catаments deth 2002. En angle nòrd-èst, cossent tamb era descripcion de Gracia a apareishut ua tor quadrangulara. Posteriorament se catèc era part occidentau dera plaça, des dera portada romanica dera glèisa e era pòrta dera rectoria. Ena portada romanica se descorbiren es basaments des arquivòutes e es arrincaments des gradons que demorauen enterradi per sediments que sigueren recuperadi.

En extrem de cogant, dauant dera pòrta dera rectoria se descorbic ua auta tor, aguest còp, semicirculara en aquerò qu'ère er angle nòrd-oèst dera fortificacion. Es estructures descubèrtes permetien per prumèr còp compréner se mès non era mitat septentrionau der antic castèth d'Arties, que cossent tamb era descripcion de Gracia, a tors enes dus angles e ua tor en centre. Pr'amor d'aquerò se considerèc convenient integrar totes aguestes estructures ena futura urbanizacion dera plaça.

2012. Projècte d'urbanizacion exteriora

Acabades es òbres d'acondicionament interior dera glèisa e es catаments arqueologics que i anèren associadi, auie arribat eth moment d'acondicionar e urbanizar er entorn, era plaça qu'aucupant tot eth costat nòrd dera glèisa , constituie eth sòn accès principau e en extrem èst, ena cabecèra dera glèisa servie tanben d'accès ath cementèri municipau. Es òbres s'an podut amiar a tèrme gràcies ara collaboracion entre Ajuntament de Naut Aran e Conselh Generau d'Aran. Er ajuntament assumic era execucion deth projècte ja redactat pes arquitèctes Joan Vila e Silvia Solà deth Conselh Generau d'Aran. Eth projècte auie de satisfèr besonhs desparièrs. Per un costat, balhar un marc adequat entath monument –era soleta glèisa declarada Ben Culturau d'Interès Nacionau, de luenh era mès visitada e a on se i celèbren major nombre de cerimònies (nòces, concèrts,...)- en tot integrar es estructures der antic castèth, recuperades enes catаments arqueologics, mès tanben auie de dar responsa satisfactòria as besonhs d'accès e de circulacion per espaci, (era rodada restringida sonque ath servici dera glèisa e deth cementèri). Er espaci a urbanizar ei ua sòrta de passatge tamb forma de mieja lua que connècte era plaça dera Planhèra, a cogant dera glèisa, tamb er accès ath cementèri e eth portau neoclassic tamb gradoada, plaçadi a autan, darrèr dera cabècera dera glèisa. Entà favorir era circulacion des persones -e des veïculs de servici- s'a cauçadat tamb pèces de granit de desparières mesures en tot deishar ua franja verda que resseguís eth contorn dera muralha. Era amplada d'aguest passatge ven determinada peth traçat dera muralha e peth còs massís qu'a mòde de contrafòrt se hig ara façada romanica dera glèisa en tot trincar-ne era alineacion. Era maxima amplitud der espaci s'artenh dauant dera portada romanica dera glèisa, que s'a volut remercar tamb un cambi en paviment. Per contra, eth punt mès estret se produsís entre es cantoades deth contrafòrt e dera estructura recuperada dera antica tor en angle nòrd-èst dera muralha.

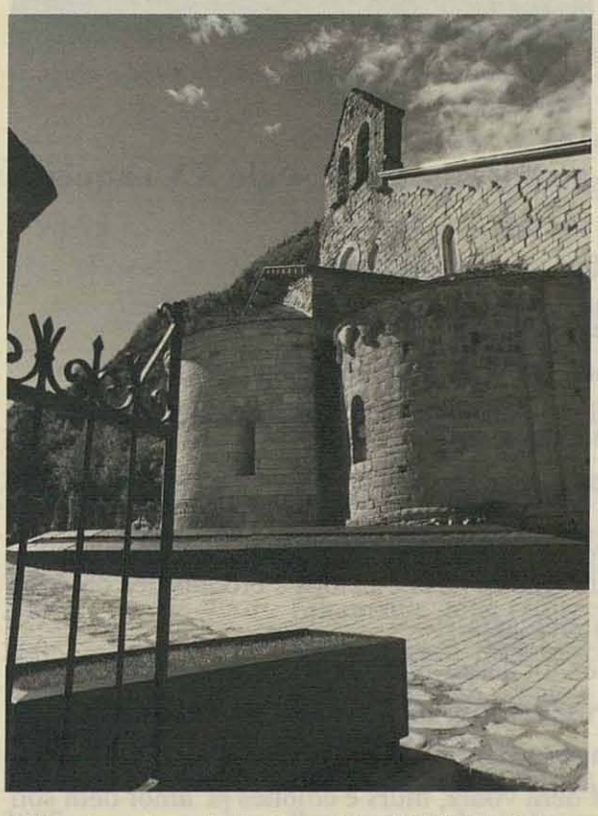

Aspècte dera plaça dera Glèisa abans ra urbanizacion (©CGA E. Ros)

Era madeisha vista dempús des òbres d'urbanizacion (©CGA E. Ros)

Er espaci que i a darrèr des absides, entà evitar filtracions en interior der edifici, s'a optat entà impermeabilizar e corbir tamb un arid de tipe volcanic e tonalitat vermelhosa qu'ajude a hèr a regésser eth monument. Totun, apòrte ua pincelada verda era jardinèra corbada que sauve eth desnivèu deth terren. Ua pantalha vegetau separe eth cementèri sense impedir visualizar era cabecèra de manèra unitària. Es estructures arqueologiques localizades enes cataments (muralha, bestor e absida preromanica) s'an recreishut tamb era madeisha pèira recuperada e se n'a integrat era traça en paviment. D'aguesta faiçon era naua urbanizacion met de manifèst es estructures arqueologiques ath torn de Santa Maria d'Arties. Resulten especiaument evidentes era muralha e es tors der antic castèth d'Arties.

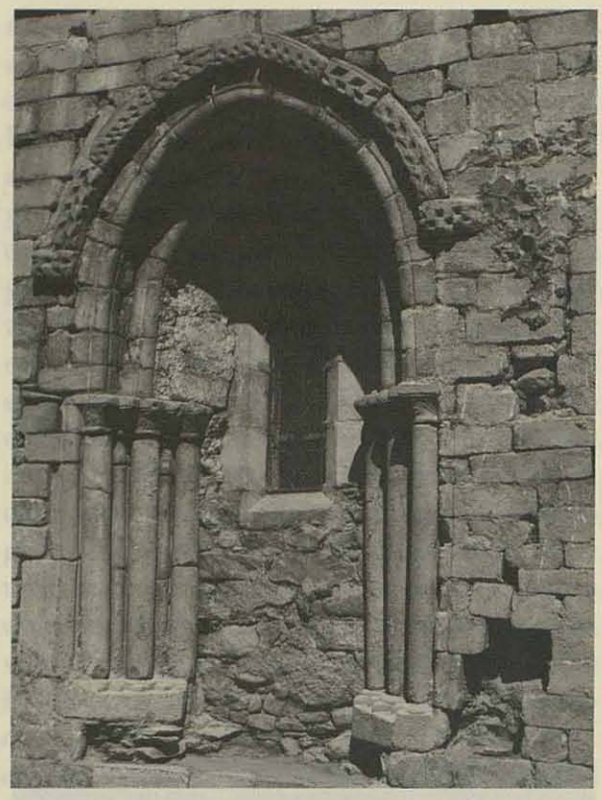

Vista actuau dera cabecèra dera glèisa (©CGA E. Ros)

12. Epilòg: era restauracion dera hièstra gotica

Laguens deth projècte d'acondicionament interior executat entre es ans 2010 e 2011, s'amièc a tèrme era recuperacion interiora deth hiestrau gotic que i a en prumèr tram deth mur meridionau dera glèisa. Era actuacion comencèc per des·hèir eth mur que parciaument lo barraue. Pendent aguesti trabalhs se pogueren recuperar quauques pèces originàries deth calat dera rosassa superior, des montants e deth trencalums originari dera glèisa. Pr'amor deth mau estat en qué se trapaue era arcada siguec de besonh empuntalhar-la e reforçar-la tamb ua voutilha reforçada tamb hormigon armat ena part interiora deth mur pr'amor qu'eth farciment ère totaument descomposat. Era cara que da ar interior dera glèisa se deishèc totaument recuperada. Totun, per motius pressupòstaris, non siguec possible en aquèth moment d'assumir era restauracion dera cara exteriora, de major complexitat se se volie restituïr es pèces originàries deth trencalums e deth calat dera rosassa. Aguesta darrèra actuacion l'a assumida dirèctament eth Conselh Generau d'Aran en tot compdar tamb er assessorament der istorian der art Albert Sierra que, coma ja s'a podut comprovar en liéger aguest article, ei un gran coneishedor dera glèisa. Se comencèc per hèr un estudi comparatiu tamb d'autes hièstres o hiestraus gotics dera Val d'Aran. Es parallelismes mès propèrs les trapèrem en hiestrau que se daurís en mur de cogant dera glèisa de Sant Andrèu de Salardú e ena hièstra que i a en mur testèr, peth dessús des absides, ena glèisa de Sant Estèue de Betren. Maugrat qu'a prumèr còp de uelh era configuracion deth hiestrau d'Arties ei mès parion ath de Salardú (dimensions, forma deth trencalums e des arquets geminats), ua analisi mès suenhada mòstre qu'era disposicion e diboish des pèces qu'intègren eth calat dera rosassa son ben semblantes as dera hièstra de Betren. Coma delà, en Arties era rosassa ei integrada per quate pèces calades qu'aucupen es quate sectors deth cercle– des quaus n'auem recuperat dues e un fragment d'ua tresau-. Cada ua d'eres ei formada per tres nervadures ath torn d'un petit vuet triangular, ua en arc exterior e dues mès que confluïssen en tot deishar en centre un cercle vuet. Quate vuets de forma elliptica s'intercalen entre es pèces. Decòren era cara exteriora des nervadures uns petits botons en retlèu. Tant enes pèces dera rossasa coma sustot enes arquivòutes d'arc apuntat se consèrve parciaument ua decoracion pictorica de color

vermelh tamb motius de triangles e escacats. Es nomentadi parallèls an permetut determinar era posicion des pèces originàries conservades e reprodusir era forma d'aqueres parts que non i son. En aguest cas, an estat trabalhades. en blòcs d'un marme parion mès tamb un tractament aboishardat que permet era aisida diferenciacion entre ues e autes, cossent tamb era Lei 9/1993, deth Patrimòni Culturau Catalan e d'auta normativa en matèria de restauracion.

Aspècte exterior deth hiestrau gotic de meddia abans de restaurar (©CGA E. Ros)

13. Quadre cronologic d'eveniments e actuacions (deth sègle XX enquiath present)

An	Eveniment o actuacion
1901	Remodelacion deth pati de dauant dera glèisa
noveme 1905	Lluís Domènech i Montaner, tamb es estudiants dera Escola Superior d'Arquitectura visite era glèisa, la fotografien e ne diboishen ua prumèra planta
Seteme 1907	Es membres dera Mission Arqueologica der Institut d'Estudis Catalans enes Pirenèus la visiten, Alfred Mas ne hè fotografies, Puig i Cadafalch e Goday ne hèn plans e Mn. Gudiol hè anotacions e còquis des objèctes d'art que considère mès interessants
1918-19	Se modifique era rectoria en tot daurir hièstres ena planta baisha der edifici. En ampliar eth uart se localize un tram dera antica muralha
1919	Se renòve eth paviment en tot rebaishar-ne eth nivèu
1921-22	Trabalhs de refortilhament dera vòuta, murs e colones pr'amor deth sòn mau estat.
25 noveme 1921	S'installe enlumenat electric ena glèisa per compde deth deputat Emili Riu
1936	Fòrça pèces son destrusides o desapareishen (crotz procesionau deth s. XVI, crist d'un devarament, sagrari gotic e d'auti objèctes e vestimentes liturgiques)
1936	Entara sua preservacion, eth retaule gotic ei desmontat e trasladat tà Lhèida e dempús tà Saragossa

An	Eveniment o actuacion
circa 1947-48	Retorn entara glèisa deth retaule gotic. Totun i manque ua taula dobla que contiege es scènes dera Ascension e dera Pentacòsta
1949	Peth decrèt de 22/4/49 eth castèth d'Arties ei declarat monument nacionau BOE 5/5/1949 R-I-51-6235
1972	Intervencion arquitectonica des arquitèctes J. Bassegoda, L. Villanueva e G. Sáez. Posteriorament cadun d'eri publicaràn es conclusions der estudi der edifici e dera actuacion amiada: Bassegoda (1972), Villanueva (1974)e Saez (1976)
1978	Declaracion dera glèisa coma monument nacionau BOE 25/11/1978 R-I-51-4294
20 de mai de 1980	Panatòri de sèt imatges talhades en husta per part d'Erik eth Belga
1989	Era imatge de Sant Joan Baptista viatge tà Barcelona entà formar part dera exposicion *Millenum.* Se met de manifèst era valor artistic òbra
1990	Descorbiment des pintures muraus dera vòuta deth presbitèri en desmontar era faussa vòuta formada per taules pintades
1990-92	Restauracion des taules pintades qu'integrauen era faussa vòuta en *Centre de Restauració de Béns Mobles* dera Generalitat de Catalonha (CRBMC)
1992	Informe istoricoartistc abans dera restauracion
1993	Redaccion deth projècte d'assolidament arquitectonic dera glèisa a demana dera Generalitat de Catalunya
1997	Restauracion dera imatge gotica de St. Joan Baptista en CRBMC
1998-99	Execucion deth projècte d'assolidament arquitectonic dera glèisa, finançat peth Conselh Generau d'Aran tamb cofinançament dera Union Europèa e tanben supòrt economic de Generalitat de Catalunya, Diputació de Lleida, Bisbat d'Urgell, Ajuntament de Naut Aran e EMD d'Arties e Garòs
2000	Restauracion retaule gotic en CRBMC
2000	Installacion sistèma de seguretat e renovacion enlumenat interior e exterior finançat per Endesa
2002	Intervencion arqueologica d'urgéncia en castèth
2004	Eth retaule gotic retorne tar autar major (CRBMC)
2005	Reabilitacion dera tor-campanau per part deth Conselh Generau d'Aran
2005	Redaccion deth projècte d'assolidament dera façada d'autan e restitucion d'absida centrau
2005	Localizacion dera scèna dera Ascension en Museu Maricel de Sitges
2007	Renovacion der enlumenat exterior finançada per Endesa
2007-08	Excavacions arqueologiques ena cabecèra dera glèisa anteriores ara execucion deth projècte arquitectonic
2007-08	Execucion deth projècte d'assolidament dera façada d'autan e restitucion d'absida centrau
2008	Descubèrta e restauracion de pintures muraus en pilars e vòutes lateraus deth prumèr tram dera glèisa
2008	Assolidament e restauracion des tribunes deth còr
2008	Reabilitacion deth presbitèri

An	Eveniment o actuacion
2006-08	Estudi e actuacion de conservacion ena imatge gotica de St. Joan Baptista
2008-11	Actuacions puntuaus de reorganizacion der espaci, entre aguestes montatge dera faussa vòuta de taules de husta pintades en còr

14. Bibliografia

AA.DD. *Catalunya Romànica. La Vall d'Aran* (1987): Vol. XIII. Fundació Enciclopèdia Catalana. Barcelona.

AINAUD DE LASARTE, J. (1989): "Sant Joan Baptista" en *Millenum. Història i Art de l'Església Catalana. Catàleg d'exposició*, pag. 276, Generalitat de Catalunya. Barcelona

ALCOLEA BLANCH, S. (2008): *La missió arqueològica del 1907 als Pirineus. Catàleg de l'exposició.* Barcelona.

BARRAU DE LORDE, P. (1935) Inventaire des Monuments, Objects d'Art et sites naturals classes ou à classer situés en Comminges. Société des Etudes du Comminges. St. Gaudens

BASSEGODA NONELL, J. (1972): "La iglesia de Santa Maria de Arties, barroca y racionalista. Un templo sin cimientos". *La Vanguardia Española* 28/9/1972. Barcelona

BERGES, P. (1996): *Des peintures murales de la renaissence dans le sud-ouest de l'ancienne France, du Quercy au Val d'Aran, du Rouergue a l'Armagnac.* Tesi inedita. Universitat Toulouse- Le Mirail. Toulouse

BERTRANS I SOLSONA, J. (1931) La Vall d'Aran (Suissa catalana). Guia del Turista. Barcelona

BRACONS I CLAPÉS, J. (1998): "Els davallaments romànics a Catalunya i l'heretgia albigesa. Propostes d'interpretació i aproximació a la seva datació", en *Miscel·lània en Homenatge a Joan Ainaud de Lasarte*, pags. 197-206, vol. I. MNAC Barcelona

BRACONS I CLAPÉS, J. (2007): *Estudi de la talla de Sant Joan Baptista. Església de Santa Maria d'Arties. Vall d'Aran.* Estudi inedit. CGA

GRACIA DE TOLBA, I. F. (1613): *Relación al rey don Phelipe III, nuestro señor, del nombre, sitio, planta, fertilidad, poblaciones,castillos, iglésias y personas del Valle de Aran; de los reyes que le han posseydo, sus conquistas, costumbres, leyes y govierno.* Huesca. Edicion facsimil de C. Lacour, Ëditeur. Nimes 2005.

GOURDON, M. (1884): "A travers l'Aran. Itineraires d'un touriste". *Revue de Comminges*, t. I, St. Gaudens

GOURDON, M. (1923): "Au pays d'Aran. Pueblo de Artias", pag. 21-24. *Revue de Comminges* XXXVII, St. Gaudens

GRANELL, E. - RAMON, A. (2007): *Lluís Domènech i Muntaner. Viatges per l'arquitectura romànica.* COAC. Barcelona.

MARTIN, D. (1979): "Santa Maria de Arties. (Indice documental del archivo parroquial)". *Església d'Urgell*, 74. Seu d'Urgell

MESURET, R. (1959): "Les peintures du Val d'Aran". *Revue de Comminges* T LXXII. St. Gaudens

DUMAIL, A. (1992-): "Nôtre Dame en Comminges. Le Val d'Aran. Arties église paroissiale de Sainte-Marie". *Revue de Comminges.* T. CVII. St. Gaudens

POLO I BERROY, J. (1999): *Consolidació Església de Santa Maria d'Arties. Notícia d'una intervenció.* Memòria inédita. CGA

POLO I BERROY, J.-COTS E CASSANHA, P. (2009): "Santa Maria d'Arties (Naut Aran, Val d'Aran): Un exemple integrau a nivèu de restauracion d'un monument a compdar des entresenhes arqueologiques", en *Cicle de conferències Arqueologia i Patrimoni 2008 a les terres de Lleida*, pags. 75-103, Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació. Lleida

POST, Ch.R. A. (1938): *A History of Spanish Painting*, vols VII, VIII i XII, Harvard University Press. Cambridge (Massachusetts)

PUERTOLAS, SILVIA (1998): "Era restauracion de Santa Maria d'Arties serà prèsta entà junhsèga de 1999". *Aué* 24/10/1998

PUIG I CADAFALCH, J. FALGUERA, A. GODAY, J. (1919): *L'arquitectura romànica a Catalunya*, vol. III, Barcelona

ROS BARBOSA, E. (2002): *Memòria de la Intervenció arqueològica al recinte fortificat de Sta. Maria* d'Arties (Naut Aran). Inedit

ROS BARBOSA, E. (2012): "Ua uelhada ath passat des nòstes glèises" pags. 45-67 en *Tèrra Aranesa*, Iiau epòca, num. 11, Vielha

SAEZ ARAGONÉS, G. (1976): "Primera fase del proyecto de restauración de la Iglesia de Santa Maria de Artíes en el Valle de Arán (Lérida)". *Cuadernos de Arquitectura y Urbanismo*, num. 116. C.O.A.C. Barcelona

SARRATE FORGA, J. (1974): *El arte románico en el Cap d'Aran.* Lleida.

SIERRA I REGUERA, A. (1993): *Informe sobre l'església de Sta. Maria d'Arties.* Informe intèrn inedit. Dir. General Patrimoni Cultural . Barcelona

SIERRA I REGUERA, A. (2010): "Abans e dempús de Trento. Era pintura murau ena Val d'Aran en temps dera Reneishença: Unha, Arties e Salardú" en *Miscellanèa en aumenatge a Melquiades Calzado de Castro "Damb eth còr Aranés"*, pags. 379-408. Vielha. Institut d'Estudis Aranesi,

SOLER i SANTALÓ, J. (1906): *La Vall d'Aran. Guia monogràfica de la comarca.* L'Avenç. Barcelona

VILLANUEVA BARTRINA, L . (1974): "Las bóvedas de cañon", *De Re Restauratoria.* Vol. II. Cátedra Gaudi. UPB. Barcelona

YEGUAS GASSÓ, J. (2010): "Pintura e escultura aranesa des sègles XVI, XVII e XVIII" en *Miscellanèa en aumenatge a Melquiades Calzado de Castro "Damb eth còr Aranés"*, pags. 409-441, Vielha. Institut d'Estudis Aranesi.

Capèles, santets, pilars, capeletes-hornet, oratòris, calvaris, crotzes de tèrme, crotzes de mission, crotzes de cementèri

Mn. Jusèp Amiell Solé

« Tèrra Aranesa Grafica », d'ençà 11 ans, va publicant illustracions fotografiques sus diuèrsi tèmes dera vida deth nòste país. Coma complement deth tèma d'enguan : **«Capèles e santets »**, ne hèm en aguesta publicacion annau « Tèrra Aranesa » ua reflexion ampla.

Toti aguesti signes religiosi, que senhalen aguest trabalh, amplissen es camins e es pòbles dera Val d'Aran. Semiadi ath long dera nòsta tèrra mos parlen d'ua realitat religiosa, que hè un bèth temps a anat acompanhant era vida des persones e des pòbles, ua vida ena qué, tot aquerò qu'ei profan, conviuie tamb aquerò qu'ère sagrat.

Eth mistèri dera vida se hège present tamb aguesti signes mès enlà des causes que vedem e tocam; èren un complement, ua ajuda, ua responsa, que viege de dehòra de nosati, sense que siguessen aguesti signes, de cap des manères un fetiche, ua mascòta, coma ua causa que pòrte sòrt, ja qu'açò esdevierie supersticion.Era persona tostemp a cercat en aguest mon ua responsa ath mistèri dera vida, ua vida que pòt esdevier quauqui viatges limitada, fèbla, malerosa, plea de perilhs, e alavetz se cerque ua responsa d'esperança, d'ajuda, de companhia, de patz, de fòrça... E tanben aguesti signes pòden èster ua memòria de moments de gaudi, de hèsta, d'arregraïment a Diu... E tot aço ei atau quan un a era percepcion, era fe, qu'era vida va mès enlà d'un madeish e ne pòt cercar un complement.

Tostemp era persona a creat simbèus, imatges, que refòrcen era sua manèra de pensar e dan sentit ara sua vida: ua bandèra, ua entresenha, ua imatge, ues pèires ben plaçades, ua icòna, ua òbra artistica, ua capèla, ua catedrau.. Quinsevolh aute monument pòt expressar quauqu'arren que parle ath hons dera persona.

Aué en dia eth mon des simbèus, eth mon iconografic, va mès enlà deth mon religiós. Atau vedem, coma exemple, qu'eth mercat deth denièr e des plasers deth còs met dauant dera persona imatges e icònes que conviden a consumir, e eth plaser des sentits ei desvelhat tamb ua ampla propaganda grafica que mos arribe d'ua manèra persutanta.

Eth trabalh qu'en aguestes planes mos aucupe de Santets e Capèles e de d'auti, qu'eth pas deth temps a metut dauant de nosati, vò respóner a diuèrsi besonhs dera persona e dera vida collectiva : era cuelheta des camps, es malauties des persones o deth bestiar de casa, era pèsta, era seguretat en meter-se en camin, es incleméncies deth temps, es menaces d'ua naturalesa sense contraròtle. Tot açò demane ua fòrça superior entà poder èster dominat. E aguesta esperança viege d'una simbiòsi o mescla que i auie en mon rurau, sustot, enter eth mon fisic e eth mon sagrat. Atau, s'ena Cassenhau o en Pradet dera Val de Tòran, en camin que va tara montanha, en un hornet dera paret, i meten a Santa Barbara, avocada dauant des desgràcies dera naturalesa, volien rebrembar era desgràcia de dus pobins qu'eth Dijaus Sant der an 1855 queigueren ath madeish temps sus es pòbles tamb 56 victimes.

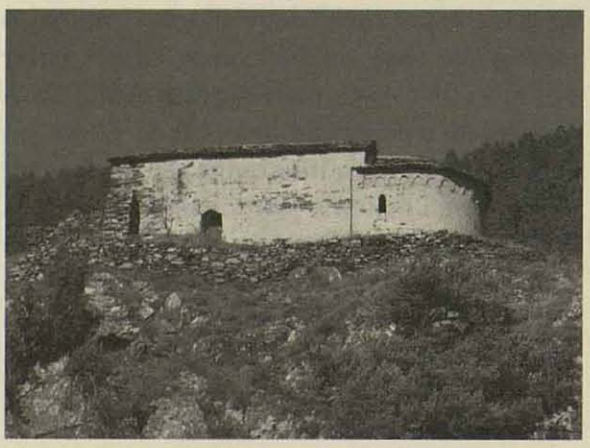
Se'n Bossòst en madeish arriu de Casteret bastissen ua capèla volien sauvar eth pòble des

lauegi. Era capèla, en un laueg desapareishec, mès la tornen a bastir un shinhau mès enjós, a on tornèc a patir un aute laueg er an 1981, e aquiu se parèc. S'enes montanhes, lòcs entath bestiar i trapam pilars a capeletes dedicadi a Sant Antòni Abad, Sant Ròc, Sant Sebastian... volien era proteccion d'aguesti sants sus eth bestiar.

Es lòcs de pas enter es montanhes son dificils de transitar, sustot en iuèrn e calie era ajuda des òmes, que bastiren espitaus, ostaus, enes qué non mancaue era sua capèla, tamb era invocacion d'un sant o santa ; St. Nicolau, en Espitau deth pòrt de Vielha; era Mare de Diu des Ares ena Bonaigua, o ena Artiga de Lin o en Montgarri, o en pòrt de Caldes o en Benasque... Calie era ajuda des òmes e era ajuda de Diu, ostau e capèla. Er an 1964, enes nòsti tempsi, en un lòc emblematic des nòstes montanhes, eth Plan Batalhèr, voleren meter-i ua referéncia religiosa, heren un polit oratòri-pregader dedicat a Sant Francesc d'Assís. Ua decision acertada, ja que pògui ans dempús, er an 1979, era Glèisa declararie aguest sant patron dera Ecologia.

CAPÈLES:

En aguesta relacion de lòcs de culte mereishen un prumèr lòc es capèles que i a enes pòbles, coma lòc mès significatiu dera nòsta fe, ath delà des glèises parroquiaus des qué non ne hèm mencion en aguest trabalh.
Es bisbes de Comenge non vedien tostemp tamb aprobacion era proliferacion des capèles, ja qu'eth culte que se hège en eres podie èster en detriment deth culte dera glèisa parroquiau.

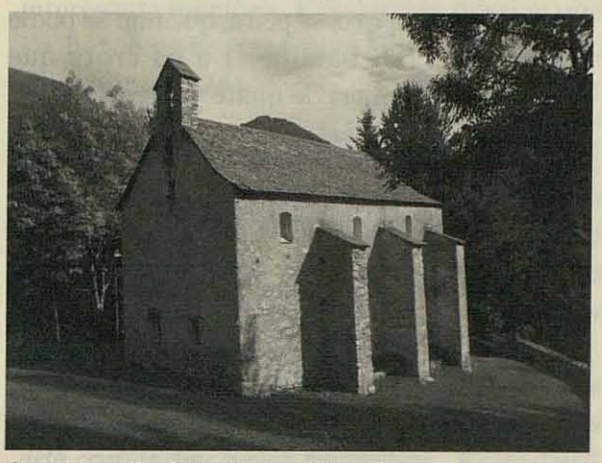
St. Miquèu de Vilamòs (Ricard Novell)

Quauques capèles, aué desapareishudes, en bona part èren bastides pes capelhans porcionèrs, ei a díder, eth capelhan porcionèr viuie tamb era familha (capelhan de casa), e en auviatge der ereu de casa s'i hège ua petita viuenda e bèth viatge ua capèla que se daurie entah carrèr e a on podie celebrar era missa. Aguestes capèles en quauque pòble se ne ven es rèstes. Atau en Vilac, en Vila, en Vilamòs, en Unha... Eth lòc a on demoraue eth caperan porcionèr se'n didie Abadieta.
D'auti viatges es capèles aueren era origina ena devocion deth pòble, o en bèra cofradía: eth Rosèr, eth Carme, St. Blai, Sta. Lúcia, St. Antòni, etc. Cofradies qu'existien en toti es pòbles. Aguestes capèles an arribat a nosati, maugrat qu'es bisbes, se non èren en bon estat de conservacion o dignes entath culte, aconselhauen de des.hèir-les.
Es capèles pòden èster laguens deth pòble, ena sua gessuda, coma vedem en Bossòst o luenh deth pòble. Tà totes eres mantiem eth nòm de capèla, maugrat que dehòra dera Val d'Aran, en èster aluenhades d'un pòble se coneishen coma ermites (de herm, hermàs, lòc desèrt). Mès aguest nòm ei lèu desconeishut ena Val d'Aran, a diferéncia de Catalonha.
Tanben se da eth nòm de capèla as que se bastiren laguens des glèises tamb eth sòn autar e eth sòn sant. Totes eres frut dera pietat des S., XVII-XVIII. E que cambièren era fisonomia des nòstes glèises en sòn interior e en sòn exterior. Mès d'aguestes non mo'n encuedam en aguest trabalh.
Quauqu'un d'aguesti lòcs de culte, pera sua importància e pera gent que s'i aplegue de diuèrsi pòbles, ne podem díder santuaris. Atau ne didem: Santuari dera Mair de Diu d'Artiga de Lin, *-er antic santuari siguec des.hèt er an 1968-*, de St. Joan d'Arròs e Vila, dera Mair de Diu de Montgarri, de Santa Maria de Mijaran.

CAPELETES e PILARS

Les nomentam atau a totes aqueres imatges que son metudes sus un pilar, ena paret d'un camin o d'ua casa. Tanben se ne ditz: santet, santeta, pilar, hornet. Lèu totes eres son plaçades ara gessuda deth pòble, tocant un camin o ena paret dera darrèra casa. Podie

èster eth camin que comunicaue tamb eth pòble vesin o ère eth camin qu'anaue entara montanha o tàs camps. Imatges que convidauen a ua pregària, poder arribar a bon tèrme e sénter eth gaudi de tornar tà casa.

Sant Peregrin, Arties (Ricard Novell)

Atau ac expresse un Psalm de pelegrinatge dera Bíblia, que cantauen era gent quan se metien en camin e arribauen ath sòn finau:

"Quina alegria quan me dideren
vam tara casa deth Senhor;
ja an arribat es nòsti pès
enes tòns lumedars, Jerusalém..."
Psalm 121

Es que hèn eth camin de Santiago podien recéber ua benediccion en gésser e balhar gràcies en tornar tà casa.

Tanben enaVal d'Aan, quan es arramades deth pòble: oelhes o vaques, anauen tara montanha en arribar eth bon temps, se hège ua pregària ara gessuda deth pòble. Atau en Vilamòs dauant dera capeleta o pilar de Sant Antòni, en camin dera montanha; o en Arties, en gèsser tàs peisheus dera Ribèra ensús, benediccion que se hège en pònt der arriu Valarties, laguens deth pòble.

Non i a documents escrits sus aguestes capeletes o pilars. Mès òc que pensam que en fòrça cassi i aurie ua justificacion e autorizacion. Atau, en Garòs, despareishut eth pòble de Laspan, enes sègles XIV o XV , era glèisa de Sant Lisé restèc sense usatge e se convertic en lòc de trobada deth Terçon d'Arties-Garòs entà parlar des ahèrs deth Conselh Generau. Trobam escrit: *Eth Conselh dera parròquia dera glèisa de Garòs, demane ar Oficial Eclesiastic d'Aran, Dr.Ròig, poder hèr un oratòri o pilar ath cant dera antica glèisa de Sant Lisé. Se concedís era demana entara veneracion e culte de Sant Lisé. Era imatge, per un vòt deth pòble, i será portada en processon. 3 de junh de 1775. E r oratòri lo hè Jusep Sala e Sirat, tamb eth sòn trabalh e des sòns bens.* Aguest pilar aué ei despareishut.

D'auti viatges aguesti pilars podien èster un rebrembe d'ua gràcia obtenguda, d'un perilh superat, e podie significar un arregraïment.

CALVARIS

Crotzes deth Calvari: un aute signe plaçat ena geografia de fòrça pòbles, ère eth Calvari o eth Camin dera Crotz o Via Crucis, des que va desapareishent era memòria. En temps de quaresma se hège es diuendres e es dimenges, laguens dera glèisa e tanben eth Dimenge de Rams e eth Diuendres Sant dehòra dera glèisa, seguint un recorrut d'uns 300 mètres o mès. Es calvaris son senhaladi tamb 14 crotzes. Encara aué, les vedem plaçades, quauqu'ues d'eres, en Bausen e en Canejan. En Garòs, recuperades darrèrament es catorze estacions damb es crotzes mercades enes pèires corresponentes ath long deth camin deth

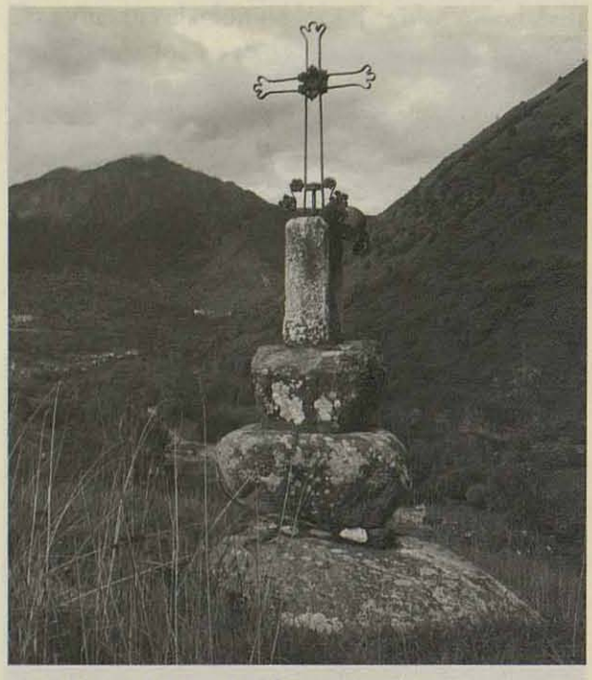

Crotz de calvari. Garòs(Mn.J. Amiell)

Calvari o deth Haro. Aquiu s'a recuperat eth costum de hèr eth Calvari, eth Diuendres Sant. En Vielha se hège des dera glèisa, peth camin reiau, enquia era Crotz de Hèr.
En quauqui lòcs se hège pes carrèrs deth pòble, portant ua crotz, tamb 13 parades o estacions. Era prumèra estacion se hège ena madeisha glèisa. En Bossòst se hè tamb força solemnitat eth Diuendres Sant peth maitin. En Les se hè peth camin dera Lana enquia era capèla de Pietat. En Salardú e en Arties, ara, se hè laguens dera glèisa. En quinsevolh moment der an i a bèra persona que privadament hè eth Via-Crucis, coma devocion personau.

CROTZES DE TÈRME

Ei frequent en Catalonha trobar nautes e artistiques crotzes de pèira en termiari des pòbles e tanben ena sua entrada o ena placa deth pòble. Aguest costum non se dèc ena Val d'Aran. Sonque en camin que va tà Montgarri i auec ua simpla e antica crotz de hèr qu'a estat reemplaçada per ua auta semblant. Òc, que ne trapam ua ena plaça dera glèisa de Salardú hèta enes nòsti dies. Ath cap deth pòrt dera Bonaigua trapam tanben ua polida crotz que senhale es dus aiguavèrs dera montanha.

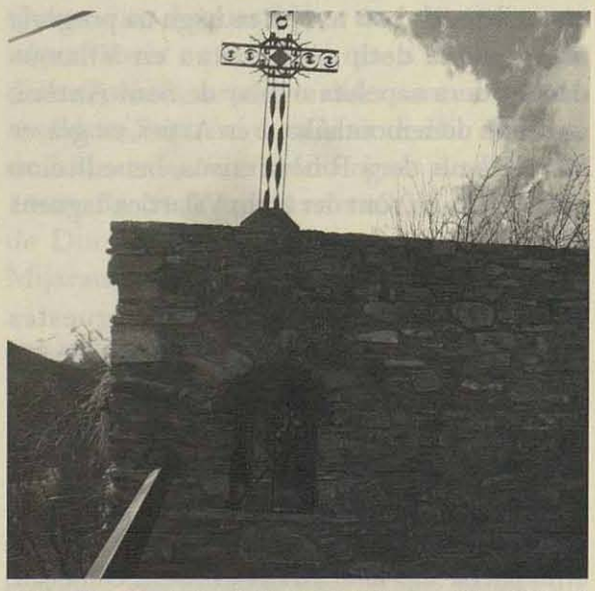

Crotz Casarilh-Escunhau(Mn. J. Amiell)

En atri dera glèisa de Vielha se sauve un fragment que poirie èster d'ua crotz de tèrme. Atau tanben era crotz de hèr de Vielha, camin de Mijaran poiríem tier-la coma finau deth Calvari o ua crotz de tèrme.
Tanben es pòbles assenhalauen eth termiari des sues montanhes generaument tamb crotzes mercades sus ua gròssa pèira, que non se podie botjar. En Plan Batalhèr i a ua crotz que mèrque eth termiari de quate pòbles, Gausac, Vilac, Betlan, Aubèrt.

CROTZES DE MISSION

Es que trobam ath cant des nòsti pòbles son memòria d'un moment fòrt o intens de vida cristiana. Ère un costum enes parròquies, cada un cèrt periòde d'ans, hèr ua "Misión". Èren uns dies enes qué es predicadors, que viegen de dehòra, pendent uns dies: tres, quate, ua setmana, aplegauen era gent deth pòble ena glèisa a ues ores oportunes, e dauen ua catequèsi o ua formacion cristiana ara gent, acompanhada tamb cants apropriats, e acabauen tamb era celebracion solemne dera Missa e era recepcion des sagraments. E coma memòria d'aguesti dies de gràcia e de perdon se lheuaue ua crotz en un lòc avient deth pòble. Dera darrèra *"Misión"* se sauven aguestes crotzes en tot Marcatosa: Vilac, Aubèrt, Montcorbau , Arròs.... En Canejan e en Bausen... En Vielha era crotz siguec plaçada sus era pèira hicada de Mijaran. Mès tard siguec trèta, ja que non ère eth son lòc avient e ara ei penjada en atri dera glèisa parroquiau.

Pilar Sta. Gueta tamb Crotz de Mission. Vila (Mn. J. Amiell)

D'aguestes missions hètes ena Val d'Aran ei fòrça coneishuda era Mission der an 1648. Pendent ua bona part der an, eth P. Forcaud, jesuita, dera Gasconha, seguic totes es parròquies. Ne deishèc escrita ua longa e interesanta memòria. Era darrèra mission que s'a hèt, e es crotzes dera qué auem parlat, siguec er an 1951.

D'ua crotz de Mission ne parle Mn. Rafel Nart, er an 1913, e ditz atau: *"Pujant pera carretera de França, abantes d'arribar en Vielha, e quasi dauant dera Ermita de Mijaran, en miei d'uns camps, se lhèue ua imponena pèira hicada tamb ua majestoosa crotz de hèr, hèta en Tolosa de França. Siguec plaçada sus era pèira hicada, non è guaire ans en memòria d'ua mission e simbolize era victòria deth cristianisme sus eth paganisme."* Er an 1936 siguec trèta.

CROTZES O PILARS DES CEMENTÈRIS.

Es hòsses des cementèris auien un tractament fòrça simple. Eth sòn caractèr sagrat viege mercat per ua crotz sus un pilar ath miei deth cementèri. Ua crotz entà toti. Es cementèris èren plaçadi dauant dera glèisa e ath sòn entorn. Quauqui viatges era benediccion deth tèrme se hège tocant ath pilar-crotz deth cementèri.
Es cementèris s'an anat trent deth dauant dera glèisa, mès en hèr es cementèris s'i metie ua naua crotz, encara que non tostemp. Se hec en Montcorbau, imitant eth pilar der antic cementèri de daunat dera glèisa. Se hec en Vielha en bastir un nau cementèri er an 186... en Bossòst e en Aubèrt tamb ua polida crotz, ath torn des ans 1960.

EPILÒG

Metem ara seguida ua relacion de toti aguesti signes religiosi que trapam ena Val d'Aran, en tot senhalar-ne tanben quauqu'uns, ara desapareishudi, mès des qué i a memória istorica o de persones que viuen encara.
En referéncia as capèles e santuaris non metem eth dia dera sua hèsta o deth sòn romieuatge ja qu'a trauès deth temps, en bon apart d'eres, s'a cambiat eth dia dera celebracion. Enes nòsti dies quauques ues s'an metut en dimenge, abans non ère cap atau.

CAPÈLES, SANTETS, PILARS, CAPELETES-HORNET, ORATÒRIS-PREGADERS, CALVARIS, CROTZES DE TÈRME....

Bagergue:

Capèla Santa Margalida, ena ribèra
Capeleta de Sant Felix, naut de tot en campanau
Crotz antica capèla S. Estèue ? bòrda Tairou, Plaça Caleta
Pilar Sta. Catalina, camin dera còsta. Desapareihut meitat S. XX

Unha:

Capeleta Sant Blai. Entrant en pòble peth camin de Gessa.
Capèla deth Rosèr. Particulara. Casa Joanico

Tredòs:

Capèla Sant Estèue, romanica, dehòra deth pòble
Capèla deth Rosèr, en pòble, tocant era Garona

Salardú:

Capeleta-hornet. Sant Andrèu, paret dera muralha dera glèisa.
Capeleta M. de D. de Pietat des Banhs. An 2009

Capeleta hornet ena hònt deth pòble, sense imatge. Plaça Major
Capèla. Uelhs deth Garona, despareishuda, inicis S. XX
Capèla deth Rosèr, camin deth Ressèc, dessús camin de Colerós. Rèstes

Gessa:

Capèla Sant Martin de Corilha, antica
Capèla Sant Martin de Baish, des.hèta en sègle XIX
Oratòri-pregader, Mare de Diu de Montserrat, ans 1943. Lòc Atòri
Capeleta-hornet Santa Anna, cabana de Montorromies. Ans 1998

Montgarri :

Crotz de Tèrme, ara vista de Montgarri
Capeleta pilar: Santa Anna, camin de Montgarri
Capeleta hornet, lòc de trobada dera imatge dera M. de D. Èst dera glèisa

Arties:

Capèla Sant Pelegrin. Entrada ribèra Valarties
Capeleta-pilar, Sant Peregrin, dejós dera capèla, bastida hè pògui ans
Capèla Sant Jaume. Nomentada Gleiseta. En Laspan
Capèla Sant Antòni de Padua, casa Portolà. Parador. An 1678
Mare de Diu deth Perdon, (Peiron) Roïnes, des.hètes ans 1990, camin vielh Arties Garòs
Capeleta-hornet, St. Antòni de Padua, camin dera Mòla

Garòs:

Capeleta pilar-hònt, Santa Lúcia, abantes capèla, desapereishuda finaus S.XIX
Capeleta hornet ena Cometa, desapareishuda enes ans 1970
Capèla deth Rosèr, des.hèta, meitat s. XIX
Capèla Sant Lisé, desapareishuda finaus S. XVIII, Lòc Salidé
Pilar, Sant Lisé, 1775, desapareishut, Lòc Salidé
Capeleta sus era pòrta, Sant Antòni de Padua, casa Francés
Calvari, en camin deth Calvari o deth Haro. Recompausat, an 2010

Casarilh :

Capèla de Sant Antòni de Padua. Carrèr major, S. XVIII

Escunhau:

Pilar Crotz: Casarilh-Escunhau, Planhèt dera Còsta. Ans 1950
Capèla Santa Anna, gessuda nòrd deth pòble, (desapareishuda ans 1955)
Pregader: Santet dera Montanha, Sant Ròc e Sant Sebastian, Bargadèra.
Pilar, Es Pregaders, començament des prats de Bargadèra, desapareishut. S. XIX.
Hornet: Sant Joan, casa Espanholet
Horneta: M. de D. de Montserrat. Casa Barbèr

Betren:

Pregader, Santet dera Montanha, Sant Ròc e Sant Antòni Abat.
Capeleta-hornet devarament o Pietat; gessuda deth pòble, antica casa Borrolha.
Pilar, passat eth pònt entath solan. Rèstes.

Vielha:

Santuari Sta, Maria de Mijaran
Capèla Pietat o St. Cosme e Damià o Lordes. Sègle XVIII. Cap dera vila

Capèla Sant Nicolau, S. XII, desacralizada, dauant de Santa Quitèria, S XII
Capela Sta. Quitèria. Espitau boca sud deth tunèl. An 1806?
Capeleta hornet, hons deth passeg, Immaculada
Crotz de Hèr, finau deth calvari; an 1968 (naua imatge)
Capèla Sant Antòni, placa Sant Antòni, deruïda ans 1926
Glèisa Sant Orenç, Passeg de Vielha, deruïda ans 1845
Glèisa Sant Silvestre, Cap deth pòble, deruïda ans 1770

Gausac.

Pregader: Mare de Diu des Nhèus, Gèles, Origina deth romieuatge ans1940.
Capeleta hornet. Carrèr Sant Antòni, mieja còsta
Capeleta e hònt, Santa Maria, carrèr St. Maria. Plaça major
Capeleta hornet. Sta. Maria, carrèr dera Santeta, antica gessuda tà Varicauva

Casau:

Santet, dit tanben Santeta, Mare de Diu des Nhèus. Passada deth santet ena montanha.
Capeleta Sant Pèir, entrada en pòble, hònt de Sant Pèir
Capeleta Sta. Anna, en miei deth pòble

Vilac:

Pilar: Sant Antòni Abat, pònt dera Mòla
Hornet Sant Blai, *antica capèla*, carrèr de S. Blai, casa Estèue de Baish
Sant Antòni de Padua: camin Vielh, aué carretèra deth pòble
Pilar Santa Lúcia. Camin vielh, carretèra
Pilar Sagrat Còr, e Crotz de Mission, marrèc dera carretèra deth pòble. Ans 1940 e 1951. (Lòc a on sigueren cremadi es autars dera glèisa, 1936)
Capeleta Sta. Gemma, en Santa Gemma. Ans 2000
Capèla de Sant Miquèu, part nauta deth carrèr de Sant Miquèu, desapareishuda
Capèla deth Rosèr. Rèstes dera pòrta ena casa Pè de Baile
Capèla Sant Germés, desapareishuda, rèstes
Capèla deth poblat de Sant Vicenç, rèstes

Aubèrt:

Pregader: Sant Francesc d'Assis, Plan Batalher, Varicauva. 1964. Aubèrt-Betlan-Vilac
Capèla deth Roser, laguens deth pòble. Sègle XII.
Pilar: Camin de Varicauva. St. Antòni de Padua
Capeleta-hornet St. Antòni Abat, gesssuda camin Betlan.
Relèu en pèira, Sant Martin. Ena hònt deth pòble, ans 1960
Crotz de Mission 1951, entrada en pòble tocant ara carretèra 230

Mont:

Capèla deth Rosèr, ath cap deth pòble. S. XVII
Pilar santeta, Maredediu deth Carme; camin dera Ribèra
Pilar S. Antòni de Padua, camin de Montcorbau.
Capeleta-horne; Sta. Barbara, camin de Vilac; desapareishuda ans 2007

Montcorbau:

Capèla M. de D. des Desamparats. Bastida ans 1902?
Pilar Sant Estèue, camin de Vila
Capeleta-hornet Sant Estèue, plaça major. Ei era imatge de Sant Pau der hornet de Casa Caubeton, desapareishut.

Capeleta-pilar St. Joan, camin de Sant Joan, jos era carretèra. Rèstes
Crotz Mission 1951, abantes: Pilar Sta. Lúcia, lòc Santa Lúcia
Pilar-Crotz; cementèri.

Betlan:

Capèla Sant Antòni, carrèr S. Antòni, gessuda tà Montcorbau, rèstes.

Arròs e Vila:

Santuari: Sant Joan Baptista, S. XII.

Arròs:

Capèla Mare de Diu deth Pilar. S XIX Gessuda tà Varradòs, camin vielh.
Pilar Sant Joan Petit, dehòra deth pòble, camin de Varradòs
Pilar Sant Blai, apròp deth santuari, carretèra, abantes camin vielh de dejós
Hornet Sant Joan Bta. Casa Cargòlh. Entrada en pòble, Camin vielh Sant Joan
Pilar Mair de Diu de Lourdes. Camin còsta deth Santuari de Sant Joan

Vila:

Capèla Sant Miquèu, carretèra d'entrada en pòble; S. XVIII
Capeleta Sta. Gueta e crotz mission, carrèr còsta, 1717, 1951
Capeleta-hornet St. Antòni, camin d'Arròs, Suspalhèrs

Benós:

Horneta tamb Mare de Diu, en cementèri
Capèla: Sant Joan Bta.
Capeleta hornet Sant Joan, ath cant dera capèla
Horneta Sant Joan, carrèr Sant Ròc
Horneta Sant Antòni, carrèr Sant Ròc

Begós:

Horneta Santa Lúcia
Crotz de tèrme

Es Bòrdes :

Capeleta, St. Cristau, pònt des Bòrdes
Hornet Sant Ròc (sense imatge) camin dera Creu
Crotz de Hèr, camin reiau, apròp deth pòble

Arró :

Hornet de Sant Antòni (sense imatge). Carrèr Sant Antòni

Arró. Ena Bordeta

Capela St. Sant Jusèp e Santa Emilia. Bastida an 2004
Capela Sant Joan, particulara, casa Jarrós S. XVIII

Vilamòs:

Capèla-Ermita Sant Miquèu S. XII.
Crotz de Hèr, topònim deth lòc, es Tres capèles, camin de Varradòs
Pilar Sta. Barbara, serrat esquèr entrant en pòble
Pilar Sant Antòni, camin d'Uishèra. Rèstes tamb horneta
Capeleta Sant Antòni, crotze de...

Arres:

Capèla: Sant Père, pòble de Sus
Capèla Sant Fabià, pòble de Jos
Capela Sant Joan, pòble de Jos, des.hèta an 1920 ?
Capeleta Santa Maria des Arres, Bassa d'Arres, ans 1995
Era gleiseta. Camin de Sant Sernilh, desapareishuda

Bossòst:

Capèla de Pietat; entrada en pòble, ar èst. S. XVIII
Capèla Sant Ròc; camin vielh de Les
Capèla Sant Fabià e Sant Sebastià, passat eth pònt
Capèla Sant Joan Crisòstom, barranc de Casteret
Capèla Sant Cerat, naut deth pòble
Capèla Sant Antòni Abad, camin deth Portilhon
Capèla rèstes (Santa Eulàlia?) ena soala Casteràs
Pilar Sant Jaume, camin de Camon
Capeleta hornet : Sant Antòni, en pòble
Hornet Era santeta, en pòble

Les:

Capèla Sant Blai
Capèla de Pietat, camin dera Lana
Capeleta-hornet. Pista de Portet
Capeleta-hornet, carretèra, entrant en pòble. Sant Jaume
Capeleta Sant Joan en Vernet
Capeleta Sant Martin, gessent de Les, carretèra França
Pregader Sta. Emilia de Rodat. Ans 2004 ?
Capeleta Sant Antòni, camin de Benquer

Bausen:

Capèla sant Ròc, camin deth Coret
Capèla Santa Anna, particular, dehòra deth pòble; S.XX
Capeleta Santa Anna, çó de Toquèra
Crotzes deth Calvari, camin de Coret
Crotz dera mission 1951. Coret
Capeleta Mair de Diu. Hièstra de çò dera Pajareta
Horneta Santa Eulàlia (sense imatge) casa Escalèr
Horneta Sant Antòni. Carrèr St. Antòni, casa Esperança
Capèla Santa Eulàlia. Ne rèste era pòrta. Ara, casa particulara
Lòc de Sant Pau. Sonque ne rèste eth nòm deth parçan, camin de Carlac

Canejan:

Capèla Sant Joan de Toran. Vicaria de Canejan
Capeleta-pregader: Sant Matèu en Pradet. An 2008
Horneta Mair de Diu. Pradet
Capeleta hornet, Santet de Sestré, (sense imatge), crotze camin Cassenhau.
Capeleta Sant Antòni, gessuda camin Canejan-Sant Joan
Capeleta hornet Sta. Lúcia, casa Sirat. Cap dera Còsta,
Capeleta-pilar, mare de Diu deth Pilar; placa deth pòble
Capeleta-pilar Sant Jusèp, miei camin dera Costa
Capeleta Sta. Barbara; dessús dera Cassenhau, camin dera montanha

Capeleta de Sant Laurenç, dempús de Porcingles, anant tà Sant Joan
Crotzes deth Calvari, camin dera Cassenhau
Capèla-Pregader Mair de Diu des Nhèus, ath pè dera còsta
"Era Capèla", entrada en Canejan, dessús deth marrèc. Sonque ne rèste eth nòm
Pilar des Artigues. Camin de Bordius. Desapareishut

Es patzeries ena Val d'Aran en epòca modèrna: es relacions transfronterères araneses dempús dera patzeria deth Plan d'Arrem (1513)[1]

M. Àngels Sanllehy i Sabi

Es patzeries

En estudiar es relacions dera Val d'Aran damb es comunautats vesies cau remercar ua figura juridica fonamentau: es patzeries, essenciau tà compréner era organizacion des comunautats de montanha en generau, e des pirenenques en particular. Es patzeries èren pactes entre comunautats a on s'estipulauen es nòrmes que regirien es relacions mutuales. Com formes de conciliacion, ereues dera patz e trèva medievau, èren acòrds pacificadors destinats a assegurar era mantenença des escambis pastoraus e comerciaus, e inclús en temps de guèrra, e èren reconeishudes e garantizades pes poders superiors. Degut ara sua naturalesa, es patzeries èren acordades entre comunautats dependentes de diferenti sobirans, ei a díder separades per ua termièra politica. Causa que les diferenciaue des concòrdies, de caractèr pastorau signades entre pòbles vesins –generaument d'ua madeisha val, mès tanben de vals desparières- tà organizar es aprofitaments des recorsi.

Era etimologia deth mot que non ei bric clara, mès semble dominar era definicion que l'estaque ath mot "patz", efectivament ua patzeria ère un tractat de patz, mès comprenie un pialèr de d'auti acòrds: d'usi de peisheus, de passatges de bestiar o d'escambis comerciaus. Sus es nòms auríem fòrça causes a díder, en diferenti ans se nomenten de diferentes formes: "*tribas i segurtansas*" (en privilètge de Joan II d'Aragon, de 1471), "*surcienso*" (ena version occitana dera patzeria de 1513), "*passeria*" (ena version catalana dera patzeria de 1513). Segons Cavaillès, es patzeries sigueren era mòstra dera existéncia d'ua sòrta d'estat pirenenc, ua federacion de petites vals que damb aguesti acòrds assegurauen era sua subsisténcia –a trauès dera ramaderia e deth comèrç— e era sua personalitat juridica –com entitats locaus autonomes. Entà Cavaillès era montanha non auie jamès estat ua termièra, mès un trèt d'union, donques es escambis de tota sòrta i èren freqüenti.

Segons Cavaillès, es vals auien capacitat entà convenir aguesti acòrds e atau ac heren sense cap sòrta de limitacion enquia eth sègle XVI, tot passant des convencions pastoraus as tractats politics –eth tractat deth Plan d'Arrem, de 1513, qu'ei citat soent coma era darrèra grana patzeria-- a compdar d'alavetz era pression centralizadora des monarquies absolutistes limitèc era autonomia d'aguesti territòris e tanben era sua capacitat de pactar damb es territòris der auta corona. Totun, es pactes existenti sigueren ratificadi enquiara fin deth sègle XVIII, entà desaparèisher definitivaments en sègle XIX, moment en qué era delimitacion dera termièra siguec un ahèr der estat centrau en quau es comunautats pirenenques non auien arren a suggerir. Com remarque Bourret: "*Ce n'est pas un hasard si les deux plus grands tractats de toutes les Pyrénées furent conclus à quelques mois d'intervalle, en 1513*

1. Resum dera conferéncia hèta damb eth madeish títol eth dia 20 d'abriu de 2013 en Hòs, en marc dera commemoracion deth 500au aniversari dera signatura deth tractat deth Plan d'Arrem. Eth tèxte complèt se publicarà ena pròplèu *Revue de Comminges*, juntament damb es autes intervencions dera jornada.

e en 1514, peu après era guerre de Navarre, qui avait vu les Foix-Albret perdre leurs possessions outre-Pyrénées"[2].

Ena fin deth periòde modèrn, segons Cavaillès, s'auia produsit ua sòrta de cicle, donques es patzeries en vigor en sègle XIX auien un caractèr eminenment pastorau, com ena epòca medievau, sense era connotacion politica qu'auien artenhut en epòca modèrna. En aguest sentit subervie Druène, qui remèrque era transcendéncia des patzeries enes moments de conflicte bellic, especiaument ena Guèrra de Succession (1702-1714), e era dialectica establida entre es comunautats locaus e es autoritats politiques e militares, damb era plea decadéncia dera vielha situacion de coabitacion pacifica.

Desplat qüestione era decadéncia des patzeries en sègle XVIII, donques ère un moment en que contunhaven estant ratificades, coma veiram en cas aranés. E tanben qüestione eth sentit internacionau des acòrds, donques es comunautats pirenenques èren estranhes ath sentit de sobirania politica, tèrme ligat ar estat modèrn, mès absent des institucions des petites vals. Desplat remèrque, donc, era importància economica e sociau des patzeries, mès refuse era sua dimension politica. Sus eth cas aranés, verificam qu'es ligams economics, culturaus e sociaus dera Val d'Aran damb Comenge non significauen bric ua identificacion politica. Maugrat que, era termièra ère plan clara, es aranesi èren subjèctes d'ua auta corona[3]. En signar pactes damb es comunautats der aute costat dera termièra, non qüestionauen bric aguesta dependéncia, mès velhaven sustot per mantier es relacions economiques e umanes que permeterien era sua subsisténcia comunitària.

Efectivament, eth capitol XIV dera Querimònia –eth gran privilètge aranés deth 1313, acordat per Jaime II– reconeishie eth dret des aranesi de convier era patz damb es senhors des territòris vesins, eth sobiran se reservaua eth dret de revocar es tractats, qu'aurien d'èster rescindits en tèrme de dètz dies. Aguesta facultat siguec exercida a diferenti nivèus: pactes generaus entre diuèrses vals a ua part e auta dera termièra –com eth tractat deth Plan d'Arrem– o pactes mès restringidi de val a val, com es signats damb era val de Sant Beat, o d'auti.

Era patzeria deth Plan d'Arrem (1513)

Era patzeria deth Plan d'Arrem siguec signada eth 22 d'abriu de 1513 entre comunautats d'un e er aute aiguavèrs dera termièra politica: d'ua part, es vals de Loron, Larboust, Barossa, Oueil, Bagnères, Aure, Nestes, Frontignes, Sant Beat, baronia e senhoria d'Aspet, Castilhonés, vescomtat de Coserans, e vila de Sant Lisier. D'auta part, es vals de Benasc, Aran, Gistain, Bielsa, Barravés, marquesat de Palhars, vescomtat de Villamur, comtat de Ribagorça, baronia d'Erilh, abadia de Lavaish, baronia d'Orcau, vila de Tremp e Conca d'Orcau.

Inauguracion monument en Plan d'Arrem, 20-04-2013. (Fòto: Eveline Auban)

Bourret assenhale es precedenti, e ditz qu'aguest tractat fonamentau reprenie e ampliaue acòrds anteriors, e entre es mès recenti nomente es de 1471 e 1496. Rebrembam que Joan II d'Aragon confirmèc eth 8 d'octobre de 1471 era renovacion des acòrds de termièra

2. Christian Bourret, *Les Pyrénées centrales* ..., p. 285, e continue: "Le traité de 1514 concerna les Pyrénées occidentales: vals béarnaises d'Ossau, d'Aspe e de Barétous, et aragonaises de Tena, Canfranc, Villanua, Araguàs, Hecho e Ansó"

3. Era termièra politica existie e açò non se podie evitar, e de hèt marcaue es diferéncies entre es abitants d'un e er aute costat. Es aranesi auien un seguit de referents que non coïncidien bric damb es que podien auer un comengés o un bearnés. Es aranesi èren de nacion catalana. Damb uns referents institucionaus: eth Conselh Generau, era Generalitat de Catalonha e es Corts. Un marc legau: era Querimònia, es Constitucions de Catalonha, e es leis espanhòles. Un poder judiciau: eth jutge dera Val e era Reiau Audiéncia de Catalonha. Un marc fiscau: es impòstis e es tarifes doanères dera Generalitat e dera corona espanhòla. Toti aguesti factors "diferenciadors" s'accentuèren ena epòca modèrna, mentre qu'auien restat mès amagats ena medievau.

entre era Val d'Aran e era castelania de Sant Beat, Castilhon, Frontinhes, Cierp e es vals de Luchon e d'Oueil, e qu'en 1496 es comengesi auien artenhut de Carles VIII era confirmacion des sòns privilètges.

En an 1511, un incident succeït ena grana hèira de sant Martin de Sant Beat, metec alèrta eth Pirenèu centrau. Eth comissari reiau, M. de Labastide-Paumès manèc retier espècies, bales de lan qu'apertenhien as francesi e hec presoèrs a diuèrsi aranesi. Immediatament, entà respectar es acòrds de patzeries, es abitants de Sant Beat paguèren a M. de Labastide de Paumès 1.000 liures entà obtier era liberacion des aranesi. Per dret de *"contra-marca"* es aranesi s'apoderèren de bens de francesi. Es abitants des nautes vals franceses envièren a Loís XII, tres delegats: J. Depins, lòctinent deth senescau de Tolosa e capitan de Sant Beat, F.P. Dandré, jutge reiau de Comenge, e F. Dupac, capitan de Castilhon, entà exposar-li es pactes hèts e mantenguts inviolablement tostemps, encara que i age auut guèrra damb es vals espanhòles vesies. Eth 31 de gèr de 1512, Loís XII, sensible as sòns arguments, manèc a M. de Labastide de Paumès de retornar es mercaderies confiscades, de trincar era obligacion de 1.000 liures des abitants de Sant Beat, de compensar-les des despenes e danhs, e ath delà a compdar d'alavetz deishar comerciar librement, escèpte es merccaderies proïbides. Eth tractat deth Plan d'Arrem siguec signat un an dempús, en 1513, pes vals que –com ditz Bourret– auien sentut es sòns drets plan menaçats e que cercaven era forma de formalizar-les de manèra collectiva. E Higounet concludís: *"... Les lettres données par Louis XII le 31 janvier 1513 [i.e. 1512] et ce traité du Plan d'Arrem sont restés les chartes de garantie des privilèges économiques du Comminges sous l'Ancien Régime"*[4].

Eth tractat se compause de 14 articles[5] :

I. Interdiccion d'atac. *"nou permeteran, consentiran esser feits lous una as autres, ni fer aucuns doumatges en lours bens, fourtunos (persones et) marchandisos de quino contitiou que sion, reservados las marchandisos prohibidos"*.

II. Mantenença des escambis comerciaus. Segons ditz Comet: *"Es abitants poiràn comerciar liurement, inclús en temps de guèrra. Se ve era doble preocupacion des contractants, era d'escapar, d'ua part, as proïbicions doanères, e d'auta part, as conseqüéncies des guèrres enes que non volien cap èster implicadi. Se precisaue que s'aplicarie de Sarrancolin a Sant Bertran de Comenge e a Sant Lisier, inclodint Sant Girons, Coserans e Castilhonés per aiguavèrs nòrd, deth pònt de Salinas, sus eth naut Cinca, enquiàs limits deth marquisat de Pallars e deth vescomtat de Villamur peth aiguavèrs espanhou"*.

III. En cas d'infraccion deth pacte s'aurie de jutjar es responsables.

IV. Tot eth bestiar poirie pèisher enes lòcs abituaus, com en temps de patz. Se limitauen es drets de *"pignora"* o de *"carnal"*. Es òmes dera Val qu'eth bestiar les a estat prenut, les auràn de restituïr o pagar-les complètament a estimacion des jutges competenti.

V. Non se poderàn hèr presoèrs, es maufactors deuien èster liurats ara justicia.

VI. Es bandits poiràn èster detenguts pes oficiaus reiaus, que les poiràn perseguir e agarrar-les en quinsevolh lòc. Es aranesi auràn era madeisha libertat d'accion.

VII. En cas de panatòris de mercaderies o ramats, seràn jutjadi com en temps de patz.

VIII. En cas de desaprobacion reiau o senhoriau deth pacte, s'auia de comunicar immediatament, e pendent es trenta dies següents se mantierie en vigor, maugrat era orde superiora. Es contractants se comprometien a previer-se reciprocaments deth trincament dera patz, e se fixauen es condicions tà comunicar-les. Per exemple, se daue un tèrme de trenta dies, ère eth espaci de temps que permeterie as interessats de resguardar-se, eri e es sòns bens. Com mos explica Comet, M. de Froidour s'estranhaue qu'es pastors francesi baishèssen es ramats dera montanha, abans dera data abituau, li dideren que *"les frontaliers d'Espagne les avaient advertis de se retirer"*[6] pr'amor qu'es espanhòus auien declarat era guèrra as francesi.

IX. Relacion de persones que deuien ratificar er acòrd.

X. Era persona que non volia èster en pacte

4. Charles Higounet, *Le comté* ..., p. 634.
5. Transcripcion a Rémy Comet, *L'enclave* ..., p. 200-211. e dera version catalana de 1625 a Pèir Còts, *Los derechos* ..., p. 102-106.
6. Citat per Christian Bourret, *Les Pyrénées cantrales* ..., p. 284.

ac auia de comunicar abans d'acabar eth mes següent ara signatura der acòrd.

XI. Responsabilitat individuau des transgressors de limits.

XII. Interdiccion de hèr represalhes e marques. Es jutges auvien d'informar-se sus era autenticitat des credenciaus que s'invòquen: *"que s'en asseguren lou millou que pouscon"*. Segons Bourret: significaue era supression deth dret de marca entre eres. Es tractats multiplicauen tanben es precaucions tà evitar quinsevolhe pretèxte de represalhes tot instaurant era responsabilitat collectiua des vals, substitutiua dera des individus.

XIII. Interdiccion d'atac, baish pena *"d'estre penduts e estranglats"*.

XIV. Pena de 100 *"mares"* d'òr as transgressors =10.000 liures? .

Se pòt concludir, com ditz Comet, que: *"La patzeria de 1513 était era synthèse de tous les antiques usages que les necessités des rélacions quotidiennes entre Aranais et Commingeois avaient fait naître"*[7].

Eth tractat siguec renovat en diuèrses escadences. En agost de 1598, es delegats des vals franceses d'Aura, Loron, Barèges e des vals espanhòles de Bielsa, Gistaín, Puertolas, Vio e Broto, s'amassèren en pòrt de Plan. Signèren un acòrd particular, que perlongaue eth deth Plan d'Arrem, ja confirmat en 1543 pes madeishes vals. Un acte de junh de 1633 evòque era designacion de procuradors dera val d'Ercé, entà anar a confirmar es *"espazeries"* damb es pòbles de Tavascan e Lladorre, ena Val de Cardós en Palhars. Un aute acòrd entre es vals d'Aura e de Bielsa siguec negociat en 1718, pòc dempús dera Guèrra de Succession d'Espanha qu'auia perturbat fortament es relacions entre es vals termières. E en sègle XVIII contunhèren es confirmacions com veiram tot seguit.

Cau remercar era importància dada pera pròpria comunautat aranesa ath tractat deth Plan d'Arrem, testimoniat damb era sua permanéncia com referent legau ath long deth temps. Atau, en 1740, a conseqüéncia d'un conflicte sus pagament de drets doanèrs, e dempús d'auer verifiat qu'es exempcions ja non èren vigentes, e en conseqüéncia es aranesi non podien refusar de pagar es drets, es representants aranesi debatiren era legalitat dera aplicacion dera mesura tot nomentant er article VIII des patzeries qu'obligaue a era comunicacion de quinsevolhe trincament des pactes e asseguraue eth sòn vigor en un tèrme de trenta dies. Maugrat qu'eth tèxte non ac digue pas explicitament, er article que ne hèn mencion ei eth VIII deth tractat deth Plan d'Arrem, signat dus cents vint-e-sèt ans abans, mès ben en vigor encara en 1740.

Es patzeries e es Ordinaciones de Gracia

Sus era fòrça legau des patzeries ena Val d'Aran cau hèr atencion ara opinion contrària des autoritats reiaus espanhòles. Atau eth visitador reiau ena Val d'Aran Juan Francisco de Gracia, hec en 1613 ua descripcion complètament negativa des patzeries ena sua òbra *Relacion al rei don Felipe III nuestro señor del nombre, sitio, planta, fertilidad, poblaciones, castillos, iglesias y personas del Valle de Aran, de los reyes que era han poseido, sus conquistas, costumbres, leyes y gobierno*, (publicada en Òsca en 1613 e en Madrid en 1793). Tres ans dempús, en 1616, enes sues *Ordinaciones, pragmatica y edictos reales del Valle de Aram [sic] hechos en el año de mil seyscientos diez y seis, por el doctor Iuan Francisco de Gracia, entonces assessor de Ribagorça y visitador real en el dicho valle, y aora del Consejo del Rey nuestro señor en la Real Chancilleria de [sic] del Reyno de Mallorca*, (publicada en Saragossa en 1618 e en Barcelona en 1752) les daue legitimitat e plen vigor. Ignoram s'era pression des pròpris aranesi oblige eth cambiament, mès ei cèrt qu'es *Ordinaciones...* de Gracia reconeisheren eth dret de convier patzeries, coma ère establit enes privilètges reiaus, mès damb prealabla consulta e autorizacion des autoritats delegades[8] Eth madeish tèxte pòrte ua contradiccion implicita, donques nomente es privilètges reiaus que justaments reconeishien

7. Rémy Comet, *L'enclave* ..., p. 169.

8. "... Por tanto, ordenàmos, que el dicho Valle, quando se ofreciere ocasion, haya de hacer los Assientos, Acuerdos, y Capitulos de dichas Pacerías, guardando era forma de los dichos Privilegios Reales; y si sobre ellos tuvieren alguna duda, ò dificultad, era hayan de consultar con el Governador, y Juez del Valle, à cuya declaracion, y consejo hayan de estar.", *Ordinaciones* ..., p. 152.

era capacitat d'accion dirècta des comunautats, reservant-se totun eth sobiran era facultat de rectificacion posteriora –jamès anteriora– ara signatura deth pacte.

Soent i auia embargament de mercaderies des dus costats dera termièra e represalhes reciproques. Eth governador de Castèth Leon, M. de Bellver, les censuraue e qualificaue aguest sistèma de represalhes entre comanautats de montanha de: "*robar en cortesia*", ei a díder panar onestaments. Ei cèrt, es patzeries prevedien eth sistèma d'empenhament en cas d'infraccion des nòrmes. Mès, non tot empenhament o *ràtzia* seguie es acòrds, e en conseqüéncia implicaue soent ua reaccion violenta dera comunautat agredida. Abituaments, se tractaue d'empenhaments de bestiar o de mercaderies, e podie culminar en violéncia contra d'auti bens (damb huecs o demolicions). Ath delà es autoritats podien ordenar o autorizar aguestes represalhes, emparant-se enes patzeries. En 1702, eth marchan Daunis obtenguec deth Parlament de Tolosa era autorizacion tà empenhar bestiar as aranesi deutors –com ditz Bourret segons ua interpretacion plan discutible der article IV deth tractat deth Plan d'Arrem–, prenec 21 mules e 3 chivaus, un pialèr d'aranesi anèren tà Hòs, e preneren 79 bovins, er ahèr portèc tres dies de conversacions entre es representants des dues parts, finaument se restituïren reciprocaments es caps de bestiar e se fixèc ua indemnizacion ath marchan.

En realitat es pòbles ligats per pactes actuauen de forma collectiva en defensa des sòns membres, e justaments aguest caractèr comunitari ère çò que daue fòrça e valor as tractats e çò que permetie as comunautats era sua reproduccion en un marc de simbiòsi damb es comunautats vesines. Pensam que justaments eth caractèr autogestionari e eth collectiu ère çò que shordaue a Juan Francisco de Gracia, qu'aurie preferit subjèctes individuaus mès que subjèctes collectius, fòrça mès malaisit de contrarotlar.

Soent era accion deth Conselh Generau dera Val d'Aran siguec complètament autonoma e aliena as règles dictades per Gracia. En an 1667 ua delegacion aranesa, formada peth sindic e dus auti delegats, anaue tà Sant Beat tà ratificar es patzeries en moment qu'ua naua guèrra –era Guèrra de Devolucion, de 1667-1668— menaçaue es escambis comerciaus, era manca de confirmacion e autorizacion deth governador non arturèc bric era sua gestion, se considerauen damb fòrça autoritat tà respóner solidariament des tractats de patzeries e se comprometien a non violar-les en arren. M. de Froidour (1625-1685) mos explique atau aguest episòdi: "... *les habitants de era vallée d'Aran députèrent deux consuls damb un syndic vers Barbazan et Despouy capitaines chastellains de Frontignes et de Saint-Béat pour sçavoir comment ils avaient dessein d'en user, protestant au nom de la comuté de leur Vallée e de leurs voisins, qu'ils entretiendraient religieusement et exactement les traittez e accords des patzeries. Sur quoi les deux gentilhommes leur ayant demandé s'ils avaient parolle du gouverneur de Castelleon e des autres places voisines, ils répondirent que non mes assurèrent qu'il ne s'entreprendrait rien au préjudice des pays qui sont dans les limites des passeries dont ils ne donnassent advis incontinent; et que en tout cas ils respondraient de toutes choses et voulurent mesme pour seureté plus grande s'y obliger par escript*"[9].

Pervivéncia des patzeries enes sègles XVII e XVIII

Era Val d'Aran signaue tanben pactes de més cuerta durada, ath long dera l'epòca modèrna (sègles XVII e XVIII). Vedem eth cas deth terçon de Pujòlo que agrope es cinc pòbles dera nauta Val d'Aran (Tredòs, Salardú, Gessa, Unha e Bagergue). Non son pas es acòrds solemnes entre multiples vals e comunautats fòrça aluenhades geograficament, mès son patzeries ben viues ena vida des comunautats araneses. N'auem diuèrsi exemples estudiadi per mossen Moliné.

En 1653 se signèc ua patzeria entre Coserans e era Vall d'Àneu. En an següent, en 1654, s'amplièc a un totau de quate comunautats: Coserans, Castilhonés, Vall d'Àneu e Val d'Aran, damb volontat cèrtament pacificadora. Es articles prevedien: 1. Auèr

9. Rémy Comet, *L'enclave* ..., p. 169-170.

relacions pacifiques, maugrat era guèrra entre Espanha e França. 2. Non hèr ne perméter actes de violéncia. 3. Perseguir es estrangèrs que cometien violéncies. 4. Protegir es persones, eth bestiar e es bens d'ua e auta part. 5. Crubar es deutes civius. 6. Perseguir es lairons estrangèrs e compensar eth mau hèt. 7. Collaborar deuant es *"corregudes"* o *ràtzias* des dera Val de Cardós. 8. Non anullar er acòrd per incompliment ocasionau. 9. Non portar armes en visitar era auta comunautat. 10. En cas d'atac per orde superior, obligacion d'avertir damb anticipacion tà poder recuélher bestiar e bens. 11. Renovacion cada tres ans. Era patzeria de 1654 hig tres articles: 1. Pagament des drets des doanes e des indemnizacions. 2. Garanties entà es deutors. 3. Revalidacion anuau deth pacte entre Coserans e era Val d'Aran.

Es pòbles representats ena confirmacion èren cinc: es ja nomentadi, Tredòs, Salardú, Gessa, Unha e Bagergue, e tres deth costat de Coserans: Seix, Sentenac e Rogalle. Com fixaue era patzeria, es pactes deuien renovar-se anuaument damb era assisténcia personau des conselhèrs deth costat coseranés a Salardú, e deth costat aranés a Seix. Maugrat quauques lacunes documentaus, enes actes deth terçon de Pujòlo son documentadi, segons Poujade, dètz juraments deth sègle XVII, entàs ans 1667, 1670, 1677, 1684, 1686, 1687, 1688, 1690, 1691, 1694, (e ath delà cite es de 1703 e 1704), e segons es nòstes recerques, dètz entath sègle XVIII: 1700, 1701, 1702, 1703, 1704, 1733, 1734, 1745, 1763 e 1768, causa que permet afirmar era sua fòrça en sègle XVIII.

Vedem un exemple de 1768: "*Vui en Salardú als 24 de juny de 1768 ajuntats en era pica de dita vila, Dn. Joan de era Moga, batlle general de Pujolo, Arties y Garós, Borthomeu Moga de Andreu de Bagergue, prior de Pujolo, Joan Amiell del Cardenal, sosprior, Francisco Vidal, consul primer de Salardú, Bernat Bruna cònsul de Uña, Borthomeu Estrada, cònsul de Tredós, Francisco Moga de Alasus, consul de Bagergue y Joan Palomer, cònsul de Gessa a fi de afirmar las lias y pasaries ab los Srs. diputats de Seix, Sentenac et Rogalle, Regne de Fransa Mr. Bran y Mr. Ferran, per lo que los dits Srs. diputats en presencia dels predits han prestat jurament en mans y poder del dit Sr. batlle gen[era]l de tenir fidelitat de observar y guardar au acostumat tots los tractats de lias y paseries pasades entre esta Vall y ditas universitats de Seix, Sentenac y Rogalle y per veritat ho firmen de sas mans*"[10].

Eth jurament s'efectuaue eth dia de Sant Joan davant eth baile generau de Pujòlo, en preséncia deth prior e deth sotsprior e generaument d'un conselhèr de cada pòble deth terçon. Abituaments es representants des pòbles de Coserans èren dus o tres, procedenti de Seix, Sentenac o Rogalle. Es formules deth jurament èren fixes damb petites variacions, remarcant qu'ère un reconeishement de fidelitat: "*Als 24 del mes de juny 1701 en era plaça vella de Pujolo Fran[?] consol de Ceix y lo consol Joan Carrera del lloch de Luoix an presentat jurament de fidelitat en poder del Sr. batlle general Nadau Amiell, batlle dels tersons de Pujolo, Arties y Garós, lo sosprior Bartomeu Paba y llochtinent de prior de Pu[jolo], los demes consols de Pujolo ...*"[11]. Era referéncia ath passat i ère constant: "*... com es de llarga consuetut en lo pais de Coserans ... de tenir, obcerbar tot lo que los [avant]pasats an obtingut y obcerbat*", "*... han prestat jurament de fidelitat ala costumat [sic]*", "*... han prestat son jurament de fidelitat de guardar las lias e paserias conforme se ha practicat ...*"[12]. ...

Inauguracion monument en Plan d'Arrem. (Fòto: Evelina Auban)

11. BL(CC), Pujòlo C, f. [11], (24-VI-1701).
12. BL(CC), Pujòlo C, f. [13], (24-VI-1702). Ibídem, B, f. [1], (24-VI-1733). Ibídem, B, f. [3], (24-VI-1745).

Es patzeries e eth comèrç

Es tractats de patzeries prevedien, entre d'autes clausules, un tractament fiscau privilegiat as signataris. Eth volum de bescambis en mercat de Sant Beat ère enorme, com observaue M. de Froidour vèrs 1660, ère un mercat fondamentau tara subsisténcia des aranesi. Aguesti i auien franqueses doanères, qu'auien estat ratificades pes successius monarques francesi. Era simbiòsi entre Sant Beat e era Val d'Aran ère cèrta, e en conseqüéncia interessaue as dues parts mantier es relacions. Es petites vals hègen peticions ath poder centrau entara confirmacion de drets as aranesi. Un memoriau adreçat pes vals d'Oueil e de Luchon ath rei entà demanar era confirmacion des patzeries en 1645, afirmaue qu'era arturada deth comèrç perjudicarie basicaments as sòns subjèctes. Eth madeish rasonament hège er intendent de Montauban en 1684 quan afirmaue que sense es patzeries "... *tout le commerce est mort sur les frontières des Pyrénées*" e era causa mès grèu serie qu'era situacion afectarie non sonque ad aguesti endrets, mès es pròpries finances dera corona, pr'amor qu'aguesti subjèctes se traparien en situacion de misèria que serien "... *hors d'état de payer leur taille ...*", ei a díder impossibilitats de pagar impòstis.

En inici deth sègle XVIII es autoritats militars franceses contunhauen damb es madeishi rasonaments, mès damb ua tactica que se dirie de guèrra psicologica, calie menaçar es aranesi deth tancament comerciau, mès calie evitar d'auer de hèr-lo, maugrat èster eri es mès perjudicats mès, serien es pròpris subjèctes dera corona francesa. Ja que, com ditz Comet, era fòrça des tractats de patzeries s'afeblie a mesura qu'es vals pirinenques perdien era sua independéncia, assediades pes politiques centralistes des respectius poders. Es franqueses tanti còps confirmades pes monarques, se convertiren en simples toleràncies, suspeses peth mendre motiu, quan er interès der estat ac reclamaue. Maugrat que bères patzeries èren en vigor, perderen part deth sòn sentit en ua epòca de patz com siguec era màger part deth sègle XVIII. Es franqueses comerciaus restèren totun, confonudes damb es dera rèsta de territòris. Es reformes revolucionàries acabèren damb era sua existéncia.

Es gestions deth Conselh Generau dera Val d'Aran entà mantier enes condicions mès favorables aguest comèrç sigueren constantes. Citaram quauqui episòdis des mès representatius. En 1613, dempús dera venguda deth visitador reiau Juan Francisco de Gracia, era Val d'Aran obtenguec de Felip III, era facultat d'exportar tà França, tant en temps de patz com en temps de guèrra, es teishuts de lan e d'auti productes e d'importar sense pagar drets, productes de prumèr besonh. En 1634, eth Conselh Generau acordaua qu'eth sindic se presentèsse en Sant Beat tà defensar davant es "foranèrs" era exempcion der impòst dera "forana" exigit per 400 caps de bestiar importadi, ath delà des 800 qu' èren legaument exempti. Semble qu'es tensions damb es doanèrs francesi èren contunhes. Quate dies dempús s'acordèc hèr ua gestion mès efectiua: demanar a París ua còpia autentificada deth privilètge dera "*dominela*" entà atau poder refusar damb instruments legaus es pretensions des "*foraners*", e eludir es contunhs obstacles que metien ath sòn comèrç. Pòc temps dempús es "foranèrs" reconeishien qu'eth privilètge d'importacion damb drets redusits, per 800 caps de bestiar, ère en vigor. S'exigirie sonque 5 sòs per cap, çò que suposaue un totau de 2.100 liures que repartirien proporcionaument entre es terçons, cau rebrembar qu'era reparticion deth bestiar se hège en proporcion as abitants de cada terçon. Era pression fiscau des dues corones semblaue perjudiciau tàs dues comunautats, eth comèrç ne resultaue ressentit, per aquerò eth Conselh Generau sajaue non sonque de conservar es exempcions des aranesi, mès tanben era des vesins der aute costat dera termièra. Es exempcions non les servirien bric tà importar mercaderies senon disposauen de sòs en efectiu tà comprar-les; e era entrada de sòs en efectiu sonque s'aconseguie damb mesures qu'enfortissen es exportacions, per exemple amendrint es drets sus es productes com era husta. En aguest sentit qu'ei significatiu er acòrd de 1636, quan davant dera intencion d'incrementar es drets der impòst dera "*forana*" exigida pes francesi e d'increment des drets sus era husta exportada, exigit peth governador dera Val d'Aran, se decidic

intercedir tà que'es privilètges deth rei de França siguessen mantengudi e tà qu'eth governador non innovèsse arren. Reaument èren conscients que sense un tractament favorable exercit reciprocaments non poderien pas mantier eth comèrç que les beneficiaue mutuaments. En 1638 se signèc un nau acòrd entre era Val d'Aran , Hòs e Sant Beat. E en an 1678, en procès contra eth governador Rafael de Subirà, dempús d'auer metut ena preson un vesin de Luchon, se l'acusaue d'auer violat es garanties qu'es patzeries dauen as persones e as mercaderies.

En mes de març de 1664, mos ditz Sapène, Loís XIV, tà tornar a dar vida ara hèira de Sant Beat e tot hènt referéncia as patzeries, confirmèc es privilètges acordats as aranesi e precisèc es drets a pagar sus es productes importadi. Auem ua relacion exaustiva des drets doanèrs exigits as abitants dera Val d'Aran en Sant Beat entre 1664 e 1741, semble –causa surprenenta— que non auien pas auut variacion en aguest periòde. Èren es madeishi drets redusidi per concession de Loís XIV.

En epòca de Loís XV (1710-1774), es cambis politics e administratius imposèren de naues condicions as acòrds termièrs, era ratificacion de franqueses non arribaue pas, maugrat era pression exercida pes pòbles dera termièra, en diuèrses ocasions, per exemple es ans 1740 e 1756. Eth contraròtle, positiu tàs finances deth poder centrau, ère nefast tàs interèssi non sonque des subjèctes *"der'aute"* reiaume, gravadi en màger proporcion, mès tanben tàs subjèctes deth pròpri, que vedien en perilh ena demanda de mercaderies a mesura que s'imposauen restriccions doanères.

En an 1717 eth còs de marchans de Sant Beat s'oposèc ara imposicion d'obstacles doanères en sòn comèrç de husta, tot hènt mencion as patzeries com quadre legau que les protegie. Tanben en Sant Beat, ena hèira de Sant Martin de 1739 es aranesi s'enfrontèren damb es perceptors de drets, pr'amor que les exigien ua caucion tà hèr fròn a possibles drets suplementaris, dant-les un tracte d'estrangèrs, sense auer en compde qu'èren dera termièra. Ena hèira de 1740, reneishec eth conflicte, s'exigic nauament as aranesi es madeishi drets que ara rèsta de subjèctes dera corona espanhòla. Eth 21 de noveme, eth sindic dera Val d'Aran, Andrèu Mòga, acompanhat deth prior de Pujòlo e deth secretari deth Conselh Generau, Dionís Arjò, presentèc un recors allegant qu'en temps de hèires es aranesi auien eth privilètge de poder passar 800 caps de bestiar (*"de pè redon e de pè horcat"*) damb eth solet pagament de 25 sòs per cap. Eth sindic exigie era mantenença d'aguest estat de causes o, en cas contrari, demanaue era sancion des agents fiscaus que reclamauen aguesti drets damb 1.500 liures de molta, castig previst en acòrd. Davant dera verificacion dera legalitat des drets exigits pr'amor qu'era exempcion ja non ère en vigor, era argumentacion aranesa cambièc de ton. Alavetz s'apelèc as patzeries qu'obligauen ara comunicacion formau de tot cambi d'actuacion. Com que non i auia aut eth prealable avís, eth procediment ère illegau. Er ahèr non acabèc cap ací, er an següent, 1741, era situacion se repetic, era exigéncia des doanèrs, era protèsta deth sindic, es argumentacions parallèles, ère com un conde sense fin... eth comèrç, totun se mantenguie.

Es conflictes non acabauen e era confirmacion de privilètges per part de Loís XV se hège demorar, en 1756 encara non s'auia signat. Nauaments es institucions araneses defensauen era exempcion fiscau, eth sindic, Jusèp Anèr, anèc en nom dera Val a exigir era exemption, e protestar, ath delà, peth pontatge exigit peth conselh de Sant Beat. Era argumentation deth sindic metie en evidéncia qu'era aplicacion des naui procediments fiscaus suposaue er atac ar esperit des patzeries. Hège allusion ath darrèr gran tractat, eth deth Plan d'Arrem de 1513, e tanben as exempcions fiscaus vèrs es aranesi que èren compensades pera crompa dera husta de besonh peth mercat dera conca dera Garona, e damb facilitats tà qu'es ramats dera zòna peishessen ena Val d'Aran. Seguidaments, eth sindic se referie ath benefici mutu qu'es escambis comerciaus representauen tà es dues parts dera termièra: *"... bien entendu que ce comerce réciproque à été, parmi à tous lesd. habitants, reconnu de tots temps comme une loy fondamentale dont dépend la conservation des deux frontières, qui sans cette circonstance seraient inhabitables e désertes..."*. Era responsa deth conselh de Sant Beat siguec

immediata, se declaraue incompetent sus er ahèr fiscau donques èren acòrds d'instàncies administratiues superiores. Ère ben clara era separacion entre es petites comunautats e eth poder centrau. Es paraules des conselhèrs de Sant Beat, encara qu'innocentes, son evidentes: *"... cette nouveauté n'est point deth fait desd. sieurs consuls ou habitants, cette perception se faizant d'authorité deth roy e à son seul profit..."*[13]. Se justificaue era actitud vèrs es aranesi en ua actuacion precedenta dera administracion espanhòla en madeish sentit. Reaument es poders centraus èren plan insensibles as repercussions dera sua politica. Entà acabar, eth conselh de Sant Beat s'afirmaue en son dret de crubar eth pontatge, i auien tot eth dret e contunharien a exercir-lo totun es protèstes des aranesi.

Ena epòca dera Revolucion Francesa non s'aturèc bric eth trabalh negociador deth Conselh Generau dera Val d'Aran. En an 1793 prenie er acòrd d'adreçar-se ara Convention Nationale tà sollicitar comestibles *"de todos generos"*, d'acòrd damb es tractats de patzeries. Reaument ère eth moment d'apelar as patzeries, era guèrra ère enes pòrtes, mès era vida auie de contunhar e eth blat francés qu'ère indispensable. Totun, parallèlaments, eth Conselh Generau dera Val d'Aran preparaue era defensa d'ua possible invasion des tropes franceses qu'efectivament s'efectuèc tres mesi dempús, eth 31 de març de 1793. Eth Conselh seguie negociant, en 1801 decideren adreçar-se ath prumèr còsso dera republica francesa tà sollicitar *"... la extracción de granos y demás potables y especias de aquel territorio hasta este Valle"*, tot dident que non estauviarien esfòrci ne sòs tà obtier era demanda. Dempús der episòdi bellic de 1808-1812 e des vicissituds sus es lotgements, en 1816 trapam ua naua gestion davant des autoritats franceses. Aguest còp siguec era peticion deth capitan generau de Catalonha que demanaue ath Conselh Generau de hèr gestions. Immediatament un representant aranés se presentèc davant eth prefècte de Tolosa. Tot açò son exemples deth trabalh incansable deth Conselh Generau tà defensar –damb es patzeries ena man poiríem díder– es drets des aranesi, non sonque en matèria fiscau, mès tanben en matèria politica.

Auem constatat istoricaments en Pirenèu qu'es enfrontaments pes ahèrs de peishius èren corrents, tant com es litigis sus pagament de drets doanèrs, sense parlar des enfrontaments guerrèrs a grana escala. Era preséncia plan viua des patzeries en totes es relacions dera Val d'Aran damb es pòbles dera termièra pendent sègles, e es sues confirmacions –com auem vist enes pòbles de Pujòlo— enquiara segona meitat deth sègle XVIII, ratifique que contunhaven auent sentit e utilitat. Maugrat qu'eth comèrç ère essenciau tàs aranesi, e tà conservar-lo s'apelaue tostemps ar esperit des patzeries: respècte mutual e fraternitat, a despièch des possibles tensions entre es poders centraus. Eth solet hèt dera renauida periodica des patzeries demòstre qu'auien un papèr a jogar ena organizacion dera vida e des relacions de vesinatge d'aguestes comunautats, que conservauen en plan aspèctes ua plea capacitat d'autogestion.

Hònt: Ròsa Maria Salgueiro

13. Transcripcion parciau a Sapène, conde que se liurèc tanben ua còpia "en langue espagnole".

Bibliografia basica

Bourret, Christian. *Les Pyrénées centrales du IXe au XIXe siècle: la formation progressive d'une frontière.* Aspet: PyréGraph, 1995.

Brunet, Serge, "Lies et passeries en Vallée d'Aran aux XVIIème et XVIIIème siècles". *Revue de Comminges.* CIII (1990), p. 243-260, 351-373.
__ "Les mutations des lies et passeries des Pyrénées, du XVIe au XVIIIe siècle". *Annales du Midi.* T. 114 (2002), no. 240, p. 431-456.
__ *La vie, la mort, la foi dans les Pyrénées centrales sous l'Ancien Régime (Val d'Aran et diocèse de Comminges).* Aspet: PyréGraph, 2001.

Comet, Rémy. *L'enclave espagnole du Val d'Aran.* Toulouse: Imp. Sud-Ouest, 1929.

Cots e Casanha, Pèir. *Los derechos de paso, pastos y aguas entre Aran, Comenges y Coserans y su relación con los tratados de Lies i Patzeries.* [Vielha]: Conselh Generau d'Aran, 2003.

Cours-Mach, Michel. "Les rélations frontalières entre la ville de Seix, en Couserans, et le Val d'Aran, en Espagne, du XVIème au XIXème siècle". Laguens: *Couserans et Montagne Ariègeoise:* Actes du XXXe Congrès d'études régionales de la Fédération Languedoc-Pyrénées-Gascogne: Saint-Girons du 30 mai au 1r juin, 1975. Saint-Girons: Mauri, 1981, p. 63-81.

Desplat, Christian. L*a guerre oubliée: guerres paysannes dans les Pyrénées (XIIe-XXe siècles).* Biarritz: J & D, 1993.

Froidour, Louis de. *Lettres écrites par M. de Froidour à M. de Hericourt et à M. de Medon.* Publiées avec notes par M Paul de Castéran. Auch: Imprimerie et Lithographie G. Foix, 1899.

Higounet, Charles. *Le Comté de Comminges: de ses origines à son annexion à la couronne.* Toulouse: Privat, 1949. [Facsímil: Saint-Gaudens: L'Adret, 1984].

Lies et passeries dans les Pyrénées: Henri Cavaillès, Une Fédération Pyrénéenne sous l'Ancien Régime *(1910) et Actes de la 3ème Journée de recherches de la Société d'études des Sept Vallées, 1er juin 1985.* Tarbes: Archives Départementales: Bibliothèque centrale de Prêt: Société d'études des Sept Vallées, 1986. [damb tèxtes d'Henri Cavaillès, Bernard Druène, Christian Desplat, Fernando Alfredo Floristán Samanes, Antonio Jesús Gorría Ipás, Jean-François Le-Nail, Annie Brives, François Baby e Michel Papy].

Moliné, Enric. "Tractats de pau entre valls pirinenques: unes passeries de 1653 i 1654". *Urgellia.* 11 (1992-1993), p. 185-208.

Poujade, Patrice. *Une vallée frontière dans le Grand Siècle: le Val d'Aran entre deux monarchies.* Aspet: PyréGraph, 1998.

Sanllehy i Sabi, M. Àngels. *Comunitats, veïns i arrendataris a la Val d'Aran (s. XVII-XVIII): dels usos comunals a la dependència econòmica.* Tremp: Garsineu, 2007.

Sapène, Bertrand. "Les 'lies et passeries' frontalières mal appliquées au XVIIIe siècle sous Louis XV, dans la haute vallée de la Garonne". *Revue de Comminges.* LXXI (1958), p. 56-73.

Sarramon, A. "Lies et passeries sur le front de Comminges et d'Aure pendant les guerres du Premier Empire". *Revue de Comminges.* LXXI (1958), p. 8-13.

Sermet, Jean. *La frontière hispano-française des Pyrénées et les conditions de sa délimitation.* Pau: Amis du livre pyrénéen, 1983.

En Archiu Generau d'Aran se consèrven diuèrses transcripcions en catalan deth tractat deth Plan d'Arrem, hètes en sègle XVII.

Dus politics aranesi: Eduardo Aunòs e José Mª España

Gabriel Solé Villalonga.
Universitat Autònoma de Madrid .

Entà Pepe Pintos (+),
amic e coleccionista de libres antics sus Aran.
Tèxte revirat der originau castelhan ar aranés:
Arturo Calbetò , Angelina Cases e Lourdes Santacruz

Se pòt hèr "memòria istorica" de vertat?. Se un contemple çò que s'a escrit jos aguest títol, aquerò ei tirar trastes en cap des que son en grop contrari, era contestacion ei mès lèu negativa. Auríem de començar per hèr cas ar istoriaire e ispanista John H. Elliott, eth quau, en tot referir-se ath complicat coneishement dera nòsta istòria recenta, didie he pògui mesi, que *" era milhor faiçon d'enfrontar-se tamb aguest passat escur ei deishar-lo as istoriaires e non as politics"*[1]. Ne es istoriaires artenhen a meter-se d'acòrd ; ac auem present ena recenta publicacion, pera Reau Acadèmia dera Istòria, deth demorat *"Diccionario biográfico español"* [2] qu'a portat tant de debat.

Tamb tota era prevencion per deuant gausarè d'amiar ua semblança des dus politics aranesi mès importants deth s. XX, que sigueren contemporanèus e politicament contraposadi. Eduardo Aunòs e Jose Mª España èren aranesi e demorèren lèu enes madeishi ans (aguest neishec setze ans abans e moric catorze ans abans). Eth mèn analisi non aurà arren que veir tamb es *"Vidas Paralelas"* ena quau Plutarco realizaue era comparacion enter proòms grècs e romans d'activitat parièra (Demòstenes / Ciceron, Alejandro Magno /Julio Cesar, etc), pr'amor que, politicament, es vides d'Aunòs e España non poderen èster mès opausades, un militaue ena dreta er aute ena quèrra.

Jose Mª España neishec en Vielha e Aunòs en Lleida, mès i a rasons entà considerar-lo aranés. En prumèr lòc, era casa familiara des Aunòs ena que neishec sa pair, ei en Es Bòrdes, e eth madeish mos ditz qu'en aguest pòble aranés *"passauem es mesi d'agost e seteme"* dera enfantesa e joenessa[3]. En dusau lòc, Aunòs proclamèc reiteradament era sua especiau ligason tamb era Val d'Aran: ena sua prumèra intervencion coma Deputat enes Corts se presentèc afirmant *" aqueri, coma jo, son hilhs d'aquest país, e mos tòquen d'apròp es perjudicis causadi"*[4] e contunhèc en tot referir-se exclusivament ara Val d'Aran, a despiet d'auer estat escuelhut peth Districte de Solsona; trenta ans mès tard, ena sua autobiografía parle dera Val, *" tant influic ena mia vida "*[5] ; e dus ans dempús, era sua novèla *"La tarde filtrada"*[6] ei un cant ara Val d'Aran, ena qu' ei ambientada era accion.

Ua darrèra consideracion sus era filiacion aranesa d'Aunòs ei eth parentiu enter es familhes Aunòs e España (Teresa Aunòs, tia d'Eduardo, siguec era dusau hemna deth pair de Jose Mª España, hilh dera tresaua hemna[7]) e, per un aute costat, eth reiterat enfrontament politic enter Aunòs pair - Aunòs Cau – e Jose Mº España.

Un pas mès mos amie a demanar-mos se i auec relacion personau enter Aunòs hilh

1. El País Semanal, 6 de gèr 2013, pag. 29
2. Madrid, 2010 y 2011. 50 vols.
3. Discurso de la vida. Sociedad Española General de Librería, Madrid, 1951 pag. 42. Aguesta òbra ei eth prumèr volum d'ua autobiografía, que narre enquiara primauera de 1923, mès non auec pas contunhacion.
4. Diario de las sesiones de Cortes 23 de hereuèr 1921, pag. 616
5. Discurso de la vida , ob. cit. , pag. 42
6. Editorial Rollan, Madrid, 1953. 78 pag
7. MANENT, Albert : Jose Mª Espanya, conceller de la Mancomunitat i de la Generalitat de Catalunya. Rafael Dalmau Editor, Barcelona, 1998, pag.9. JARNE MODOL Antonieta : Josep Mª Espany i Sirat. El somni federal des de la Restauració Monàrquica fins a l'exili republicà. Alfa zeta Edicions, Lleida, gèr 2010 , pag. 53

(Aunòs Pérez) e José Mª España. Non i a pas indicis clars en aguest sentit. Clarament Aunòs non ac mencione en sòn *"Discurso de la vida"* qu'arribe enquia 1923. Ei vertat que, quan en 1951 publiquèc aguesta autobiografía, podec considerar que non l'interessaue pas que lo relacionèssen tamb eth. Per contra, Josep Varela hè ua referéncia afirmativa ena biografia que dedique a Aunòs. En tot basar-se en un tèxte en qué Aunòs ditz, un còp qu'ère amassat en Madrid tamb eth sòn gran amic José Graells: *" En ua ocasion s'apropèc a nosati un antic amic, deputat per un districte dera provincia d'Osca, gran coneishedor deth Parlament"*[8], Varela afirme qu'aguest *"antic amic"* ère Jose Mª España[9]. Ara ben, España jamès siguec deputat en Corts (excèpte eth cuert plaç de temps enter dera sua alta, 17 de junh de 1919, e era sua baisha, per nullitat dera proclamacion, eth 26 deth pròplèu mes), e mens podec èster *"Gran coneishedor deth Parlament"*.

Ara seguida expausi era vida politica d'un e der aute en tot agranir eth resum deth quadre sinòptic que se junh. Entà non apartar-me der objectiu prepausat sajarè de húger des adjectius qualificatius e atier-me as substantius. Es sues vides caminen non sonque tamb independéncia, senon que, en determinadi periòdes, ac hèn ara inversa. (Dictadura, Republica): quan er un ei en poder er aute s'aluenhe dera politica. En ocasions i a punts de contacte (a trauès d'Aunòs pair, per exemple). Ath finau, ena darrèra etapa des sues vides apareish ua curiosa similitud.

EDUARDO AUNÒS PEREZ (1894-1967)

Neishec en Lleida eth 8 de seteme de 1894, data, que coma eth madeish estranhament remèrque *"coïncidic tamb era inauguracion dera lum electrica en Lleida"*[10]. S'eth sòn pair, a qui deu era sua aficion ara política, ère d'Es Bòrdes, e ara sua mair, ara qui deu era aficion ara literatura e ar art, auie neishut en Lleida. Era familha se n'anèc tara capitau, a on eth sòn pair se dauric camin, e aquiu estudièc Aunòs mainatge, que passaue es ostius ena Val d'Aran.

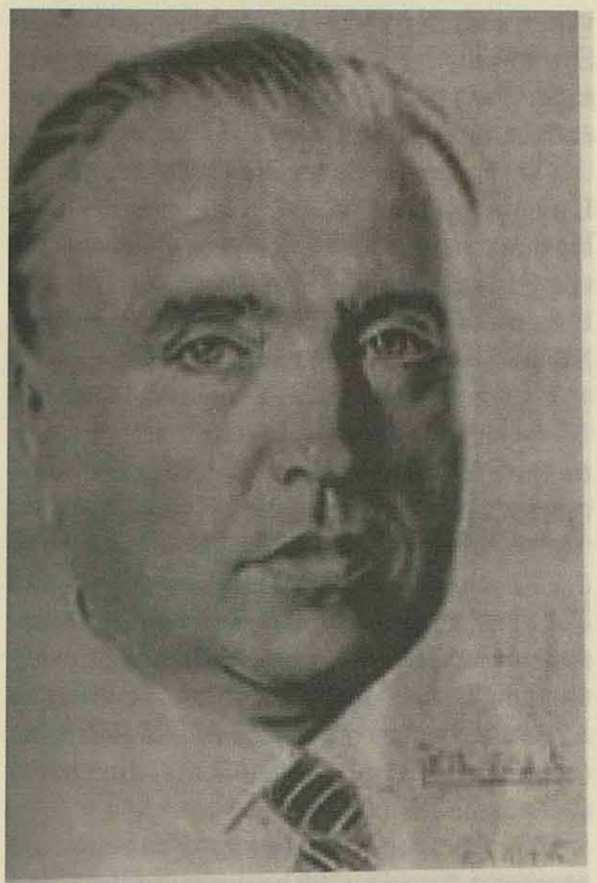
En 1913 comence es estudis de Dret enes Agostins der Escorial que corsèc tamb ludentor; ath cap de tres ans se n'anèc tà Madrid entà estudiar eth darrèr cors oficiaument, segontes ère preceptiu.

Aunòs s'auie anat formant des de joen enes ahèrs electoraus, tamb ua participacion actiua ena equipa qu'ajudaue ath sòn pair en aqueri prètzhèts. Atau ac hec ena campanha entà Deputat Provinciau peth Districte dera Sèu d'Urgelh en 1911, e ena de Deputat a Corts en 1913, enes que se presentaue eth sòn pair[11]. Ena campanha de 1911, ena que participaue tanben José Mª España, Aunòs hilh (16 ans) podec auer bèth contacte tamb aqueth.

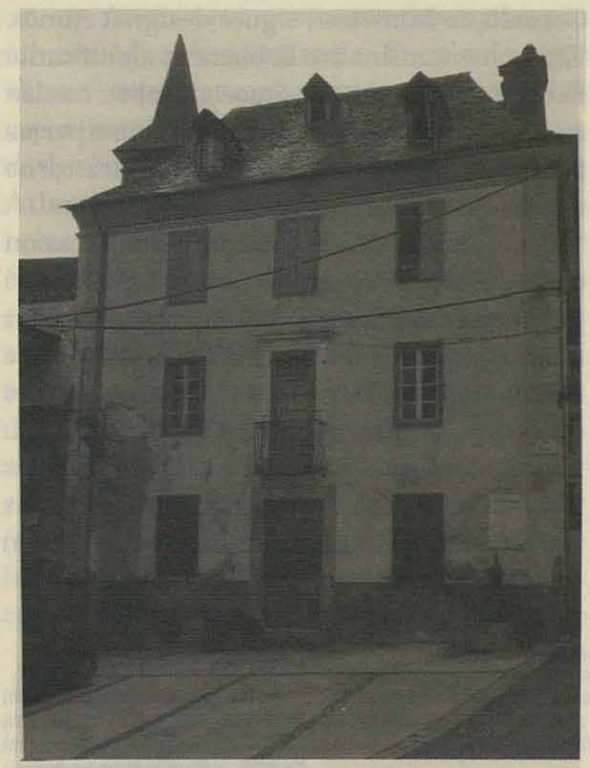
Tamb aquera experiéncia, mès encara joen (23 ans), se presentèc eth hilh, en 1918, entàs eleccions a Deputat a Corts peth Districte de Sòrt- Vielha, com canditat dera Liga de Cambó. Es eleccions se celebrèren eth 24 de hereuèr; Aunòs guanhèc e entrèc en Congrès eth 6 de març, mès un mes dempús, eth dia 5 d'abriu, eth Congrès aprovèc er informe deth Tribunau Suprem prepausant era nullitat dera eleccion, pr'amor qu'es dus candidats auien crompat vòts[12], e, ath delà, castiguèc ath Districte Sòrt- Vielha a quedar sens representacion parlamentària pendent aquera legislatura[13]. Er animat debat en Congrès a qué dèren lòc es eleccions en aqueth Districte aucupe 11 planes deth *"Diario de las sesiones de Cortes"* deth 5 d'abriu de 1918 (pags. 140-150), enes que se reprodusís era esforçada defensa d'Aunòs per Bertran y Musitu[14], deuant dera qu'eth sòn principau opositor, Ossorio y Gallardo (cunhat d'Emilio Riu, qu'ère eth candidat batut), non reparèc en cercar tota sòrta d'arguments en contra. Ara fin d'aqueth debat era votacion se hec per separat: era nullitat des eleccions recebec 136 vòts a

8. Discurso de la vida, ob. cit. Pag. 362.
9. VARELA I SERRA, Josep : Les vides d'Eduard Aunòs. Una apassionant trajectoria política entre la Monarquia i la Dictadura (1894-1967) Pagès editors , Lleida 2010, pag.88
10. Discurso de la vida .....,ob. cit., pag.13
11. Ibidem, pags. 118-119
12. Temps enlà ac reconeishec eth madeish (Discurso de la vida, pag. 249)
13. El Diccionario Bibliogràfico Español ditz qu'Aunòs siguec Deputat a Còrts per Sòrt en 1918 (ob. cit..,vol.VI, pag. 80), era quau causa ei cèrta sonque pendent un mes.
14. Autor de El Derecho especial del Valle de Aran. Tipografie de Jose Espasa, Barcelona, 1901. 158 pags.

favor e 1 en contra; era punicion de quedar sens representacion mereishec 64 vòts a favor e 52 en contra.

Eduardo Aunós Pérez

Casa delòs Aunós en Es Bòrdes

Hònt: Gabriel Solé

Aguest contratemps, en un òme de caractèr triomfador, semble èster que deishèc mau gust de boca en Aunòs. Quauque autor li atribusís que perder-se es talents de tornar entara Val[15]. Aumens aquera conseqüéncia non siguec pas immediata, donques en ostiu d'aquet madeish an, 1918, tornèc de vacances tamb eth sòn amic, des dera etapa universitària, Rafael Sànchez Mazas[16].

Finaments era sua persuta li balhèc era victòria e enes eleccions de 20 de deseme de 1920 artenhec eth desirat escon enes Corts, en tot presentar-se peth Districte de Solsona. A londeman, en jurar eth cargue, eth 23 de hereuèr de 1921, Aunòs, tamb 26 ans, realize era sua prumèra intervencion coma Deputat : Ei ua pregunta ath Govèrn sus era manca de comunicacions dera Val d'Aran. Era sua joenessa li deuec balhar fòrces entara sua defensa dera Val, un parçan *"que para vergüenza de los gobiernos está separada de España, sin que una sola via de comunicación la ponga en relación directa con ella"*[17] e ara que *"se la deja abandonada y en la tremenda duda de si España es para ella algo más que el impuesto y las quintas"*[18]. Seguic en Congrès enquia 1923.

D'aquiu passèc a collaborar tamb era Dictadura de Primo de Rivera peth qui sentie un gran aprèci: eth dia 8 de hereuèr de 1924 prenec possession coma Subsecretari de Trabalh, Comèrç e Indústria. Quan eth Govèrn dera Dictadura passèc des militars as civius (3 de deseme de 1925) Aunòs pugèc a Ministre de Trabalh. Eth, tamb 31 ans, e Jose Calvo Sotelo , tamb 32, èren es ministres mès joeni d'aqueth Govèrn; en tot hèr referéncia ad aqueth nomentament diderà Calvo Sotelo que *"pronto averiguamos Aunòs y yo, en cordial comunicación"*[19] açò qu'Aunòs responerà ans mès tard e dempús der assassinat de Calvo Sotelo, en tot proclamar *" su apasionado fervor hacia el héroe cuya memoria exalta"*[20].

15. CASTIELLA, Miguel Angel: Forastero en el Valle de Aran. Instituto de Estudios Ilerdenses, Lérida, 1965, pag.152.
16. Discurso de la vida .....ob. cit., 296.
17. Diario de las sesiones de Cortes 23 febrero 1921, pag. 616
18. Ibidem pag.617
19, Mis servicios al Estado.Seis años de gestión.Apuntes para la historia. Imprenta clásica española, Madrid 1931, pag.98.
20. Calvo Sotelo y la política de su tiempo. Ediciones españolas, Madrid 1941, pag. 7

Enes quate ans qu'Aunòs siguec Ministre de Trabalh cau remercar era promulgacion deth Decrèt-Lei d'organizacion corporatiua, 26 de noveme de 1926, qu'auie coma mesura mès importanta era creacion des Comitès paritaris d'empresaris e trabalhadors, enes qu'eth Govèrn auie vòt de qualitat. Quauquarrès didec qu'ère còpia deth fascisme italian; d'auti l'acusaven d'auer afavorit as socialistes. Lèu vint ans mès tard, Aunòs defenerie aquera manifestacion de Corporativisme ena solemna ocasion de pronunciar eth sòn discors d'ingrès ena *"Real Acadèmia de Ciéncias Morales y Políticas": "La política social de la Dictadura"* (*23 de* mai de 1944).

Encara que non auem pas totes es donades entà conéisher era sua intervencion, se sap deth sòn prèzthèt positiu en prò dera Val d'Aran pendent era Dictadura, sustòt eth començament des òbres deth Tunèl de Vielha, dempús deth viatge d'Alfons XIII entara Val e, era bastissa d'Escòles Publiques[21]. Era sua preocupacion peth problèma des comunicacions dera Val, pròpria de quinsevolh que se sent aranés, ja la vederem quan la soslinhèc ena sua prumèra intervencion en Congrès.

Auec era sua projeccion internacionau, en octobre de 1927 en presidir era tretzau *"Conferencia Internacional del Trabajo"*, en Ginebra. Eth bon coneishement d'idiòmes li facilitaue ahèrs com aguesti. Aguesta etapa dera vida d'Aunòs acabe tamb era queiguda de Primo de Rivera, 30 de gèr de 1930.

Dempús deth periòde d'un an era nomentada *"Dictablanda"*, se celebrèren eleccions municipaus, eth 12 d'abriu de 1931, e succedic que *"'España se acostó monárquica y se levantó republicana"*[22], coma encertèc a resumir eth President deth Govèrn, almirant Aznar. Era Republica ère proclamada eth 14 d'abriu.

En coneisher-se era exigéncia de responsabilitats per part des autoritats dera Republica as membres des Govèrns dera Dictadura, Aunòs auancèc era sua gessuda entà Lisboa ath dia 13; ueit dies mès tard, seguic viatge entà Paris, a on s'amassarie tamb Calvo Sotelo ath cap d'un an. Aguesta siguec era experiéncia d'exili exterior qu'auec Aunòs; mès endauant, parlaram der aute exili que patic.

Enes darreries de 1934 tornèc tà Espanha, se maridèc tamb Dolores de Juan, ara que coneishie des de hège ans. Quan esclatèc era Guèrra Civila, Aunòs se trape en Paris. Un còp assassinat José Antonio Primo de Rivera s'incorpòre ena Falange (8 de gèr de 1937) e, ena primauera ei nomentat, *"Consejero Nacional del Movimiento"*; se li encomanen trabalhs importants laguens deth país e coma representant en estrangèr.

Enes prumèrs ans dera postguèrra ei designat entà aucupar cargues subergessents que recompensen era sua trajectòria: Ambaissador en Bèlgica (15 de mai de 1939 enquiar an següent). Enviat estraordinari en Argentina entà ua mission d'escambi comerciau (mai-noveme 1942) e, finaments Ministre de Justicia (15 de març de 1943).

En aqueres dates, Franco auie nomentat President des recentes creades Corts a Esteban Bilbao, qu'aucupaue era cartera de Justicia. Entà corbir aqueth unenc lòc en Conselh de Ministres, siguec designat Aunòs. Eth nomentament ère doblement significatiu: Per prumèr còp s'incorporaue un politic catalan en un lòc important deth nau Regim; e per ua auta part, un Ministre dera Dictadura torne a estar-ne tamb Franco.

En madesih an que prenec possession dera cartera de Justicia aqueth Ministèri publiquèc era *"Causa general"*[23], qu´auie estat creada peth Decrèt de 26 d´abriu de 1940, e Aunòs, coma titolar deth Departament escriuec eth prològ de tant significatiua publicacion. Ei un tèxte brac (pags. III- VII), de caractèr generau e a biais conciliador ; luenh des tetriques fotografíes d'assessinadi qu'abonden en tèxte deth volum.

21. VARELA I SERRA, Josep : Les vides d'Eduard Aunós....., ob. cit.,pag.134.
22. Un exemple d'apròp dera rapiditat e intensitat des cambis l'auem ena coneishuda òbra de Jose BERTRANS SOLSONA: Valle de Aran. Suiza Española (Talleres gràficos Cortel, Barcelona, 1928. 208 pags.), publicada pendent era Dictadura. En 1931 se publique ua naua edicion: La Vall d'Aran (Suïssa catalana) (Impremta l'Avenç Gràfic, Barcelona, 1931. 135 pags.) Era "Suiza española" passe a "Suïssa catalana" ; era entusiasta dedicatòria a Alfonso XIII ara ei ua entusiasta dedicatòria ath President Macià ; se suprimissen es Capítols dedicadi as vesites tara Val d'Alfonso XIII e deth Tinent Generau Martinez Anido, etc..etc...
23. Causa General. La Dominación Roja en España. Avance de la información instruida por el Ministerio Público. Ministerio de Justicia sin fecha (eth prològ datat en deseme de 1943). 264 pags.

Pendent eth sòn Ministèri, prenec mesures organizatiues e quauqua a favor des presoèrs (libertat condicionau) ; compdèc tamb era collaboracion de José M. de Porcioles coma *" Director General de los Registros y del Notariado"*, que li deuec facilitar prètzhèt a favor deth Dret catalan, era possibilitat de formalizar escritures publiques en catalan, etc.

Segontes eth *"Diccionario biográfico español," Tras el final de la Guerra Mundial, el Ministro Aunós pretendió impulsar una apertura del régimen, favoreciendo su conversión en una monarquía. Presentó a Franco un proyecto de constitución, que el dictador rechazo ;pero que pudo influir en la Ley de Sucesión a la Jefatura del Estado, promulgada dos años después "*[24]. Non se higen donades entà verificar aguesta afirmacion que non se maride pas ben tamb eth pensament abituau d'Aunòs. Es *"Cartas al príncipe"*[25] qu'auie publicat tres ans abantes, non an cap de relacion tamb aguesta qüestion, senon que constituïssen ua idealizacion en ampulós estil deth sòn autor[26].

Era fin dera Dusau Guèrra Mondiau òc que portèc un cambi important entà Aunòs. Eth 20 de juriòl de 1945, Franco cessèc as Ministres qu'auien simpatizat tamb era Alemania nazi, Aunòs entre eri.

Auec ua compensacion, mès siguec piri eth remèdi qu'era malautia. En gèr de 1946 siguec nomentat ambassador en Brazil. Ath cap d'un mes s'embarquèc entà hèr-se cargue deth sòn nau destin. Quan ère ath miei der Atlantic recebec era comonicacion de qu'eth nomentament quedaue sense efècte. Pr'amor des protèstes e menaces que s'auien originat en Brazil, país que estèc tamb es aliadi pendent era dusau Guèrra Mondiau, eth Govèrn espanhòu, que s'auie enganhat en nomentament decidic, hèr-se endarrèr. Enquia eth F.B.I. nòrd-american, prenec part en ahèr en tot recuélher era informacion procedenta de Brazil (Comunicacion de J. Edgar Hoover, 19 de hereuèr de 1946). E aguest siguec eth començament dera fin d'Eduardo Aunòs, que comencèc tamb eth calvari de seguir camin tà America, sense poder ne desembarcar en Brazil quan eth vaishèth arribèc en aqueth país, en tot contunhar enquia Argentina, a on podec baishar en tèrra. A miei abriu tornèc tà Madrid dempús d'aqueth gran fracàs.

Tamb Aunòs en Madrid, Franco se trape tamb ua d'aqueres situacions pròpries des interioritats dera politica: un òme que li ei fidèu, que li a estat util.....mès qu'ara le shòrde e le conven aparcar. Entà resòlver eth problèma cau trapar un lòc que semble fòrça important, mès qu'en realidad non ne sigue pas. Eth problèma se resolvec: en noveme de 1946, Aunòs ère nomentat *"Presidente del Tribunal de Cuentas"*. Se l'amiaue ath sòn particular *"Cementerio de los elefantes"*, en eth que moririe 21 ans dempús.

Ath que creigue exagerada aguesta valoracion deth nomentat organisme, serà bon que prengue en consideracion çò que seguís. Eth Tribunau ei dirigit per ua junta de Conselhèrs – en epòca d'Aunòs se didien – *Ministros*- que, un còp nomentadi, s'assoliden enes sòns lòcs, ath long de 10, 20, 30 ans (hè quauqui mesi s'en jubilèc un tamb aquera permanéncia) d' "activitat". Per aquerò Tomas Borràs nomentèsse ath Tribunau de Compdes *"Galeota muerta y varada"*, e que Federico Carlos Sainz de Robles didesse que *"Precisa de ampliaciones como cualquier otro cementerio"*[27]. En dusau lòc se pòt afirmar sense risc de enganhar-se qu'atau madeish ac consideraue eth pròpri Aunòs.

Siguec un autor prolific e polifacetic qu'escriuec sustot çò de divin e uman; de sòrta qu'ena Bibliotèca Nacionau còsnten mès de 100 registres bibliografics ath sòn nòm[28]. A despiet d'aquerò, era sua qualificacion (membre dera *"Real Academia de Jurisprudencia y Legislación"*) e as 21 ans ath deuant dera institucion, non escriuec arren sus era madeisha. Tanpòc quan s'aprovèc enes Corts era Lei Organica deth Tribunau de Compdes, 3 de deseme de 1953 intervenguec ena sua defensa. Maugrat que, des de 1946, ère

(24) Ob. cit., vòl. VI, pag. 81
(25) Espasa-Calpe, Buenos Aires, 1942. 233 pags.
(26) Era òbra, compausada per 25 cartes ath Princep Tonon comence tamb aguesta invocacion: *"Príncipe que en mis sueños mejores elevaron al trono de un imperio irreal ...* (Pag. 9)
(27) Madrid. Crónica y guía de una ciudad impar. Espasa –Calpe, Madrid, 1962, pag. 419.
(28) Ei ben vertat qu'ei figuren quauques repeticions e qu'ei son includides diuèrses composicions musicaus d'Aunòs.

Procurador en Corts designat peth Cap d'Estat. D'aquiu qu'en *"Libro de actas del Pleno del Tribunal de Cuentas"*, ath deishar constància deth sòn trapàs e dempús d'un elògi personau se digue tot brac *"Así mismo quiere hacer constar que bajo su presidencia fue dictada la Ley de 3 de diciembre de 1953, que puso en marcha normal esta Organismo. Y la de 23 de diciembre de 1961, que modificó la anterior en algunos aspectos de particular importancia"*[29].

Alavetz, perqué non deishèc Aunòs eth cargue? Semble qu'ac sagèc. Segontes Ramon Muñoz, funcionari deth Tribunau de Compdes e fòrça propèr a Aunòs (Nebot der amor secret d'Aunòs, Maria Antònia Morales, enquia qu'artenhec era anullacion deth sòn prumèr matrimòni, pòc abantes de morir e se maridèc tamb era).

Presentèc un parelh de viatges era dimission, mès non li siguec admetuda peth Cap der Estat[30], negatiua que serie consequent tamb eth motiu deth nomentament.

Creigui que s'a acertat en qualificar aguesta etapa dera sua vida coma d'exili interior[31].

JOSE MARIA ESPAÑA SIRAT (1878- 1953)

Cau començar informant qu'era bibliografía referent a José Maria España ei escassa. Es istoriaires non s'an aucupat d'aguest personatge. Un exemple clar ei eth *"Diccionario Biogràfico Español"*: en consultar-lo mos trapam tamb que, entre es mès de 40.000 personatges ressenhadi en 50 vol., i a un José Maria España: militar venezolan deth s. XVIII, ath quau dedique 2 pagines deth volum XVII. Sonque compdam tamb dues bracs biografies escrites per autors catalans: Albert Manent[32] e Antonieta Jarne Mòdol[33]. Pera sua part, eth pròpri España sonque mos a deishat eth tèxte de dues conferéncies que prononcièc, e as que me referirè mès endauant.

José Maria España neishec, segontes era sua partida de bateg, eth dia 25 d'agost de 1878 en Vielha; eth sòn pair ère de Salardú e era sua mair de Vielha. Era casa familiara ei ena Plaça de Vielha, deuant dera Glèisa e ath cant der Ajuntament. Estudièc eth bachelierat tamb es Frairs dera Doctrina Cristiana de Vielha.

Entà corsar era carrera de Dret se trasladèc tà Barcelona en 1896. Aquiu participèc ena activitat politica de republicans e catalanistes e inicièc era sua amistat tamb L. Companys, ath que retrobarie ara fin dera sua vida politica. Un còp acabada era carrera (1903), s'installèc en Lleida. Aguesta etapa dera sua vida privada acabe tamb eth sòn matrimòni en Osca tamb Dolores Salanova d'Osca en 1907.

Era sua vida politica comence tamb es eleccions a Deputat provinciau per Lleida, as que se presentèc, eth 10 de març de 1907, per *"Union Republicana"* en districte Tremp-Vielha, e guanhèc, dempús d'ua prumèra derròta electorau en 1903. Coma Deputat provinciau contunhèc enquia 1919, mès tamb desparièra adscripcion politica. Ad aguesti ans de començament de sègle deu correspóner eth comentari maliciòs d'un companh aranés de corses electoraus, que non le dèishe guaire en bon lòc[34].

José Mª España Sirat

29. An 1967, session estraordinària celebrada eth dia 26 de seteme de 1967, pag.350.
30. VARELA I SERRA, Josep : Les vides d'Eduard Aunòs.....ob.cit.,pag. 281.
31. Ibídem, títol deth capitol 11 ("l'exili interior (1947-1967),) pag.275. Aguest me semble un des encerts de VARELA en ua biografia ena qu'arremassat abondant materiau, tot e que es avaloracions pòden èster influenciades pera desparièra possicion politica der autor (Convergéncia i Unió)
32. Josep Maria Espanya, Conselhèr de la Mancomunitat i de la Generalitat de Catalunya, ob. cit.:77 pags.
33. Josep Maria Espanya i Sirat. El somni federal des de la Restauració Monàrquica fins a l'exili republicà. Ob. cit., 140 pags. Aguesta dusau biografia ei mès extensa e rigorosa qu'era anteriora.
34. CASTIELLA, Miguel Angel : Forastero en el Valle de Aran ob. cit., pag.74

Casa de los España en Vielha

Hònt: Gabriel Solé

Eth 12 de març de 1911 i auec naues eleccions ara Deputacion de Lleida; coma conseqüéncia dera sua victòria, coïncidiren ena Deputacion Aunòs Cau, eth pair, peth partit liberau, e José Maria España, peth republican. Es relacions enter eri sigueren dificiles; se manifestèren, per exemple, enes atacs qu'aguest recebec des deth periòdic *"La prensa"* proprietat der aute.

España se passèc ath partit liberau, qu'ère important en Lleida, e, enes eleccions deth 3 de mai de 1913 renauïc eth sòn escon de Deputat. Dus dies dempús siguec elegit President dera Deputacion, cargue qu'exercic pendent quate ans.

En pròplèu an (6 d'abriu de 1914) siguec nomentat tanben Conselhèr dera recenta creada Mancomunitat de Catalunya, constituïda pera union des quate Deputacions catalanes, en tot èster era unenca region d'Espanha que creèc ua entitat com aguesta: eth sòn President e motor dera institucion siguec E.Prat de la Riba. Era Mancomunitat se neuric des foncions que li cediren es Deputacions, des de 1918; era sua activitat se desvolopèc enquiara sua disolucion per Primo de Rivera en 1925. Des dera Presidéncia dera Deputacion e era Mancomuauitat, España se preocupèc pes comunicacions dera Val d'Aran- principau problèma d'ua Val isolada, en tot demanar un tunèl, un camin de hèr Lleida-Val d'Aran, era carretèra Esterri- Vielha e atau facilitar es comunicacions tamb França[35].

Eth dus de mai de 1917, cessèc com President dera Deputacion, mès contunhèc en era e ena Mancomunautat. En encastre privat, dempús deth decès dera sua hemna se trasladèc tà Osca, a on exercic d'avocat.

Quan ja s'auie passat ara *"Lliga Regionalista"* de Cambò pronuncièc ua conferéncia ena *"Agrupación Regionalista* "de Graus, eth 16 de hereuèr de 1919: *"Las corrientes autonomistas en el mundo y el pleito de Cataluña"*[36]. Era idia centrau ei era defensa d'un estat federau o autonomista, en tot aclarar que non se tracte d'ua pòstura independentista: en parlar deth procès catalan, España expausèc eth Projècte d'Estatut de Catalonha, elaborat pera Mancomunautat, en quau i auie intervengut. Mès qu'ua conferéncia ei un discors politic. Pronunciat en un clima preelectorau pogui mesi abantes des eleccions tà Deputats a Corts, tamb longues cites de F. Cambò e J. Costa, *"El león de Graus"*, qu'arringauen es aplaudiments deth public. Quan arribèc era data d'aqueres eleccions a Deputat a Corts per Òsca, districte de Benavarri (1 de junh de 1919), patic un fracàs semblant ath que pòc mès d'un an abans auie experimentat Eduardo Aunòs en Districte de Sòrt- Vielha. S'auie proclamat guanhador a J. M. España, mès eth sòn contrincant, Juan Urrutia Zulueta, imputèc eth resultat, en tot basar-se enes falsificacions que, segontes eth, s'auien hèt ena documentacion que tanhie as

35. MANENT, Albert: Josep Maria Espanya, Conseller....., ob. cit., pags 29-30, e JARNE MODOL, Antonieta: Josep Maria Espanya i Sirat ob. cit.,pags. 41-44

36. Conferéncia pronunciada ena "Agrupación Regionalista "de Graus, eth 16 de hereuèr de 1919 peth Conseller dera Mancomunitat, D. José Maria España Sirat. Artes gráficas Sol i Benet, Lleida, maig 1919. 81 pags.

vòts de Cajígar, Calvera e Montanhana. Eth Tribunau Suprem declarèc, en sòn preceptiu informe, era nullidat dera proclamacion a favor de J.M.España, era validesa dera eleccion en Districte de Benavarri e era proclamacion d'Urrutia[37]. Ath començament dera Orde deth dia deth *Diario de sesiones Cortes*, 26 de junhsèga de 1919, se ditz: *" Se leyó y sin discusión fue aprobado el informe del Tribunal Supremo sobre el Acta del distrito de Benabarre (Huesca)"*[38].

En seteme de 1921 J.M. España, que contunhaue ena Lliga, siguec nomentat Governador Civiu de Paléncia per un Govèrn Liberau-Conservador. Desvolopèc eth cargue enquia març der an següent. Pòc temps abantes, se maridèc en dusaus nupcies tamb Juanita Abadias Salanova, hilha d'ua cunhada, d'aquiu era coïncidéncia deth dusau cognòm tamb eth dera sua prumèra hemna.

En mai de 1923 J.M. España auec un aute contratemps politic: se presentèc sense èxit as eleccions ath Senat, pera provincia de Lleida; cargue qu'artenhec Aunòs Cau, tamb eth que tornaue a coincidir en un procès electorau.

En seteme d'aqueth an, comencèc era Dictadura de Primo de Rivera e, com a conseqüéncia, J.M.España se retirèc dera actiuitat politica e tornèc a exercir era avocacia en Òsca, atau com auie hèt en 1917 quan cessèc com a President dera Deputacion de Lheida.

Er establiment dera Republica supausèc eth sòn retorn entara politica (e, inversament, era partida d'E. Aunòs tar exili), e ac hè tamb era recenta creada Esquerra Republicana de Catalunya. Er itinerari politic seguit per J.M.España hè reflexionar ara sua biografa Antonieta Jarnè. *"Unió Republicana, Partit Liberal, Partit Liberal Autonomista, Lliga Regionalista....fins arribar a Esquerra republicana de Catalunya al 1931. L'exili, primer a França i després a la llunyana Colòmbia, tancà un itinerari extraordinariament complex i heterogeni"*.[39] Eth 30 d'octobre de 1932 ja ei Deputat deth Parlament de Catalunya per Vielha, e, en gèr de 1934, eth sòn vielh amic dera epòca universitària, Lluís Companys, President dera Generalitat, lo nomente Director Generau d'Administracion Locau de Catalunya. Mès es succesi d'octobre d'aqueth an lo pòrten tara preson amassa tamb eth sòn cap politic, en tot demorar aquiu quauqui mesi.

En 1936 es hèts s'anauen a desvolopar fòrça depressa. J.M.España, que non s'auie pas presentat as eleccions celebrades en hereuèr e que guanhèc eth Frente Popular, ère nomentat Conselhèr de Governacion, eth 21 de març. En recuperar eth Govèrn dera Generalitat, L.Companys auie reintegrat a cada un ena Conselheria qu'abans dirigie, exceptat ena de Governacion, pr'amor des diferéncies existents tamb eth sòn titolar. Aguesta ei era vacanta que corbís J. M. España.

De tota manèra, enquiath 6 de junh aguesta Conselheria non recuperèc pas es foncions d'orde public e policiau, que mantenguie eth Govèrn Centrau. Eth madeish J.M. España mos ditz qu'aguesta recuperacion *"Significó tanto como entregar a la Generalidad de Catalunya el Mando de dos tercios de la Guardia Civil, de 15 compañias de guardias de seguridad y asalto y de toda la policía secreta. En conjunto unos seis mil hombres, repartidos por toda Catalunya, pero de los cuales cinco mil radicaban en Barcelona"*[40]; ad aquerò cau híger que, segontes contunhe dident," *En cinco o seis días fueron separados de las fuerzas de seguridad y guardias de asalto unos sesenta jefes y oficiales" non adictes ara Republica"*[41]. Son chifres qu'ajuden a enténer eth brac periòde de temps en qué se desvolopèren es hèts qu'aueren lòc en Barcelona, eth dimenge 19 de junhsèga de 1936 e, que culminèren tamb era rendicion deth generau Goded, Capitan Generau de Balears que s'auie trasladat tà Barcelona entà meter-se ath deuant dera susmauta militara, e aguesta rendicion s'aurie produsit- segontes era version de J.M.España- en convèrsa telefonica deth Generau Goded tamb eth[42].

Quina siguec era conducta de J.M.España,

37. Diario de las sesiones de Cortes. Apèndix 8au. Ath num. 8,8 de junhsèga de1919,pag. I-2.
38. Pag. 534.
39. Josep Maria Espanya i Sirat.....,ob. cit.,pags.11-12.
40. II Aniversario del fusilamiento de Luís Companys, Presidente de Catalunya. Sintesis de sus actuaciones en la política de Catalunya, 1897-1940.Conferéncia balhada en Teatro Teusaquillo de Bogotà, eth 15 d'octobre de 1942 per J.M.España. Instituto Gráfico ltda. : Bogotà, 1942, pags. 28-29.
41. II Aniversario del fusilamiento....., ob.cit.,pag.29
42. Ibídem. ....ob.cit., pags.35-36

pendent es caotiques prumères setmanes dera Guèrra Civiu?. Es sòns dus biografs remèrquen qu'ajudèc a fòrça perseguidi pera FAI, en tot balhar-les passapòrts.[43]

Ath sòn favor se dispause deth testimòni excepcionau de Miguel Mateu, baile de Barcelona dempús dera guèrra; en contra i a un plan dur informe dera Delegacion Provinciau de Falange.

Pòt èster qu'eth madeish J.M.España auesse pour de bèra accion dera FAI en contra sua, e aguest siguesse eth motiu dera sua dimission e partida tà París, totes dues accions sense data coneishuda; *" a finals de setembre de 1936, J.M.España marxà o fugí a París, on encetà un exili sense fi"* resenhe Antonieta Jarne[44]. Non tardèren d'auti en seguir eth madeish camin: Ventura Gassol en octobre e Casanovas en noveme.

Dempús de lèu tres ans, Franco a guanhat era Guèrra e es tropes alemanes comencen a botjar-se per Euròpa; J.M.España decidís méter tèrra per miei e anar-se'n mès luenh. Entà Colòmbia, a on se quedèc enquiara fin des sòns dies.

ERA FRUSTRACION DER EXILI

En 1936 acabèc de patac era vida politica de J.M.España, quan auie 58 ans; en 1946 acabaue era activitat politica d'Eduardo Aunòs, donques ja sabem quin ère eth sòn prètzhèt coma President deth *"Tribunal de Cuentas"*, a 52 ans d'edat. Lèu quedèren truncades aguestes vides politiques.

J.M.España arribèc en Colòmbia eth 31 de junhsèga de 1939. Era simpatía deth President Santos pera *"Republica Española"* e era sua admiracion per Azaña afavorien er exili en aqueth país, a despiet d'açò, sigueren pògui – ath torn de dus cents- es espanhòus qu'escuelheren aguest país d'acuelhuda; enter eri i ère eth Dr. Trias.

Non auec pas activitat politica J.M.España en sòn nau país. Exceptat de bèra actuacion excepcionau, com siguec era conferéncia pronunciada tamb motiu deth II aniversari der fusilhament de L. Companys, eth 15 d'octobre de 1942. Aguesta conferéncia, organizada pera Comunautat Catalana en Colombia, ei un resum biografic politic de L.Companys, sense revelacion de hèts non coneishudi. Un còp que tot, o lèu tot, auie passat, podie auer estat ocasion entà que J.M.España espliquèsse eth sòn cessament ena Generalitat e era sua marcha tà París en seteme de 1936 (L.Companys restèc en Catalunya).

E.Aunòs ère nomentat President deth *"Tribunal de Cuentas"* en noveme de 1946, mesi dempús deth fracàs dera sua ambaishada en Brazil. Començaue 21 ans d'exili interior. Ath long des sèt prumèrs, enquiara mòrt de J.M.España en 1953, coïncidiren andús en aguesta situacion d'aluenhament dera sua vida anteriora. E. Aunòs contunhaue en nòste país, mès clarament desplaçat des nautes resposabilitats qu'auie assumit anteriorament. Ramplie eth sòn temps tamb era dedicacion a activitats culturaus: membre des Acadèmies de Ciéncies Moraus e Politiques, e de Jurisprudència e Legislacion; president dera *"Académia de Doctores de Madrid*; president deth *"Circulo de bellas Artes"*; e escriuie fòrça, tant que s'arribèc a díder qu'ère ajudat per d'autes mans, causa qu'arribèc a que bèth un (Eugeni d'Ors, Agustin de Foxà ?) tamb fòrça ingèni e non menor malícia endonvièsse era frasa que se hec famosa : *" Guaire saberie aguest òme se s'auesse liejut toti es libres qu'a escrit"*.

E a qué se dedicaue J.M.España se non hège politica?. Donques se dedicaue as negòcis. Sus era dinamica d'aguesti negòci auem ua avaloracion desparièra. Segontes Antonieta Jarnè, *"La trajectòria empresarial deJ.M.España en el seu nou país fou molt pròspera"* [45] ; fòrça desparièra ei era opinion der espanhòu José Angel Hernàndez Garcia, professor ena "Universidad de la Sabana" (Bogotá) e autor deth libre *La Guerra Civil española y Colombia: "Lo cierto es que a J.M.España no se le dieron bien nunca los negocios y si no es porque el precio del*

43. MANENT, Albert: Josep Maria Espanya, Conselhèr.....,ob.cit. 57-67. JARNE MODOL Antonieta: Josep Maria Espanya i Sirat.....,ob. cit. Pags. 115-118
44. Josep M. Espanya i Sirat .....ob. cit. pag 123
45. J.M.Espanya i Sirat . El somni federal.....,ob.cit., pag 128

alcohol y el azúcar subió en el mercado internacional, la ruina hubiera estado asegurada"[46]. Maugrat aquerò, Hernández Garcia, en parlar des inversions comerciaus dera familha España, ditz que "*La primera de estas inversiones fue con otro catalán, el médico Pol i Aleu, quien era un empresario establecido hace tiempo en Colombia*", e aguesta inversion en productes quimics anèc fòrça ben[47].

Ara fin E. Aunòs artenhec a méter orde ena sua vida sentimentau; artenhec ara fin, era demorada nullitat deth sòn prumèr matrimòni e, en junhsèga de 1967, se maridèc tamb Maria Antonia Morales, mès moric dus mesi e miei dempús.

Aunòs e España moriren ara madeisha edat (73 e 74 ans, respectivament), en estrangèr (Lausanna (Suïssa) e Bogotà (Colòmbia)), a on son acogats, dempús d'un long exili (21 e 17 ans). E.Aunòs moric sense hilhs, frairs ne nebots, en silenci; J.M.España auec ath sòn cant votzes familhars, mès es des auti exiliadi demorèren carades. Aué, es dus son lèu desbrembadi.

46. La Guerra Civil Española y Colombia. Influencia del principal conflicto mundial de entreguerras en Colombia. Edit. Carrera. 7ª, Bogotà, 2006, pag. 288.
47. Ibídem, pag. 289

EDUARDO AUNÓS | JOSE Mª ESPAÑA

Teresa Aunós (Tia de Eduardo) es la 2ª mujer del padre de José Mª España

1894 Nace en Lérida; casa familiar en Es Bòrdes

Pasa los veranos en el Valle d'Arán

Nace en Vielha, donde está la casa familiar 1878
Bachillerato en Vielha
Estudia Derecho en Barcelona 1896
Amistad con L. Companys
Terminada la carrera, se instala en Lérid 1903
Se casa en Huesca con Dolores Salanova 1907
DIPUTADO PROVINCIAL en
Lérida/Unió Republicana hasta 1919

1911 Elegidos para Diputación provincial Lérida Aunós padre/Liberal y España/Republicano: dificultades 1911

1913 Inicia Derecho en El Escorial
1918 Elecciones Diputado Cortes por Sort-Vielha: Anuladas
1920 DIPUTADO A CORTES por Solsona (Lérida)

PRESIDENTE DIPUTACION LERIDA/Liberal, hata 1917
1913
CONSELLER DE MANCOMUNITAT 1914
Se traslada a Huesca: Abogado 1917
Diputado a Cortes por Huesca/Lliga: no 1919
Gobernador civil en Palencia, hasta 1922 1921
Matrimonio (2º) con Juanita Abadías Salanova 1922

1923 Elecciones al Senado; por Lérida: Aunós padre (si) , España (no) 1923

1925 MINISTRO DE TRABAJO en la Dictadura: 3 diciembre
1930 En enero cesa
1931 Exilio en París
1935 Boda con Dolores de Juan
1937 Incorporación a Falange
1939 EMBAJADOR en Bélgica, hasta 1940
1942 Enviado extraordinario a Argentina en misión comercial
1943 MINISTRO DE JUSTICIA: 15 marzo
1945 20 de julio: cesa
1946 Febrero :fiasco de Embajada en Brasil
Noviembre: PRESIDENTE DEL TRIBUNAL DE CUENTAS

Abogado, en Huesca

Diputado del Parlamento Calaluña/ERC, por Vielha 1932
Director gral. Admón. Local// En prisión 1934
Marzo 21: CONSEJERO DE GOBERNACION 1936
Septiembre ? : Dimisión y EXILIO en París
Llega a Colombia 1939

Actividad empresarial

Exilio

Actividad cultural

1967 Julio: Boda (2ª) con Mª Antonia Morales
Diciembre: Muere, 73 años, en Lausanne
Muere, 74 años, en Bogotá 1953

Pes marrècs de San Joan d´Arròs

Lourdes Santacruz

Eth prumèr dimenge de mai, hèsque eth temps que hèsque, es vesins des pòbles d´Arròs e Vila se congrèguen ena capèla de San Joan ena ribèra deth Varradòs.

Aguesta petita capèla romanica deth sègle XII forme part d´un petit santuari qu´auie dat auberja ar ermitan. Er ajuntament, coma representant deth pòble, balhe proteccion a totes es bastisses d´aguest endret: era rectoria, era bòrda, eth palhèr e sustot era capèla. Aguest amàs arquitectonic ei plaçat en miei dera ribèra deth sonor e alègre arriu Varradòs, que tamb es sòns sauts peth dessús des pèires baishe en tot entonar musica que semble que cante es meravelhes d´aguesta bèra e arribenta ribèra aranesa.

Non hè tant de temps es vesins i arrribauen a pè en tot pujar des deth pontet dessús der arriu Varradòs. Marrèc a marrèc, cistalhes ena man tamb eth dinar prèst, còsta tà naut peth camin dera marge dreta der arriu. Abantes d´arribar en santuari, e tostemp jos era vigilància dera Maladeta, s´arturauen en santet dera mairdediu a pregar. Ère ua hèsta grana ena que petiti e grani anauen a visitar - com canten es gòis - ath sant. Guairi vesins e vesies li demanauen ath sant era sus interseccion entà non pèrder era fe e era esperança deuant des patacs dera vida: malauties, dolors o esperances d´arténher quinsevolh situacion mielhor. Es sues parets encara consèrven testimònis d´aguesti desirs e prècs.

Ei costum de celebrar ua sentida, fervorosa e polida missa en aunor d´aguest Sant Joan tan estimat e adorat pes òmes e hemnes d´aguesti pòbles dera ribèra deth esplendit arriu Varradòs, qu´aigües enjós baishe des des montanhes qu´entornegen eth lac Pincèla enes nautades d´aguesta ribèra, que s´esten des deth imponent e senhor tuc de Montlude e es sèrres de Guarbes, Sescorjada, era Pica Palomera enquia baishar e trapar es aigües dera mair Garona en Pònt d´Arròs.
Un còp acabada era missa se canten es gòis en aunor deth sant a on se repasse era sua vida e miracles, se demane era sua ajuda e proteccion. Toti es presents hèn era reverència en punar era imatge de husta policromada. Ara seguida eth mossen dirigís ua processon acompanhat per toti, includida era escultura adorada en mans dera autoritat deth pòble e s´encaminen enquia eth santet de Sant Blai a on s´amie era ceremònia dera benediccion des termières e demanar proteccion tàs persones, bestiar e tèrres. Ei er ensamblatge òme- natura-economia.

De tornada tara capèla era bailia aufrís a toti es presents còca e anís barrejat tamb era aigua dera hònt. Ara seguida es vesins se queden a dinar ena sacristia o pes prats der entorn s´eth temps ac permet.
Actuaments se i arribe en coche, a pè, en bicicleta o en shivau. Era qüestion ei visitar eth Sant, talaments com canten es gòis, cants escrits e cantadi en catalan de finaus deth sègle e dilhèu escrits peth bèth mossen, tradicion de toti es romieuatges d´Aran qu´invòquen era vida e miracles d´un sant, mairdediu o crist qu´a salvat eth pòble de bèra desgràcia collectiva o personaus.

Somari

Presentacion:

Sindic dera Val d'Aran 9

Presidenta dera Fondacion 11

Activitat:

Era Fondacion Privada Musèu Etnologic dera Val d'Aran 15

Seccions:

Lengua Viua 19

Amics de Montgarri 21

Articles:

D'Aran ath lunfèrn. Aranesi deportats tàs camps d'extermini alemans.
Juan Carlos Riera Socasau 25

Un relòtge de campanau de 1714 en Garòs.
Elisa Ros Barbosa e Howard Bradley 65

Libre deth Prior dera Consòrcia e Germandat de Pujòlo, en tot èster Prior d'aguesta eth Rnt. Juan Pònt de Gessa elegit pes frairs de dita Consòrcia en an 1691.
Maria Pau Gómez Ferrer. Archiu Generau d'Aran 75

Eth libre d'actes dera junta d'alcaldes dera Val d' Aran. 1937 - 1965.
Artuto Calbetò 81

Era tradicion musicau des gòis
Lourdes Santacruz Alís 89

Santa Maria d'Arties: dera roeina ar esplendor. Cronica des actuacions (1972-2012).
Elisa Ros 93

Capèles, santets, pilars, capeletes-hornet, oratòris, calvaris, crotzes de tèrme, crotzes de mission, crotzes de cementèri .
Mn. Jusèp Amiell Solé 113

Es patzeries ena Val d'Aran en epòca modèrna: es relacions transfronterères araneses dempús dera patzeria deth Plan d'Arrem (1513)[1]
M. Àngels Sanllehy Sabi 123

Dus politics aranesi: Eduardo Aunòs e José Mª España.
Gabriel Solé Villalonga. Universitat Autonoma de Madrid 133

Pes marrècs de Sant Joan d'Arròs.
Lourdes Santacruz 143

Es opinions expresades enes articles son exclusives des sòns autors.

1. Resum dera conferéncia hèta damb eth madeish títol eth dia 20 d'abriu de 2013 en Hòs, en marc dera commemoracion deth 500au aniversari dera signatura deth tractat deth Plan d'Arrem. Eth tèxte complèt se publicarà ena pròplèu *Revue de Comminges*, amassa damb es autes intervencions dera jornada..